

Olvasóink figyelmébe

Folyóiratunk vidéken és Budapesten
a Magyar Lapterjesztő Zrt.
RELAY és INMEDIO üzleteiben,
valamint a következő budapesti árusítóhelyeken kapható:
Írók Könyvesboltja – VI. Andrassy út 45.
ELTE BTK Jegyzetbolt – VIII. Múzeum krt. 6–8.
Gondolkodó Antikvárium – I. Logodi u. 51.

*

A folyóirat összes archív száma elérhető a www.eszmelet.hu „Korábbi számok” menüpontja alatt, valamint az Elektronikus Periodika Adatbázisban: www.epa.oszk.hu. Régebbi lapszámaink a következő linken rendelhetők meg: goo.gl/b6ZmWm.

Az Eszmélet rendezvényeit a honlap „Események” menüpontja alatt, illetve a www.facebook.com/eszmelet oldalon hirdetjük meg.

*

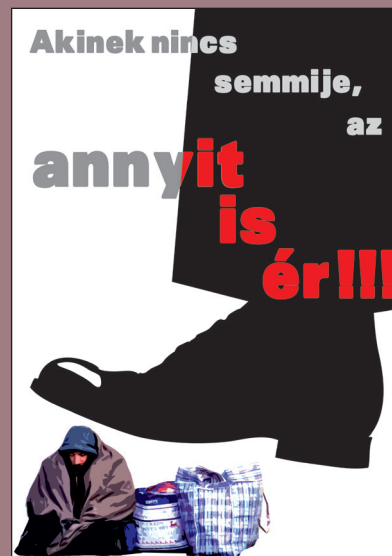
Ha szeretne előfizetni folyóiratunkra, kérjük, jelentkezék az eszmelet2017@gmail.com e-mail címen, vagy rendelje meg a folyóiratot közvetlenül a www.eszmelet.hu „Előfizetés” menüpont alatt. Elektronikusan előfizethet, illetve támogathatja a folyóiratot Patreon-oldalunkon: <https://www.patreon.com/eszmelet>.

*

Kérjük kedves előfizetőinket, olvasóinkat – akiknek fontos, hogy az Eszmélet folyóirat továbbra is fennmaradjon –, ha tehetik, járuljanak hozzá akár csak egy jelképes összeggel a lap további működéséhez.

A felajánlásokat az alábbi számlaszámra várjuk: K&H 10200830-32319448- 00000000

Az 1%-os SZJA felajánlásokhoz az Eszmélet Alapítvány adószáma: 18067068-2-41

- Ami már '89-ben látható volt...
- Háromszögletű kerekasztal
- Etnicizmus a nacionalizmus után
- A szovjet ember
- Bázisdemokrácia Venezuelában

Asztal körül

Rendszerváltás, 1989–2019 5

A szerkesztőség a kelet-európai rendszerváltás 30. évfordulója alkalmából a következő kérdésekre kért választ magyar és külföldi társadalomtudósoktól:

Hogyan értékeli a kelet-európai államszocializmusok összeomlása nyomán berendezkedő újkapitalizmust? Miként látja a rendszerváltás történelmi szerepét? Milyen következményei lettek a tőkés restaurációnak hazánk és tágabb régióink társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyaira?

Kate Hudson: *Válasz a kérdésekre*

Szigeti Péter: *Rendszerváltás 30*

Geröcs Tamás – Pinkasz András: *A társadalom önvédelmének történelmi perspektívái*

Krausz Tamás: *Néhány megjegyzés a rendszerváltás ideologikumáról*

Antal Attila: *1989–2019: Új autokráciák születése*

Bartha Eszter: *A rendszerváltás munkástopasztalata – 30 év távlatából*

Rastko Močnik: *A kapitalizmus restaurációja Jugoszláviában*

Alekszandr Buzgalin: *A szocialista világrendszer korai tapasztalataira ismét szükség lesz*

Barát Endre: *A vidéki élelmiszerfüggőség mint a rendszerváltás zsákutcája*

Történelem

Chris Hann: **Zsákutcaból zsákutca**. *A rendszerváltás Kiskunhalason – Polányi szemével*

A tanulmány Kiskunhalas példáján keresztül vizsgálja a rendszerváltozás hatásait. Miközben manapság bevett szokás az egész Kádár-korszakot zsákutcának minősíteni, az új gazdasági mechanizmus nemcsak foglalkoztatottságot, hanem stabil és kiegyensúlyozott fejlődést is hozott a városnak. A rendszerváltás után a város ipara és mezőgazdasága leépült. Polányi Károly tézisei beigazolódtak, különösen a gazdaságnak a társadalomból való „kiágyazódásáról”. Így a rendszerváltás után nem a polgári vagy civil társadalom alakult ki, hanem egy új „piaci társadalom”. A tanulmány végén a szerző felteszi a kérdést: szükségszerűen zsákutca-e Magyarország sorsa, mindaddig, amíg a globális kapitalizmus periferiáján áll?..... 55

Tütő László: **Társadalomfilozófiai alternatívák a magyarországi rendszerátalakításban – II. Összebékíthető-e a társadalmi önkormányzás a pártokkal? A háromoldalú kerekasztal egy tanulságáról**

Az 1989-es ún. Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások jegyzőkönyvei három törekvésről tanúskodnak. A pártok a civil társadalom feje fölött kívánnak egyezkedni. A pártok képviselői részesedjenek a politikai hatalomban. A gazdasági kérdésekről ne szülessen megállapodás. A tárgyalások folyamata egyfajta üzleti vállalkozás (politikai üzletelés) képét mutatja. A jegyzőkönyvek ismeretében nagyjából előre látható volt a legutolsó három évtized magyarországi története 66

Dokumentum

Át lehet-e „csúszni” Nyugat-Európába? Beszélgetés Pach Zsigmond Pál akadémikussal. Népszabadság, 1990. március 11..... 100

Krausz Tamás: **Rendszerváltás és baloldal.** A Világ, 1991. június 12..... 106

Asszociációk

Krausz Tamás: **A szovjet ember**

A tanulmány műfaja: esszé. Tömören bemutatja a szovjet ember történelmi útját, gondolati létrejöttétől kezdve. A szovjet ember bonyolult és nagyon ellentmondásos történelmi jelenség: heroikus pályáját tragédiák és rendkívüli áldozatok kísérték. Egyetemes kultúrateremtő története végső soron a kispolgári fogyasztói eszmények illúzióiban merült el. A szovjet ember kulturális „küldetése” az egyetemes progresszió része marad..... 110

Analízis

Éric Sabourin: **Réciprocitás és rurális társadalmi szervezetek**

A tanulmány a reciprocitás fogalmának – amely Polányi Károly nyomán honosodott meg a társadalomtudományokban – az 1990-es évektől végbement kiterjesztését elemzi három területen: a szolidáris gazdaság működését vizsgáló gazdaság-szociológiai kutatásokban, a közjavak kezelése-igazgatásával, illetve a reciprocitáselmélet antropológiai megújításával kapcsolatban. Mindhárom megközelítés érdeme, hogy a reciprocitás elvén keresztül alternatívát kínál a magánérdekek közti versengés logikájának az árucere-viszonyok általánosításához vezető „természetadta” értelmezésével szemben, s ezáltal segít leküzdeni a politikai gazdaságtanban uralkodó *pensée unique*-et (egyoldalú gondolkodást), amely egyetlen gazdasági logikát, a szabadkereskedelemét ismeri el „ésszerűnek” és legitimnek..... 122

Tamás Gáspár Miklós: **Etnicizmus a nacionalizmus után: az új európai jobboldal gyökerei**

A modern, globális kapitalizmus ugyan nem képes kilépni a nacionalizmus hálójából, de annak új történelmi állapotába, a fasizmust is megjárt, de azzal nem azonos „etnicizmusba” menekül. A tanulmány ennek történelmi pályáját és mai fejlődési jellegzetességeit vizsgálja. A régi jobboldal a rendet, fegyelmet, engedelmisséget,

becsületet és tiszteletadást képviselte. Az etnicizmus: káosz. Zsarnoki uralkodás céljaira talán megfelel – jelenleg a szélsőjobboldal erre használja Európában –, de amennyire apolitikus, annyira pusztító. A dekadens kapitalizmussal szembenálló, egyenjogúságot zászlajára tűző alternatíva hiányában ez az összeomlás és a globális ellenforradalom nyitánya lehet..... 145

Változatok egy témára

Venezuela-dossieré..... 166

A részvételi demokrácia Venezuelában. Romain Mígus interjúja Blanca Eekhout-tal, a Venezuelai Bolívari Köztársaság Községek Minisztériumának miniszterével. 2019. június 26.

Politikai harcok és alkotmányos krízis Venezuelában. Összeállította: Lugosi Győző

Jared Abbott és Michael McCarthy: *Venezuela községi tanácsai és a részvételi demokrácia jövője Latin-Amerikában.* Alulról szerveződő kezdeményezések a diktatúra védelmében

Olvasójel

Kalous Antal: **Antiszemizmus (és más előítéletek) a magyar történetírásban.** Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944.* Budapest, Jelenkor Kiadó, 2016. 216

György László – Bartha Eszter: **A hiányzó közös nevező.** Földes György (szerk.): *± 30. Esszék a közelmúltról és a közeljövőről.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2019..... 233

Következő számunk tartalmából

- Holokauszt-irodalom Magyarországon és Szlovákiában
- A zsidó vöröskatonák viszonya a Szovjetunióhoz, 1940–1941
- A főáramú cionizmus és a palesztinai arabok
- Egy legendás polgárdtanár az ELTE-n: Földes László
- Új versenyfutás Afrikáért

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel.: +36 30 532 0000) vehetik át.

Rendszerváltás, 1989–2019

A szerkesztőség a kelet-európai rendszerváltás 30. évfordulója alkalmából a következő kérdésekre kért választ magyar és külföldi társadalomtudósoktól:

- *Hogyan értékeli a kelet-európai államszocializmusok összeomlása nyomán berendezkedő újkapitalizmust?*
- *Miként látja a rendszerváltás történelmi szerepét?*
- *Milyen következményei lettek a tőkés restaurációnak hazánk és társadalmunk társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyaira?*

*

KATE HUDSON

Válasz a kérdésekre

Azoknak, akik politikailag Donald Trump korában váltak felnőtté, nehéz felfogniuk, mekkora politikai jelentősége volt a berlini fal 1989-es leomlásának és a Szovjetunió – mindössze két évvel későbbi – megszűnésnek. Ma azért küzdünk, hogy választ tudjunk adni a mai politikai és gazdasági kihívásokra: a fasizmus, a szegénység és a növekvő létbizonytalanság újbóli megjelenésére, a kereskedelmi háborúk, a mesterséges intelligencia, az álhírek terjedésének jelenségeire, plusz arra a kettős, az emberiséget létében fenyegető veszélyre, amelyet a klímaváltozás és az új nukleáris fegyverkezési verseny jelent. 1989-től ma egy egész világ választ el bennünket, s az újabb nemzedék számára ez távoli történelem. Mégis, 1989–1991 drámai eseményei gyökeresen és alapvetően változtatták meg a világpolitikát és a világ gazdaságot, s döntő tényezők lettek a világ átalakításában, úgy, ahogy ma ismerjük.

A huszadik század legnagyobb részét a Szovjetunió léte és az Egyesült Államokkal való konfliktusa határozta meg, amelyet úgy

értelmeztek, a történész, Eric Hobsbawm szavaival, mint „korszakos küzdelmet a régi rend erői és a társadalmi forradalom között, amely a Szovjetunió és a nemzetközi kommunizmus sorsának alakulásában testesül meg, ahhoz kapcsolódik, vagy attól függ.”

1989 eseményeivel, úgy tűnt, a kapitalizmus megnyerte a két nagy huszadik századi társadalmi rendszer között folyt küzdelmet – ezt a felfogást foglalta össze a legnépszerűbben Francis Fukuyama, aki kijelentette, hogy elérkezett „a történelem vége”, magának a történelem alakulásának folyamata lezárult a kapitalizmus győelmével. Harminc évvel később ez az állítás „hübrisznek”, elbizakodottságnak tűnik, ahogy a kapitalizmus válságról válságra tántorog, mindig amorálisabb politikai rendszereket és romboló gazdasági recepteket hoz létre, új, tömeges társadalmi küzdelmek robbantak ki, amelyek nem utolsósorban a kapitalizmus által előidézett pusztító klímaváltozás ellen irányulnak. Ám annakidején Fukuyama kijelentése a nyugati elitek diadalmamórát visszhangozta, amelyeknek végre sikerült biztosítaniuk a második világháború utáni „nyitott kapuk” politika céljait. A világ hatalmas szegmensei nem voltak többé elzárva a világpiac elől, az államszocializmus gazdasági keretei többé nem állták útját a piac terjeszkedésének. Mi több, a közgazdaságtan területén a monetarizmus és a neoliberalizmus, amelyeknek Ronald Reagan és Margaret Thatcher politikája tört utat, úgy látszott, elsöpört mindent maga előtt. Ahogy teltek az 1990-es évek, egyik ország a másik után nyitotta meg kapuit nemcsak a javak szabad mozgása, de a tőke szabad mozgása előtt is, ahogy a globalizáció a kereskedelem területéről áttért a nemzetközi tőke mozgásokra is. A folyamat fő haszonélvezője az Amerikai Egyesült Államok volt, ahogy a tőke mozgások a második világháború után kialakult iránya megfordult, és a világ megtakarításai a világ legszegényebb országaiból a leggazdagabbakhoz áramoltak.

Ugyanakkor a nemzetek közötti és a nemzeteken belüli egyenlőtlenségek a világtörténelemben soha nem látott szintet érték el. Egyfajta perverz logikával, megfordítva az okot és az okozatot, a társadalom szétesését és a politikai felfordulást, amely például az afrikai kontinens erőforrásainak kifacsarásából származott, „komoly” brit újságok publicistái úgy láttatták, mintha maga a gyarmatosítás felszámolása tévedés lett volna. Sőt, a korai 1990-es években szaporodtak az arra irányuló kísérletek, hogy rehabilitálják a kolonialista beavatkozás eszméjét. 1993 januárjában a Hoover Intézet munkatársa, Angelo Codevilla azt írta a *Wall Street Journal*-ban, hogy „ideje lenne újragondolni az antikolonializmus bölcsességeit”, a gyarmatosítást javasolva

megoldásként „arra a válságra, amely Jugoszlávia szétesésével alakult ki a Balkánon”. Három hónappal később az angol történész, Paul Johnson cikket írt a *New York Times*-ba ezzel a címmel: „Colonialism’s back – and not a moment too soon” (A gyarmatosítás visszatér – és egy perccel sem előbb, mint kellene). Johnson, dicsőítve az USA 1992-es beavatkozását Szomáliában, azt állította: „Az alapprobléma nyilvánvaló, de soha nem ismerik be nyilvánosan: egyes országok még nem alkalmasak arra, hogy magukat kormányozzák. Itt erkölcsi kérdésről van szó: a civilizált világ küldetése, hogy eljusson ezekre a kétségbeejtő helyzetben lévő helyekre és kormányozzon.”

Katonai téren, miközben a Varsói Szerződés felbomlott, a NATO bejelentette a maga terveit, hogy nemcsak kiterjeszkedik Kelet-Európára is, hanem kialakít egy egyre inkább „kifelé irányuló” politikát, amelynek úttörője az első Öbölháború volt 1991-ben, ahol a NATO kifejezetten úgy lépett fel, mint világméretű csendőri erő, erősen emlékeztetve a tizenkilencedik századi gyarmatosításra. Az Amerika által vezetett katonai szövetség, megalakulása óta első ízben, támadó hadműveleteket indított az európai kontinens területén is – a korábbi Jugoszláviában, először Boszniában, majd az illegális 1999-es bombázással a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság ellen is. A bombázás mindössze pár nappal a NATO kiterjesztésének első hulláma után kezdődött, amely Magyarországot, a Cseh Köztársaságot és Lengyelországot befogadta a NATO kereteibe. A megalakulásának ötvenedik évfordulóján tartott csúcstalálkozón, 1999 április 24-én Washingtonban, a NATO meghozta azt a történelmi döntést, hogy tovább terjeszti katonai beavatkozásának szféráját. Két esztendővel később, 2001-ben a NATO megkezdte a maga azóta is folytatódó katonai beavatkozását Afganisztánban. 1989 utat nyitott a NATO exponenciális bővülésének: ma 29 tagja van, beleértve korábbi szovjet köztársaságokat is, és világszerte terjeszkedik Afrikában, Latin-Amerikában, Kelet-Ázsiában s azon is túl.

A szovjet rendszer összeomlásának azonban előre nem látott belpolitikai következményei is voltak, amelyek katasztrofális hatást gyakoroltak a mi nyugati társadalmainkra. A szociálpolitika területén Newt Gingrich, a republikánusok vezetője az amerikai kongresszusban azt állította, hogy a kiterjedt jóléti szolgáltatások rendszere és a progresszív adózás egyszerűen a hidegháború termékei voltak. Amellett érvelt, hogy miután a kommunizmus külső „veszélye” elmúlt, le kell építeni a szocialista ellenfélnek tett „belső” engedményeket is. Az Európai Unió 1991-es maastrichti szerződése hasonló lépést

jelentett egy olyan, egyre inkább az USA által befolyásolt szociális gondoskodási modell felé, amelynek a szociáldemokrata pártok – amelyeknek általában érdeme volt a háború utáni jóléti államok létrehozása – többé nem tudtak, vagy nem akartak ellenállni. Valójában a közvélemény egy ideig nem mérte fel, milyen mértékben érintették a szociáldemokrata pártok politikáját azok a változások, amelyek a berlini fal leomlását kísérték – habár ma látjuk, hogy ez az egyik magyarázata annak, miért tudott politikailag úgy előtörni a szélsőjobboldal.

Párhuzamosan annak a nézetnek az elterjedésével, hogy a kommunizmusnak vége van, betört a köztudatba az az elképzelés is, hogy a szocializmus eszméje, amely gazdasági, társadalmi és politikai perspektívaként ilyen vagy olyan mértékben több mint egy évszázadon át orientálta a nyugati munkásmozgalom nagy többségének gondolkodását, szintén végzetesen megrendült – s ezzel együtt a szociáldemokrácia is. Figyelemreméltó volt, hogy ezt a felfogást milyen gyorsan magukévá tették maguk a szociáldemokrata pártok is, és ugyanilyen gyorsasággal elfogadták Ronald Reagan és Margaret Thatcher gazdaság- és társadalomfilozófiáját. A szociáldemokraták között az irányadó megközelítés 1989 után Blair és Schroeder *Harmadik Útja* lett. Ez az irányzat úgy érvelt, hogy a piac az, amely „működik”, amit csupán ki kell egészíteni a vagyon jobb elosztásával. De ez a felfogás összeomlott, amikor világossá vált, hogy a piac nemcsak hogy nem működik, de a hatalmon lévő szociáldemokraták a társadalmi többletterméket sem tudják úgy elosztani, hogy kielégítsék saját hagyományos választói bázisuk igényeit, vagy új szavazókat nyerjenek. Nem voltak képesek a huszonegyedik század kontextusában kifejtetni a társadalmi és gazdasági igazságosság, a társadalmi átalakulás olyan vízióját, amilyent sok vonatkozásban a jóléti állam nyújtott, amely képes volt oly nagyarányú tömegtámogatást szerezni a szociáldemokráciának a háború utáni nemzedékben.

1989 a „globális kapitalizmust” támadó pozícióba juttatta. A szociáldemokrácia jobbratolódása csak része volt egy olyan politikai-gazdasági folyamatnak, amelyhez hozzátartoztak azok a támadások a dolgozó osztályok élet- és munkafeltételei ellen, amelyeket Európában a maastrichti szerződés szentesített, s amely monetarista gazdasági kereteket biztosított a gazdasági és pénzügyi unióhoz. A maastrichti szerződésben szigorú korlátokat szabtak az államadósságnak (a GDP értéknek 60%-át), és a megengedett kormányzati költségvetési deficitet a GDP 3%-ára korlátozták. Hogy megfeleljenek ezeknek a

követelményeknek, a legtöbb európai államnak nagymértékben csökkenteni kellett az állami kiadásokat. A szerződés azt is biztosította, hogy a gazdaságpolitika fő területeit elzárják a demokratikus elszámoltathatóság elől; a tervezett *Európai Központi Bank* olyan kereten belül kapta meg a pénzügyi politika ellenőrzését, amely rögzítette, hogy az árak stabilitása előnybe helyezendő a gazdasági növekedés, a foglalkoztatás és az életszínvonal szempontjai felett.

Ennek az 1989 utáni politikai folyamatnak a következményei nem korlátozódtak a baloldalra – jelentős hatásuk volt a hagyományos nyugat-európai konzervatív pártokra is. Az 1980-as években szélsőjobboldali és újfasiszta pártok alakultak az Európai Unióban. Erejüket táplálta a tömeges munkanélküliség és a társadalmi szolidaritás megrendülése, amikor már a monetarista gazdaságpolitika kezdte éreztetni hatásait. Ez a társadalmi kontextus vezetett a rasszizmus és az idegengyűlölet megerősödéséhez, ami felfuttatta a szélsőjobboldal társadalmi támogatottságát az 1990-es években. Ezek a pártok további csoportokat hódítottak el a konzervatív pártok szavazóbázisából. Így történt, hogy az 1980-as években a szélsőjobboldal – első ízben az 1930-as évek óta – újból széles tömegbázisra tett szert egyes nyugat-európai országokban. Ennek a hatása a hagyományos konzervatív pártokra az lett, hogy egyes esetekben elfogadták a rasszista retorika sajátos elemeit, hogy ezzel kifogják a szelet a szélsőjobboldal vitorlájából, más esetekben pedig fontolóra vették, hogy kövessék Silvio Berlusconi példáját, akinek Forza Italia nevű kormánypártja, a szavazatok 21%-ával, 1994-ben olyan koalíciós kormányba lépett be, amely magába foglalta a szélsőjobboldali Nemzeti Szövetséget, amely a szavazatok 13,5%-át kapta. A szociáldemokraták jobbratolódása, és az, hogy a szociáldemokrácia nem tudta kezelni a 2008–2009-es gazdasági válság teremtette hatalmas gazdasági és társadalmi problémákat, az elmúlt évtizedben megnyitotta az utat a szélsőjobboldal még nagyobb mértékű újraéledése előtt, azokkal a borzalmas következményekkel, amelyeket ma látunk Európa-szerte – ideértve a növekvő rasszizmust, a xenofóbiát, az emberi jogok, a kisebbségek, a szakszervezetek és a baloldal elleni erősödő támadásokat.

Ilyenformán kezdett kialakulni a masstrichti szerződés következményeire adott politikai reakciók jellegzetes mintája. A fő konzervatív pártok azt tapasztalták, hogy társadalmi bázisuk megrendült, s gyakran, ahogy fentebb vázoltuk, a szélsőjobboldali és bevándorlásellenes pártok szívták el tömegtámogatásukat. A szociáldemokrata pártok, amelyek végrehajtották a költségcsökkentési intézkedéseket, szintén

jelentős veszteségeket szenvedtek. Hasonlóan a francia szocialisták által 1993-ban elszenvedett drámai visszaeséshez, 1994-ben összeomlott az Olasz Szocialista Párt, és a spanyol szocialisták is elvesztették a hatalmat 1996-ban. Ebben a politikai kontextusban került sor arra, hogy azok a pártok, amelyek a kommunizmus válsága nyomán a szociáldemokrácia baloldalán kialakultak, meg tudták állítani hanyatlásukat, s elkezdtek fellendülni, előrenyomulni. A *Kommunista Újraalapítás Pártja* szavazatarányát az 1992-es 5,6%-ról 6%-ra növelte 1994-ben, 8,6%-ra 1996-ban. A német *Demokratikus Szocializmus Pártja* (PDS) az 1990-es 2,4%-ról 1994-ben 4,4%-ra növekedett, 1998-ban, egész Németországot tekintve, 5,1%-re, de a korábbi NDK egyes részeiben több mint 20%-ra. Az *Egyesült Baloldal* Spanyolországban az 1986-os 4,7%-ról 9,1%-ra növekedett 1989-ben, 1993-ban 9,6%-ra és 1996-ban 10,5%-ra. A radikális baloldal több ilyen pártjának ezek a választási sikerei azután ahhoz vezettek, hogy az európai parlamentben frakcióvá szerveződtek (*Egységes Európai Baloldal/Északi Zöld Baloldal* – GUE/NGL), s néhányan közülük 2004-ben megalakították az *Európai Baloldali Pártot*. Gazdasági és politikai alternatívákat vetettek fel a kapitalizmussal szemben, s egyes európai országokban jelentős támogatásra is találtak. Ám amióta a „Trojka” 2015-ben összeűzta a *Sziriza* radikális gazdasági programját Görögországban, azóta küszködnek, hogy megtalálják a kivezető utat a politika általános jobbrafordulásának viszonyai között. A legnagyobb kihívás előttük ma az, hogy radikális és járható alternatívát nyújtsanak a kapitalizmussal szemben, amely vonzó lehet azoknak a szavazóknak, akiket a politika főárama kifejezetten hátrányos helyzetbe szorított és marginalizált, hiszen ez a „főáram” a népesség egész szegmenseit kiszolgáltatta annak a katasztrófákat hozó kapitalizmusnak, amelyet a neoliberalizmus hozott létre. Azért kell küzdeniük, hogy visszaszerezzék a kezdeményezést a szélsőjobbaldaltól, amely azt állítja, hogy a „magukra hagyottak” érdekeit képviseli.

A radikális baloldalnak meg kell felelnie ennek a kihívásnak, mert három évtizeddel 1989 után a marxizmus által inspirált baloldali eszmék megint jelentős visszhangot váltanak ki. Ez különösen azért van így, mert a fiatalabb generáció sok tagja kiutat keres egy egyre intoleránsabb és brutálisabb társadalomból, amelynek agresszivitása most a növekvő arányú klímaváltozás veszélyeivel párosul. Egy baloldali gazdasági program maradt az egyedüli alapvető alternatíva a kapitalizmussal szemben, különösen most, amikor nyilvánvalóvá váltak a korlátlan kapitalizmus ökológiai következményei. Az emberek egyre

inkább megértik, hogy a világ előtt álló egyedüli reális opció egy, az ökológiai fenntarthatóság és az egyenlő és méltányos emberi fejlődés szempontjainak megfelelően szabályozott világgazdasági rendszer. Az emberek hatalmas többsége számára romlottak a gazdasági feltételek; a kapitalizmus válsága mostanra, a 2008–2009-es pénzügyi válságot és a „nagy recessziót” követően katasztrofális arányokat ért el. Sokkal kevesebb ember fogadja el ma a nyugati típusú politikai demokrácia és a neoliberális piacgazdaság késő-huszedik századi „programcsomagját”. A politikai modellel való elégedetlenség kéz a kézben jár a gazdasági demokráciára való növekvő vággyal. Ez az egyik alapja a szocialista alternatívának, amelyet a baloldal – amikor úgy tűnt, hogy a szabadpiac retorikája minden akadályt félresöpör – elmulasztott megfelelően előmozdítani. A 2008–2009-es válságot követően a kormányzati kiadáscsökkentő és takarékosági intézkedések ellen kibontakozott dühös népi tiltakozási hullám, beleértve az *Occupy* mozgalmat, az *indignados*-t és a sok más „bázis szintű” mozgalmat, már jelezte az általános elégedetlenséget a létező politikákkal és struktúrákkal szemben. Az, hogy a baloldal megfelelően és meggyőzően válaszolhasson ezekre a kihívásokra, és képes legyen kezdeményezni is, a kulcsa annak, hogy a baloldali pártok működő és politikailag releváns erők maradjanak. Az új, globális kontextusban ezek előtt a pártok előtt az a kihívás áll, hogy tanuljanak az elmúlt három évtized sikereiből és kudarcaiból, hogy tudatosítsák: olyan politikai és gazdasági alternatívákért szállnak síkra, amelyek megoldást kínálhatnak az európai- és világproblémákra, s hogy valóban nagyon népszerűvé válhatnak.

*

SZIGETI PÉTER

Rendszerváltás 30

1. A *Hogyan értékeli...* ? kérdésére először úgy válaszolok, hogy előbb leírom, jellemezem és táblázatba foglalom a fő folyamatok néhány dimenzióját.

Harminc esztendő leírását és magyarázó értékelését kétfelől próbáljuk megragadni: egyfelől a folytonosság-megszakítottság nézőpontjából, másfelől pedig a társadalmi lét komplexitásának következtében

bevezetendő, részrendszereket leíró nézőpontból. A perspektívák ugyanis kijelölnek valós metszeteket a társadalom életéből, amelyeket szaktudományos kategóriákkal és különböző absztrakciós szintekkel lehet leírni és elemezni. Formaelméleti, politológiai, államelméleti és ideológiai-kulturális metszetek karakterisztikumait ugrasztjuk ki, kulcskategóriáik révén – de természetesen a teljesség igénye nélkül.

A társadalmi formaelmélet szintjén kontinuitás uralkodott, mert a köztulajdoni dominanciájú államszocializmus tulajdonviszonyait – szövetkezetek, állami vállalatok, állami gazdaságok és a személyi tulajdon formáit – a privatizáció egyre kiterjedő tendenciája számolta fel. Itt a szándék és a tett valóban egyirányú volt. A domináns termelési módot illetően: a magántulajdonosok közötti tevékenységcserére, benne a munkaerő árupiaci integrációjára épülő kapitalizmus működési törvényeire vonatkozó marxi álláspontot a kelet-európai privatizációs folyamat tényszerűen is igazolja. Az „eredeti tőkefelhalmozás” helyettesítése itt döntően közhatalmi kényszerrel ment végbe. A tőke történelmének legnagyobb kiterjedésű magánosítása ebben a térségben játszódott le: „... a tőke tulajdonjoga átkerült az államtól a magán-személyekhez” – írja Piketty,¹ miközben a nemzeti vagyon nagysága nem változott, csak megfordult a közösségi és a magánvagyon aránya, egyes egyének és oligarchák rendkívül gyors meggazdagodása mellett. Tegyük hozzá: a népesség egészében a jövedelmi és vagyoni viszonyok jelentős polarizálódását és differenciálódását kiváltva.

Az új hatalmi elitnek nálunk a parlamenti törvényhozás birtokában építették ki magántulajdonosi pozícióik formáit (ti. minden vagyon tőkésíthető magántulajdonná vált; kft-k; rt-k; holdingok stb. formájában). A privatizációs folyamattal jött létre az új magántulajdonosi osztály, vagyonok, termelési eszközök, pénz tulajdonosai, akik befektetéseik során bér munkások munkavégző képességét vásárolják meg munkabérért, és akiknek – vagy akik megbízott menedzsereinek – parancsnoklása alatt folyik az üzem, vállalkozáson belüli termelés vagy szolgáltatás nyújtása. A köztulajdon kisajátítását nem csak a privatizáció eredményezte, mert itt az amortizációs szivattyú és az infláció révén *eredeti tőkeátcsoportosítássá*² módosult a klasszikus kapitalizmusbeli, eredeti tőkefelhalmozás. Ezt a folyamatot nemcsak *belül* a későkádári technokrácia, a reformértelmiség, a demokratikus ellenzék és a hagyományos keresztény-nemzeti polgári középosztály kontinuous erői támogatták, új lehetőségeiket felismerve és kihasználva, hanem az 1989–1991-gyel „győztes” neoliberalizmus-neokonzervativizmus külső, nyugati nyomása is.

A multipoláris pártrendszer előbb kétpolúsúvá vált, a vezető baloldali és a jobboldali néppárt versengésével, amelyet immáron három ciklusban is *domináns* pártrendszer követett (amelyben per definitionem „[t]öbb egymástól különböző párt létezik egymás mellett: a keretei plurálisak. De az egyik annyira erősebb a többinél, hogy egyedül kormányoz, és elsöprő többséggel rendelkezik a parlamentben.”³ Az állami életet 2010-ig a polgári demokratikus berendezkedés jellemezte, hatalommegosztó jogállammal, amit az Alaptörvénytől fogva felváltott a nemzeti szuverenitásra hivatkozó, hatalmi állam, vezérdemokratikus (M. Weber), autoriter működtetése, „a nemzet mi vagyunk” antipluralisztikus, nacionalista illiberalizmusa jegyében, és erős antiszocialista, antikommunista hangúlyokkal.

<i>A társadalmi formaelmélet felől nézve:</i> 1989–2019: a tőkés termelési mód restaurációs folyamata, illeszkedve a globális kapitalizmus, illetve annak egyik alrégiója, az Európai Unió integrációs és intézményi kereteibe.	
<i>Politológiai szempontból:</i>	
1989–2010: multi-, majd bipoláris pártrendszer, 1990–2002; 2002–2010	2010–2019: domináns pártrendszer
<i>Az államelmélet felől nézve:</i>	
1989–2010: hatalommegosztás, Magyar Köztársaság	2010–2019: hatalmi, autoriter állam, Magyarország (a Szent Korona országa)
<i>Ideológiai, kulturálisan:</i>	
1989–2010: polgári, pluralisztikus, demokratikus jogállam, „európaizálás”	2010–2019: keresztény, neohorthysta, nacionalista, antipluralisztikus, neokon autoritarizmus, „szuverén” nemzetállami identitáspolitiká

2. Ami a második kérdést, a *rendszerelváltás történelmi szerepét* illeti: *régi világ – új világ*. Mindkettőben éltem. Kutatóként mégis jelzem, hogy harminc év után az összehasonlítás komoly módszertani problémákkal terhelt, az eltérő strukturális viszonyok és intézményesültség következtében. Nem is beszélve az emberi magatartások megváltozott

attitűdjéről. Kezdjük evvel. Az emberek többsége nem a „rational choise” polgári individuumának módjára viselkedett, amelynél a korlátlan önzés a racionalitás mértéke. Mára ellenben háttérbe szorult a közösségiség kölcsönössége, és az önző, hatalomra törő akarat, üzleti és yuppie önzés egyre jobban előjön. A korhoz alkalmazkodni törekvő, katolikus, öröknek, időtlennek gondolt erény- és hittan is növekvő befolyásra tesz szert, legalábbis bizonyos rétegeknél, amelyeknek a rezsim ezzel és a nacionalizmussal ad identitástudatot.

Az extenzív fejlesztés (eredeti szocialista felhalmozás) erőforrása-
inak kimerülése után a szovjet típusú, direktirányításos, a gazdaság és az államigazgatás pártirányításával működtetett berendezkedés már versenyképtelennek bizonyult. Ennek veresége nyomán az államszocialista kísérletek humanisztikus változata, a köztulajdoni dominancián alapuló és a makrogazdasági irányítást az áruviszonyokkal és mellérendeltségi kapcsolatokkal kombináló, komoly társadalmi szintű egyenlőséget és demokratikus mobilitási csatornákat megnyitó kísérletek sem maradhattak talpon. (Ilyennek tekintem a magyar fejlődést 1963-tól 1988-ig, a jugoszlávot és a tragikusan levert, 68-as csehszlovákiait – ezek a szovjet típusú szocializmus megoldásaitól érdemben diferáló kísérletek voltak.) Noha a jaltai rendszer a Szovjetunióval geopolitikailag és történelmileg pozitív fejlemény volt: enélkül a viszonylagos elmaradottság talaján fogant államszocialista kísérletek, vagy a nyugati szociáldemokrácia és a centrum jóléti államainak sikerei aligha láthattak volna napvilágot. Továbbá – a kölcsönös elrettentéssel – mégiscsak előállított egy békekorszakot. A szocialista-szociáldemokrata évszázadot (R. Dahrendorf) felváltó neokon/neolib (USA/EU) fő tendencia pacifikálta a nyugati kapitalizmust, amely az új kihívók (a BRICS-országok) ellenére őrzi hegemoniáját a világrendszerben. Közép- és Kelet Európában Magyarország, Lengyelország, a Baltikum, Bulgária, Ukrajna az európai reakció fellegettevé váltak.

A rendszerváltásoknak a világgazdasági korszakváltás és az ahhoz történő alkalmazkodás volt a háttere, amelyre, eltérően a kínaitól, a szovjet vezetés képtelen volt megfelelően reagálni. Az önfeladó gorbacsovi vezetés – aki egy oblasztyi-sztavropoli párttitkár szintjén gondolkodott a világ fő folyamatairól –, csakúgy, mint a hazai, egyengette a centrumkapitalizmus dominanciájának kiteljesedését és a reakciós neokon gyakorlatok (dezetatizáció-dereguláció; egykulcsos adó; piackonform intézményesítés; új individualizmus; a szegénység kriminalizálása stb.) térnyerését. Mindez burzsoá nézőpontból valóban

eredményes volt: búcsú a jóléti államoktól; a munkás- és kommunista mozgalmak marginalizálása; a kommunikációs, tudatipari fölény megőrzése „az értékek és értékrendek megszüntethetetlen harcában”, amely ma már az adatgazdaság kiépítésével és kiaknázásával történik. A folyamatok fő haszonélvezői: a centrum a félperifériákkal és a perifériákkal szemben, a világgazdaságban megtermelt értéktöbblet nemzetközi pénzügyi rendszeren keresztüli újraelosztásával, tehát a burzsoáziának mint osztálynak az uralmával a dezintegrált munkatársadalommal szemben. A geopolitikai egyensúlymegőrzésben (*ad conservandum equilibrium*) az újabb világháborút sikerült elkerülni, de az agresszív és illegitim katonai beavatkozások az USA részéről eléggé vészjóslók. Továbbá, a szavaktól eltérően, a „*rational choice*” motiválta világban szó sincs a tettekben (és érdekeltségi viszonyokban) egy fenntartható fejlődési irányról, amely képes lehetne a fenyegető ökológiai katasztrófa elkerülésére, valamint az egyenlőtlen és hierarchiát újratermelő világgazdaság feszültségeinek érdemi enyhítésére.

3. Ami végül a *tőkés restauráció hazai és regionális következményeit* illeti, alapvetőnek tartom: a félperiférikus helyzet és a közepes fejlettség talaján⁴ az államszocialista kísérleteknek és a rendszerváltó rekaptalizálásnak egyaránt szembe kellett néznie egy, a világrendszer-kutatók által helyesen felismert dilemmával, éspedig a függés és az önállóság dilemmájával: ha egy ország bekapcsolódik, részt vesz a világgazdaságban, akkor termékeibe befektetett eleven emberi munkáinak gyümölcsét vonják el tőle a fejlettebbek, kizsákmányolják. Ha ezt el akarja kerülni és elzárkózik, akkor nem teszi ki magát polarizációs mechanizmusok veszélyeinek, nem zsákmányolhatják ki, de ez esetben minden termelési, technikai és technológiai fejlesztést saját erőből kellene foganatosítania, ami a végletekig elvívve lehetetlen, ezért a termelőerők technikai-technológiai összetevőjében való lemaradáshoz vezet.⁵

Ebből teljesen kikerülni és utolérni sem 1989 előtt, sem utána nem sikerült. Hazánk a nagyon nyitott szerkezetű gazdaság függési helyzetébe lavírozta magát, amikor exportunk 75–80%-át az itt letelepedett multik állítják elő. A kormányzat által mesterségesen elősegített extra-profitjukkal („kedvező üzleti klíma”) azt tesznek, amit akarnak. Persze egy adott város prosperitásához – mondjuk, az Audi a győrihez – jelentősen hozzájárulhatnak.

Sem az 1948–1988 közötti, sem az 1989–2019 közötti szakasz érdemben nem tudta és nem is érthette utol, illetve közelíthette meg

a centrumországokat. A magyar államszocializmus kiegyenlített életviszonyait, szociális demokratizmusát azonban felváltotta az oligarchikus gazdagság, illetve a depressziós övezetek és az alul lévők másfél-kétmilliós szegénysége, ahol még a téli fűtés sem megy. Ehhez jönnek még a prekárius rétegek, ahol a felemelkedés reménytelen. A felső osztályok 1-2 milliós népessége, persze, élvezi a kinyílt világ adta lehetőségeket, eltérően a világgazdaság olcsó munkaerő-gazdaságába integrálódott bér munkásainktól, alkalmazottainktól. Csalódniuk kellett: nem jött be az óhaj, hogy „legyen kapitalizmus, csak a német munkás színvonalán zsákmányolja ki”. Nem azon a szinten tették és fogják tenni, miközben búcsút inthettek az ingyenes közép- és felsőfokú oktatásnak és a jó orvosi ellátásnak, a kulturális javakhoz való tömeges hozzáférésnek és a munkajogi kedvezményeknek. Számomra egyértelmű, hogy a köztulajdon népességeltartó képessége magasabb fokú volt, mint a privatizált gazdaságé. Itt a munkaerő alulfizetettsége olyan mértékűvé vált negyedszázadon át, hogy kényszerűen léptek működésbe az objektív dialektika ellenerői: a munkaerőhiány következtében a béreket emelni kellett, illetve sokan lábbal szavaztak: kiléptek a honi reménytelenségből, és inkább Ausztriában vagy Angliában szakmunkáskodnak, pincérkednek, takarítanak vagy portáskodnak... Fogy a nemzet.

Ami a kultúrát illeti: az elitkultúrában és a művészetekben sokszínűség és értékes alkotások kísérik a folyamatokat. Főleg az élet konfliktusainak tükröt tartó színházi élet ilyen. A magyar irodalom és zenei élet magas színvonalának folytonossága közismert, ma is így van. Erőteljes tendenciának látom az elit és a tömegkultúra kapitalizmusra jellemző hasadását. A hanyatló tömegoktatás mellett – középfokú oktatásunk 20–25% körüli funkcionális analfabétát állít elő – az államilag kivételezett egyházi gimnáziumok és felekezeti egyetemek is ezt jelentik. A fogyasztói tömegkultúrát az emberek, persze, szeretik, ezzel lehetett lenyomni a szocialista kultúrát. Sokszor fel sem tűnik nekik, hogy a multik önkéntes reklámembereivé válnak, vagy hogy a fogyasztói kretenizmus irracionális, pazarló pörgésébe kerültek. 2019-ben a retrográd, xenofób, fajvédő nacionalista rezsimben a népesség 71%-a értett egyet „a migrációt meg kell állítani” hazug kormányzati propagandájával. A keresztény-nemzeti, Horthy-kultuszos jobboldal szerencséje, hogy kormányzata a 2008–2009-es válság után tartósan felülhetett a gazdasági növekedés lovára. Közben kirekesztő-fajvédő és „Brüsszel”-ellenes retorikájával teremtett régi-új identitást és kétharmados politikai többséget, éppen az elmaradott vidéki, erősen

vallásos népe sségre támaszkodva. A félperiférián – széleskörű és stabil polgári viszonyok hiányában – nem lehet a liberális demokrácia és a jogállamiság eszméjével politikai többséget szerezni. Itt a tekintélyuralmi – isten létezik, a haza mindenki előtt, a család a társadalom elsődleges közössége –, organikus hierarchiákat feltételező legitimáció, a nacionalista ideológia és a keresztény kultúrharc győzni tudott. Nem véletlenül követte tehát 2010-től a politikai rezsimváltás a társadalmi rendszer megváltoztatását.

Jegyzetek

- ¹ Thomas Piketty: *A tőke a 21. században*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2015.
- ² Szalai Erzsébet: Gazdasági elit és társadalom. A magyarországi újkapitalizmus. Budapest, Aula Kiadó, 2001, különösen 233–244.
- ³ Maurice Duverger 2003: Állam és kormányzat In: Takács Péter (szerk.) *Államtani írások*. Budapest, Szent István Társulat, 433–434.
- ⁴ A történelmileg determinált viszonylagos elmaradottság, tehát a nyugati fejlődéstől és a kontinensek közötti kereskedelemtől kieső, refeudalizációs struktúrákat tovább eltető elkanyarodás a XVI. századtól az Elbától keletre fekvő térségekben jelenti a felhalmozódott hátrányok továbbélését.
- ⁵ Giovanni Arrighi 1992: A fejlődés illúziója. *Eszmélet* 15–16 sz. (1992. április–július), 154.

*

GERŐCS TAMÁS – PINKASZ ANDRÁS

A társadalom önvédelmének történelmi perspektívái

A kapitalizmus fejlődéstörténete társadalmi ellentmondásokon alapul. A tőke hatalmának kiépülését és az azzal szembeni társadalmi ellenállásokat Polányi Károly „kettős mozgásként”, „ingamozgásként” írja le. A társadalom önvédelmi mechanizmusai időszakosan képesek arra, hogy a társadalomból kiágyazódó tőkés gazdasági intézményeket visszaágyazzák, azaz visszavegyék fölöttük a társadalmi ellenőrzést. Az alábbiakban a tőkés társadalmi viszonyok újraalakulására, történelmi ciklusainak váltakozásaira e társadalmi „önvédelmi reakciókon” keresztül nézünk rá. Ezen belül is a munkából élő emberek egyik legfontosabb önvédelmi intézményére, a szakszervezetre helyezzük a hangsúlyt, valamint arra, hogy az önvédelem kialakításában milyen

szerep hárul az államra. A két intézmény közvetlenül is kapcsolódik egymáshoz, hiszen egy szakszervezet az érdekvédelmet az állam által hozzá rendelt jogosítványokon, vagyis legális úton keresztül képes biztosítani a dolgozók számára. Bár e hozzászólásnak nem témája, de fontos rögzíteni, hogy a munkások önvédelmének sok olyan formája létezett már, amely adott történelmi korszakokban kikényszerült a legalitásból. Azaz a szakszervezeti forma fontos, de a tőkés társadalmi elnyomással szembeni ellenállás megszervezésének nem az egyetlen formája: a törvényi szabályozás ugyanis egyszerre jelent lehetőséget és korlátot a működés számára.

A munkaerőpiacon kialakult munkaerőhiány és a kelet-európai régióval összevetve továbbra is meglepően alacsony bérek miatt legkésőbb 2017-től kezdve a szakszervezetek erősödését és népszerűségének a növekedését lehet tapasztalni. Mindezt annak ellenére, hogy a jogait és lehetőségeit jelentősen lecsökkentette a 2012-es Munka Törvénykönyve. A rendszerváltáshoz képest meglepően késői időpont oka, hogy ez a szervezeti forma pont azok szemében vált az államszocializmus évei alatt hiteltelenné, majd a rendszerváltást követő években működésképtelenné, akiknek az érdekeit szolgálni hivatott lett volna. A szakszervezetek társadalmi önvédelmi szerepe Magyarországon az államszocializmus időszakától kezdve erodálódni kezdett. Központosításuk következtében államosították az intézmény érdekvédelmi funkcióját, ezzel azonban éppen a valós (sok esetben az állammal szembeni) önvédelem lehetőségeit üresítették ki. A helyzet 1989 után, a rendszerváltással sem javult, sőt bizonyos szempontból romlott is. A korábbi központosított rendszert – részben a nemzetközi szervezetek javaslatára – olyan módon decentralizálták, hogy a dolgozói érdekvédelem meggyengült. Az erős szakszervezetekkel rendelkező országokban (pl. Németországban) tipikusan ágazati szinten szerveződő szakszervezetek vannak, így azok képesek nagy erőt felmutatni a tőkével való tárgyaláskor. Magyarországon azonban a rendszerváltás egy széttöredezett struktúrát hozott létre: ágazatokat széttörő konföderációkat, valamint az ágazati helyett gyári szinten aktívabb szakszervezeteket.

A munkás elégedetlenség artikulálásának nehézségeire talán az egyik legérdekesebb magyarországi példa a rendszerváltás idejének szakszervezeti mozgalmához vezet vissza. Az államszocialista rezsim megrendülésekor a gazdasági és politikai elitnek számolnia kellett a növekvő munkáselégedetlenséggel, és mivel a központi állam nem tudott felügyeletet gyakorolni a szakszervezeti mezőben zajló folya-

matok fölött, ezért néhány területen sikerült a munkásoknak független érdekvédelmi tömörüléseket kialakítaniuk. Ebben a folyamatban három fontos kezdeményezést említünk: a BAL, a munkástanácsok és a Liga létrejöttét.

A rendszerváltáskor az *Eszmélet* körül szerveződő baloldali csoport szakszervezeti szövetségesekkel összekötve próbálta mozgósítani a munkásokat, annak érdekében, hogy ne engedjék a gyárakat rossz körülmények között privatizálni, valamint népszerűsítették a munkás önszerveződést. A korabeli sajtó és értelmiség azonban olyan mértékben sugallta a tőkés rendszerbe való visszatérés előnyeit, hogy a munkanélküliség és az infláció együttes veszélyével annak későbbi brutális megvalósulásáig alig számoltak a gyárakban. Így a szervezkedés nem tudott érdemi sikereket elérni, a bekövetkező válság pedig tovább szűkítette az elérhető eredményeket. A kezdeti próbálkozások sikertelensége miatt a Baloldali Alternatíva Egyesülés (BAL) több tagja – a SZOT utódszervezeteként létrejött MSZOSZ-hez hasonlóan – az MSZP-n belül vagy éppen azzal szorosan együttműködve próbálta meg baloldali irányba alakítani a közpolitikákat. Ezt azonban érdemi kormányzati stratégiává – a pártpolitikai korlátok, és az MSZP tőkés rendszerbe való betagozódása miatt – nem sikerült átváltania.

Hasonló vakvágányra futottak az 1989 környékén megindult munkástanácsok is. Ezek elsősorban a gyárak bezárása és privatizációja ellen jöttek létre, de a vállalatvezetők tulajdonszerzését sem feltétlenül támogatták. Ethoszuk az 1956-os munkástanácsok önrendelkezési elképzeléseire épült. Ezek a munkástanácsok elégedetlenségüket fejezték ki nemcsak a korabeli privatizáció miatt, hanem az MSZMP körüli nómenklatúra vagyonmentő intézkedései sem tetszettek nekik, ami viszont így fenyegetést jelentett nemcsak a vállalatvezetők, hanem a SZOT hatalmára is. A munkástanácsok elterjedésével ugyanis megszűnt az akkor még létező szakszervezeti csúcsszerv egyeduralma. A munkástanácsok 1991-re átalakították szervezeti működésüket, és az eredeti 1956-os ethosztól eltérően, vagy éppen annak bukásából okulva, egy központilag koordinált konföderációba tömörültek, amely végül a konzervatív-nemzeti MDF vezette kormánnyal alakított ki szövetséget 1991 után, ma pedig a Fidesz-KDNP pártcsalád holdudvarába tartozik. Ugyanakkor a konföderáció itt sem tudott a politikai kapcsolatán keresztül érdemi eredményeket elérni.

A Liga alá tartozó szakszervezetek szintúgy ebben az időszakban jöttek létre, és már az első években több százezer korábbi SZOT tagot számláltak. Ezt a csoportosulást is kifejezetten az állampárttól

függő SZOT-tal szemben hozták létre. Mivel ez a kezdetektől kvázi konföderációként működött, ennyiben nagyobbak is voltak a helyi érdekérvényesítésen túl mutató politikai ambíciói, mint a még független munkástanácsoknak. A Liga szintén elutasította a spontán privatizációt és a gazdasági nomenklatúra építését, vagyis az MSZMP-vel szemben pozicionálták magukat, és a pártok megalakulásakor az SZDSZ-hez kerültek közel az 1990-es választások idején. Az SZDSZ-en belül 1989-ben még több ideológiai irányzat is képviselte magát, és a baloldali szárny például kereste volna a kapcsolatot a független munkástanácsokkal, még mielőtt azok keresztény-konzervatív irányba álltak. Az SZDSZ-ben közben a liberális piacpárti csoport kerekedett felül, ami végül megakadályozta az ez irányú építkezést. A Ligával kialakított szövetség is csak az MSZP és az SZDSZ között létrejött koalícióig állt fenn, ezt követően a Liga az 1998-ban először kormányra kerülő Fidesz felé orientálódott át.

A szakszervezetek és a politikai pártok közelsége mindegyik esetben értékalapúvá vált. Ugyanakkor a szakszervezetek érdek- és nem értékképviselőre jöttek létre, és az érdekeiket pedig szemmel láthatóan nem képviselték a pártok. Az adott történelmi körülmények között még hihető volt, hogy egyes pártok képesek lehetnek a szakszervezetek érdekeinek védelmére, mára azonban látványossá vált, hogy érdemi döntéseknél a pártok az általuk képviselt tökefrakciók érdekeit képviselik – akiknek pedig többnyire ellentétes az érdekük a dolgozókéval. Mindez a rendszerváltás utáni munkásérdek-képviselői visszaszorulását és a társadalmi önvédelmi reakciók legyengítését eredményezte.

Bár a pártpolitika csapdáját legkésőbb a kétezres évek elejére mindegyik szakszervezeti konföderáció megtapasztalta, máig erősebb közöttük az értékalapú elkülönülés és a tartós politikai kapcsolatok megőrzésére vonatkozó igény, mint az érdekérvényesítés jegyében kötött szakszervezeti és politikai koalíciók megerősítése. A 2010 óta zajló magyar nemzeti „szabadságharc” is a nemzeti tőke és a nemzetközi tőke közötti tulajdon-újraelosztás története. A dolgozó a nemzeti tőke sikerét az ideológián keresztül, de nem a bérén keresztül érezheti át. Minden érdemi béremelésért a dolgozóknak maguknak kellett megküzdeniük. Mindeközben a munkavállalói jogok folyamatos gyengítése vagy a munkabiztonsági előírások leépítése egyre lehetetlenebb helyzetbe hozták nemcsak a szakszervezetek működését (gondoljunk csak a 2010-es sztrájk törvény szigorítására), hanem az egyes dolgozók alkuerejét is. Az önvédelmi mechanizmusok gyengülésére utal, hogy

a Fideszhez kötődő szakszervezetek ebben az átalakulásban olyan defenzív helyzetbe kerültek, hogy például a Munka Törvénykönyvének 2018-as átírásához (az ún. rabszolgatörvényhez) részben asszisztálni voltak kénytelenek. Az azóta kialakult sikeres béralkuk rámutattak arra, hogy a szakszervezetek csak akkor tudnak eredményt elérni, ha nagy és mobilizálható tagsággal rendelkeznek, nem töredeztettek értékalapon ágazati szinten, és képesek tiszta formában a dolgozók érdekében politizálni.

A másik fontos tanulság a szakszervezeti mobilizáció kapcsán, amire szintén a 2000-es évek világgazdasági folyamatainak megváltozása hívta fel a figyelmet, hogy az értékisajátítást és -elosztást végző tőke egyre globalizáltabban szervezi meg a termelést, miközben a szakszervezetek tevékenységei – a szabályozói korlátozások miatt – leginkább továbbra is a nemzeti politikai szintérre korlátozódnak. Számos európai szakszervezet ismerte fel az elmúlt években, hogy ki kell lépni ebből a keretből, máskülönben a tőkével szembeni hatékony érdekképviselő, a dolgozók önvédelme számológdik fel. Fontos hangsúlyoznunk, hogy erre a következtetésre nem valamilyen elméleti konstrukció vezetett, hanem a hétköznapi gyakorlat kihívásai. Jó példa erre a járműipar, amely Európa egyik centrumállamában, Németországban továbbra is az egyik legerősebb ipari tőkefrakció alá tartozik, és a szervezett munkásság is ebben az ágazatban az egyik legerősebb, vagyis az érdekkellentétek sokszor ebben a szektorban törnek a leglátványosabban a felszínre. Az elmúlt évek ipari átszervezései, azaz a járműipari tevékenységek jelentős részének – különösen azoknak, amelyek nagyszámú dolgozót érintettek – áttelepítése a kelet-európai régióba, kihívást jelentett nem csak a németországi aktív fémipari dolgozók szakszervezetének (IG Metall), hanem a kelet-európai társszervezeteknek is. Ebben a kontextusban adódott és adódik, hogy a tőke – ez esetben a járműipari cégek – igyekszik kihasználni a dolgozók és érdekképviselői szervezeteik nemzeti határokon átnyúló töredezettségét. A hatékony önvédelem egyik alapfeltétele éppen az, hogy ezek a szervezetek nem egymásra licitálva, egymással szemben próbálnak egy vesztesre álló küzdelmet a nemzeti keretek között megvívni a sokkal globalizáltabb tőkével szemben, hanem előnyükre fordíthatják a szakszervezeti és egyéb munkásmozgalmak határokon átnyúló mozgósító erejét. Látunk ilyen irányú üdvözlendő kezdeményezéseket, és azt gondoljuk, hogy a hatékony érdekképviselő a jövőben ezen a nemzetközi, de legalábbis regionális (például EU-n belüli) téren kell ellátni, a küzdelmet megvívni.

Bár a fenti tanulságokat a szakszervezetekre fókuszálva rögzítettük, a 2008-as válságot követő évtized számos egyéb tanulságot is hozott, például hogy milyen korlátjai vannak, ha az önvédelmet egy zárt politikai térben, például egy pártban próbálják megvalósítani a dolgozó emberek érdekeit ellátó szervezetek. A nemzetközi fellépés, bár szükséges, de nem minden szempontból elégséges feltétele a társadalmi önvédelemnek. Az Európai Uniót (EU) is a tőkés csoportok szervezték meg, és mint az ipari átszervezés következményeiből, és az azok köré épült politikákból látjuk, máig elsősorban a tőke érdekeit szolgálja. Az EU-s intézmények bevétele, egyáltalán az uniós politikai színtérre kerülő küzdelmek sem kecsegtetnek gyors és egyöntetű sikerrel. Ha valakinek valaha is kétségei lettek volna e felől, annak a görögországi események, a Sziriza párt betagozódása a tőkés elnyomásba, és ezáltal a valós önvédelem feláldozása egyértelmű példa lehetett, hogy hol vannak a korlátai egy alulról jövő társadalmi önvédelmi kezdeményezésnek a nemzetközi politikai térben.

Az önvédelem részben alulról szerveződő, az emberekkel szoros és közvetlen kapcsolatot fenntartó formái – pl. az említett szakszervezetek – komoly veszteség nélkül nem kikerülhetők. Párt vagy új dolgozói mozgalom alapítása, az államhatalom megszerzése, vagy akár Uniós szervek bevétele a tőkés társadalmi rendszerben csak nagyon nehezen tud működő stratégiává válni, ha egyáltalán azzá tud válni, mert számos helyen a betagozódás, az ingamozgás átbillenésének veszélye áll fenn. A mindenkori kormányok ugyanis a tőkés világrendszerben a tőkés felzárkózás versenyében menedzselik az országot, ami a dolgozók érdekeivel szemben, érdekeik megosztásával és feláldozásával tud csak megvalósulni. Mint megtapasztalhattuk az elmúlt években is – például a magyar Munka Törvénykönyvének 2018-as szabályozása kapcsán – sok esetben az egyes dolgozói csoportokat, például a közmunkásokat vagy a határozott idejű szerződéses munkavállalókat, a kölcsönözött munkásokat és a teljes állásúakat egymással szemben is megpróbálja kijátszani a tőke (akár a multinacionális vállalatok, akár a hazai burzsoázia, de leginkább mindkettő) érdekében eljáró kormányzat. A kormányzat a munkavállaló-ellenes intézkedéseit csak egyre álságosabb ideológiával tudja eltakarni. Ennek az ideológiának – ami jelenleg a menekülésre kényszerülő embertársainkat kiáltja ki bűnbaknak – éppen a tőkével szembeni saját önvédelmünk miatt nem szabad felülni. Rosa Luxemburg volt talán az egyik első baloldali gondolkodó, aki már a század elején felhívta a figyelmet, hogy a gyarmati népekkel, a centrumon

kívüli tőke kizsákmányolt áldozataival szolidaritást kell vállalnunk, és a dolgozói érdekképviseléseknek a nemzetközi szinten, annak megfelelő fórumain és szintjein közösséget kell tudni vállalni a világ legmegnyomorítottabb és legkizsákmányoltabb embereivel. Csak közös fellépéssel gyakorolható az önvédelem, máskülönben a tőke minden eszközt bevet arra, hogy megossza a munkából élő emberek legkülönbözőbb csoportjait.

A társadalmi ellenállás, önvédelem bár a tőkés kizsákmányolás miatt mindig jelen van, de ennek artikulációja, hogy valós rendszerformáló erővé váljon, sőt a tőkés rendszerrel szemben szerveződjön meg, csak nagyon nehezen tud jól kifejeződni. Ha odafigyelünk ezekre a tanulságokra, akkor van esély nem csak egy szélesen vett nemzetközi szolidaritásra, hanem a tőkével szembeni hatékony fellépésre, a legkülönbözőbb háttérű dolgozók társadalmának a mainál erősebb közös önvédelmére.

*

KRAUSZ TAMÁS

Néhány megjegyzés a rendszerváltás ideologikumáról

A rendszerváltás fogalma, tartalma

A rendszerváltás a kritikai gondolkodásban a történelmileg példátlan rabló privatizáció, dezindusztrializáció, „demodernizáció”, munkanélküliség, kulturális és szociális hanyatlás szinonimája. Mások a demokráciának „a kommunista diktatúra” fölötti győzelmével azonosítják. Megint mások a két tézist egyesíteni kívánják. Objektíve fogalmazva, 1989-ben a gazdasági és politikai hatalom újrafelosztásáról, egy új osztálytársadalom kialakításának helyi és globális politikai feltételeiről volt szó. A tulajdon- és hatalmi viszonyok olyan radikális átalakítása zajlott le, amely az állami tulajdon tőkés kisajátítását, a tőkés magántulajdon rendszerének rendkívül gyors visszaállítását eredményezte a világpiacba való „visszaintegrálódás” útján.

Ám a politikai-hatalmi rendszer viszonylagos megszilárdulása vagy két évtizedet váratott magára, mert az új uralkodó osztály, az új, oligarchikus, a hatalom által kijelölt „nemzeti” burzsoázia végső megfor-

málódása a globális tőkés viszonyok nyomása alatt csak tekintélyelvű módszerekkel volt lehetséges a mi régiókban. „Viszonylagos”, mert 1989 óta még mindig messze nincs teljeskörű társadalmi legitimitása az új burzsoázia vagyonnal való ellátásának, az állami tulajdon magánkiszajátításának, a közpénzek magánfelhalmozásának, az ebből fakadó társadalmi egyenlőtlenségeknek. A nacionalista agymosás – amely 2010 óta a rezsim szellemi-kulturális alaptevékenysége – fő funkciója, hogy ez a „legitimációhiány” megtörjön és a nemzeti kivételesség valamely doktrínájának a jegyében az új burzsoázia bejelenthesse a nemzet fölötti hegemoniáját. A rendszerváltás liberális, pluralista periódusából 2010-ben egy jobboldali nacionalista, neohorthysta politikai-ideológiai hegemonia vált lehetővé a NER képében.

Nem a véletlen műve, hogy csak ritkábban teszik vizsgálat tárgyává az egész átalakulás ideológiai-szellemi anyagát, mivel ennek alapján válhat igazán világossá és egyértelművé, hogy miképpen lesz a liberális demokráciából szélsőjobboldali-tekinélyelvű rendszer. Tudvalévő, hogy nyugat-európai értelemben vett demokratikus berendezkedés 1989 után sem jöhetett létre, mert polgári demokráciát demokratikus polgárság nélkül végső soron nem lehetett létrehozni, hogy egyéb történelmi feltételek hiányáról itt és most ne beszéljünk.

1989 mint a liberalizmus és a nacionalizmus házassága

Ez a viszony eleve csúnya házasságnak indult, mert a két fél („népi-esek versus urbánusok”) kezdetől – történelmileg kódoltan – nem igazán szerette egymást. Noha egy kényszerházasságról beszélünk, a közös cél, a haszonelvűség mindennél erősebbnek bizonyult: a szocializmus minden formájával egyszer s mindenkorra le akartak számolni a tőkés magántulajdon megszállottjaiként, a gazdasági és politikai hatalom egymás közötti felosztásának bűvöletében. De hogy miképpen valósítsák meg az új osztályuralom rendszerét, arról egymástól nagyon eltérő módon vélekedtek, érdekeik sok mindenben eltérőek voltak. Eleinte az eltérő momentumok nem látszottak világosan, mindent eltakart a kezdeti „szerelem”, amely úgy 1987-től „a szabad piacgazdaság, a politikai többpártrendszer és a nemzeti függetlenség” nagy triászában is kifejeződött.

Minden újság, tv-csatorna, fizetett propagandisták egész hada azt szajkózta, hogy „utolérjük Nyugat-Európát” (az nem mondták, hogy elhagyjuk) és felépítjük a szociális piacgazdaságon alapuló pluralista

demokráciát. Két évtized alatt az egész kísérletből, mint látjuk, nem sok minden maradt meg. A félperifériás vadkapitalizmus két évtized után felöltötte „normális” történelmi formáját: ez volt a tekintélyelvű rendszer (2010).

A liberális szerzők nagy előszeretettel rokonítják a mai rezsimet, a NER-t a Kádár-rendszerrel. De ez önbecsapás, éppen a mai rendszer ideológiai jellegének megértését teszi lehetetlenné. E lapos historizálás arra szolgál, hogy a liberálisok saját történelmi felelősségüket minimalizálják a NER létrejöttében. Érdemes tehát az átalakulás ideológiai aspektusáról néhány további tézist röviden megfogalmazni.

A 89-es hajnalhasadás

De ne higgyük azt, hogy már 1989-ben nem lehetett felismerni azt az ideológiai-szellemi légkört, hangulatot, amelyre a 2010-es rendszer új „alaptörvénye” (már alkotmánya sincs!) támaszkodik. Ki ne emlékezne rá, hogy már ’89-ben, mindenekelőtt a footballstadionokban elszabadult a vad, önfeledt antiszemitizmus, a trianoni demagógia, a lötytös nacionalista indulat, amely mindmáig itt van velünk. Ki ne emlékezne Csurka István hírhedt „dolgozatára”, Csoóri Sándor „üzeneteire”, az árvalányhajás „mély magyar” nacionalizmus (Spiró) első hajtásaira, a koronás címerre? Ez volt a „magyar demokrácia” igazi arcúata, amelynek jelentőségét akkortájt csak kevesen akartak észrevenni, hiszen ez a periódus a liberalizmus globális triumfálásának ideje volt... 1995-ben még Kis János a „náci beszéd szabadságát” követelte a *Népszabadság*ban.

Egy középserű amerikai politológus (Fukuyama) lett hamarosan a sztár, aki egyenesen a „történelem végéről” (1992) fantáziált a mainstream sajtó támogatással, míg „kollégája”, Huntington a „civilizációk összeapásáról” fogalmazott meg próféciákat, amiket sokan, a New York-i ikertornyok lerombolásával, mint beteljesedett jóslatot fogtak fel. Kelet-Európában nem ilyen „nagystílu” teóriákkal álltak elő, csak „követték” a „kijelölt” modelleket. A tézis és az antitézis ugyan világosnak tűnt, de elmaradt a „szintézis”: a liberális triumfalizmusnak nagyon hamar az antiglobalista helyi-nemzeti ellenállás vetett véget, amely ugyancsak szemben az osztályidentitással, a vallási és etnikai „reneszánsz” társadalmi hordozójává vált, amely „reneszánszt” a liberálisok hiábavalóan igyekeztek a saját szolgálatukba állítani.

Az elmúlt 30 év legbefolyásosabb (ál)tudományos felfedezése, „szintézise” a nacionalizmus „modernizálása” keretében történt, ami valójában egy primitív, de annál hatásosabb archaizálásnak bizonyult. A *nemzetiség* tudományosan meggyökeresedett fogalma helyére az „etnikum” fogalmát állították, mintha a történelmileg megformálódott közösségeket – a *nemzetet* és a *nemzetiséget* – vérségi-törzsi kapcsolatok fonnák egybe. Egyfajta nyitás volt ez a fajelmélet irányába, amely a nacionalizmus bizonyos irányzataitól sosem volt idegen. Ez a gondolati-politikai irányzat tulajdonképpen a korai középkor fogalmi leírását alkalmazta a mai feltételekre, miközben Marx társadalmi formaelméletét deklaratíván kidobták, mint hasznavehetetlen terméket. Ők '89 mai örökösei.

Az etnonacionalizmus mint a rendszerváltás legfontosabb ideológiai üzlete

Mint fentebb hangsúlyoztam, a rendszerváltás ránk szabadította Kelet-Európában az *etnonacionalista* *gondolkodás* és *cselekvés* szinte minden formáját, noha Kelet-Európában a tömeggyilkosság elvben bűncselekménynek számított, hacsak a NATO bombázásai érdekében ezt az elvet fel nem függesztették, mint pl. Jugoszlávia esetében 1999-ben. A Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlasztása után az utódállamok többségében elszabadultak az „etnonacionalista” tömeggyilkosságokba torkolló indulatok, természetesen a hatalmi elitek irányítása mellett. Az *etnonacionalizmus* – áthatva vallási ideológiákkal – szinte az egész rendszerváltó térségben az új, „demokratikus”, kapitalista nemzetállamok építésének cementező anyagává vált. A kis nemzetállamok elvesztett, „leértékelődött” gazdasági önállóságát politikai és kulturális téren kívánta a hatalmi elit nacionalista szárnya kompenzálni.

Az „etnonacionalista reneszánsz” az államnacionalizmus egyik fontos funkciójává vált, kizárva az osztályidentitást. (Orbán javaslatára 1993-ban a parlament egyszerűen betiltotta a kommunista szimbólumokat.) Az egymásra haragvó nacionalisták és liberálisok ezen a döntő ponton továbbra is ideológiai szövetségben maradtak. Az osztályidentitás ördögtől való eredete 1989-től szinte kötelező dogmává vált, miközben persze egy új osztályállam épült ki, azzal az alapfunkcióval, hogy móresre tanítsa azokat, akik a rémes társadalmi egyenlőtlenségek miatt elégedetlenkedhetnek.

A megszilárdulni látszó *tekintélyelvű rendszer* etnonacionalista ideológiai jellege a két világháború közötti negyedszázad uralkodó szellemi poggyászából ered. Így természetes, hogy Magyarországon

ez az etnonacionalizmus magában rejtette a náciizmus részleges és a Horthy-rendszer teljes rehabilitációját, amit megfejtettek a mai rezsim ideológiai apparátusai a holokauszt és a náci Németországgal való szövetség relativizálásával. A helyzet nagyon hasonló a balti államokban, Lengyelországban, Horvátországban, a Szovjetunió számos utódállamában, hogy Ukrajnáról ne is beszéljük, ahol az ukrán fasiszta hagyomány közvetlenül a liberalizmus uralomra jutásának eszközeként funkcionált – az USA, az EU és a NATO közvetlen ellenőrzése alatt.

Persze, ezt az etnonacionalista „örületet” óriási közpénzeken intézmények, propaganda-apparátusok, helyi és központi „emlékbizottságok” egész hálózata működteti. E működés lényegébe betekintést nyújt a holokauszt-emlékezet hivatalos megcsúfolása és egyidejűleg kormánypropagandaként való állami „piacosítása” a kül- és belpolitika különböző területein. Úgy virágzik a holokauszt-üzlet, mint a Gulag-üzlet, az „etnobiznisz”, a giccspár. Szappanoperákká, könnyes-szenzimentális sztorikká alakítják át a valóságos történelmi folyamatot, az okok és okozatok bonyolult láncolatának kikapcsolásával. Az egyes vallási és nemzetiségi kisebbségek, csoportok „identitáspolitikai”, pénzügyi támogatása, eleve korlátozza az osztálytudatosodás lehetőségét. Klasszikus példa a romák valóságos áldozati szerepe és a romák „identitáspolitikai” izolálása az „eticizmus” szellemében. Mindez – újra aláhúzom – természetesen az EU által megkívánt politika. Ez a „nemzetépítés”, amely a történelmi és osztályszempont helyére került, a szélsőjobboldal cigányozó és zsidózó „hagyományápolásnak” kedvez, amit még államilag meg is finanszíroznak az egymással hadakozó és konkurens „érdekvédő” szervezetek szembeállításra céljából.

Ez az „etnikai reneszánsz”, amely a rendszerváltás lényegéhez tartozik, a nemzetállamok új osztályrendjének megerősítése, a kulturális hanyatlás világos jele is. A Wass Albertek vagy Nyíró Józsefek ennek a giccses kultúrának a forrásvidékéről valók, amivel párhuzamosan leértékelődött Ady és József Attila jelentősége. Mindez a rendszerváltásból fakadó új, kulturális hegemonia egyfajta tükörképe.

A vázolt tényállás jól illusztrálja, hogy a kelet-európai rezsimiek, 30 évvel a rendszerváltás után, a Nyugat támogatásával, milyen mértékben váltak nyitottabbá jobbra és szélsőjobbra és milyen mértékben zártak balra. Nem minden büszkeség nélkül jegyzem meg, hogy az *Eszmélet* 30 évvel ezelőtt az legelsők között fújta meg e tekintetben is a riadót... Persze bizonyos értelemben hiábavalóan, amennyiben az a bizonyos hajó akkor már elment. 1989-et írtunk!

1989–2019: Új autokráciák születése

Az államszocialista rendszerek óriási kulturális, gazdasági, politikai és persze civilizációs optimizmus közepette omlottak össze. A „fejlett és a civilizált Nyugat” triumfált a „fejletlen és barbár Kelet” felett. Ezt az önhitt megközelítést talán legjobban Francis Fukuyama „történelem végéről” vallott tézise, valamint Samuel P. Huntington „civilizációk összecsapásáról” kifejtett koncepciója testesíti meg leginkább. Mindkettő Nyugat- illetve USA-centrikus szemlélettel e civilizációs kör politikai és gazdasági krédójának, vagyis a liberális demokráciának és a szabadpiaci kapitalizmusnak a hegemoniáját ünnepelte önfeledten. Magyarország és a többi kelet-európai korábbi államszocialista rendszer – részben a világ- és geopolitikai kényszerek, részben pedig a helyi elitek liberális eufóriája nyomán – ebbe a helyzetbe sodródott bele, amit az ún. „progresszív erők” a demokratizálódás harmadik hullámának neveztek. Mindezzel szemben az igazság az – amit természetesen a társadalmak korántsem láthattak, az elitek pedig vagy homokba dugták fejüket és zömmel máig ott tartják, vagy pedig tudták, mi következik és elszegődtek a globális tőke helyi kufárjainak –, hogy 1989-cel egy új típusú önkénynek, a piaci autokráciának nyílt földrajzi és ideológiai tér. A rendszerváltás tehát elhozta az autokráciák új hullámát és ennek fényében kell újraértékelnünk az elmúlt harminc évet régióinkban.

Ez az autokrácia mindenekelőtt a piac autokráciája volt. Rosa Luxemburgtól egészen Mészáros Istvánig szerzők sora foglalkozott a kapitalizmus imperialista természetével és azzal, hogy feltárja a tőkés rendszerek valódi természetét, hiszen a Fukuyama és Huntington által simára csiszolt civilizációs máz alatt mindig is a szabadversenyes kapitalizmus barbár, emberre és természetre egyaránt veszélyes rendszere húzódott meg. Érdemes ehhez hozzátenni, hogy a kelet-európai országok halmozottan hátrányos helyzetben voltak, hiszen amire ez a (fél)periféria a szabad zsákmányszerzés (lásd privatizáció, állam által segített tőkefelhalmozás, az állami társadalomvédő mechanizmusok szinte teljes leépítése) egyik legújabb terepeként a tőkés centrumba integrálódott, sem a liberális demokrácia, sem pedig a kapitalizmus nem az volt, ami, annak előtt a második világháború lezáródásakor,

vagy éppen a nyugati szociális rendszerek kiépülésekor. Elindult a liberális demokrácia elvarázstalanodása, hiszen az államok és a társadalmak egyre védtelenebbé kezdtek válni a globális kapitalizmussal szemben. Amíg nyugat-európai országok a liberális demokrácia emberi jogi rendszerével és a jóléti állammal tompított kapitalizmust kaptak, addig Kelet-Európának a neoliberalis kapitalizmus imperializmusa és a nemzetközi/nemzeti tőkések rettentő éhsége jutott. A globális kapitalizmus ugyanis, a neokonzervativizmus és a tőkével szemben megalkuvónak bizonyuló szociáldemokrácia miatt, belelépett neoliberális szakaszába, amelynek fő célja az, hogy háborúkkal, politikai rendszerek puccsal való megdöntésével, rendkívüli állapotok kihirdetésével, jogszabályokkal, a fogyasztói társadalom agymosásával elhárítson minden akadályt a tőke szabad mozgása előtt.

1989 – sőt, már az egész, a neoliberális pénzügyi montsrumok rabságába került késő Kádár-rendszer (ennek elemzéséhez lásd: Adam Fabry: *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*. Palgrave Macmillan, 2019), amelynek kommunista és ellenzéki elitje is készséggel fogadta el a neoliberális fordulatot – tehát belépő egy régi-új önkényuralomba, méghozzá a piacéba. Egészen döbbenetes, ahogyan a leépülő állami diktatúra helyet csinált a neoliberális autokráciának, a kiépülő liberális demokrácia pedig nem tudta/akarta megvédeni a magyar társadalmat. A szociális piacgazdaság és jóléti állam eszméje a második világháború utáni rövid virágkort követően Nyugaton tört meg, de agóniája a kelet-európai társadalmakban okozta a legnagyobb pusztítást. Többek között a magyar társadalom roppant bele a neoliberális autokráciába, hiszen a liberális demokrácia emberi jogi rezsimje ebben a régióban alkalmatlannak bizonyult mind a piac, mind pedig az állam megrendezésére. Ilyen körülmények között nem csodálkozhatunk azon, hogy a kelet-európai roncs-társadalmak túlélésük érdekében hasznot akartak húzni a liberális demokráciából, elfogadták a neoliberális-fétisizisták által „ingyen ebédenek” titulált szociális és olykor populistá transzfereket, de közben nem alakult ki semmilyen polgári típusú kötődés a liberális demokráciához. A hazai szociálliberális politikai erők, különösen a liberális értelmiség vezető része, mindezt sohasem volt hajlandó felismerni vagy legalább ennek egy részével szembenézni, mert életük „nagy művével”, a rendszerváltással való leszámolással tűnt volna ez egyenértékűnek. Maradt az „áldozathibáztatás”, a magyar társadalom burkolt és kevésbé burkolt szidalmazása. Ennek az eredménye az Orbán-rendszer.

2010-re azonban valami megváltozott a globális kapitalizmus rendszerében, és ezt Orbán Viktor ismerte fel elsőként, pontosabban ő kezdett el hozzá alkalmazkodni az elsők között az Európai Unióban. A tőke globális uralma, vagyis a neoliberális autokrácia nem csak a periféria, hanem a (fél)periféria, sőt ahogyan ezt az USA és több nyugat-európai ország példája is mutatja, a centrum országaiban sem szorul rá immáron a liberális demokrácia fügefalevelére. Ez azt jelenti, hogy a populista autoriter rendszerek rendszerszinten kötnek szövetséget a neoliberális kapitalizmus szereplőivel, a nemzeti tőkések a globális nagyvállalatok beszállítói lesznek, cserébe pedig az autoriter államok a végletekig megkönnyítik a tőke működési és szabályozási környezetét, és egyúttal biztosítják a munkások kizsákmányolásának jogszabályi lehetőségeit (lásd erre részletesen: Antal Attila: *Orbán bárkája. Az autoriter állam és a kapitalizmus szövetsége*. Noran Libro Kiadó, 2019). A neoliberális autokrácia félperiférián alkalmazott technikái immáron emberi jogokra és a jóléti államra való tekintet nélkül tombolnak ezekben az országokban, és ebben az Orbán-rendszer Európában piacvezetővé vált.

1989-től lényegében folyamatosan épült ki a piac autokráciája, amelyhez Magyarországon 2010-től levakarhatatlanul hozzákapcsolódott az állami autokrácia. Mára a liberális demokrácia hívei kénytelenek azzal szembesülni, hogy a liberális demokrácia nemcsak nem volt képes megakadályozni az autoriter fordulatot, hanem politikai és társadalmi sikertelensége, az általa előidézett társadalmi düh még hozzá is járult ahhoz. Másrészt a neoliberális kapitalizmus kényelmesen együtt tud működni a (fél)periféria posztdemokráciáival, sőt az állami önkényen és korrupción alapuló rendszerekben a tőke sokkal előnyösebb pozíciókat tud kiharcolni.

A történelem tehát ismét és talán végérvényesen bebizonyította József Attila tételének igazságát: a tőke és a fasiszmus elválaszthatatlan „jegyeségéről”. Ebben a helyzetben az antikapitalista, radikális baloldálnak újra kell értelmeznie és kereteznie az államszocialista rendszerek bukását, hiszen korántsem került le a politikai napirendtől a kommunizmus vagy éppen a demokratikus szocializmus programja. A társadalmakkal fel kell ismertetni azt, hogy a rendszerváltások legfontosabb következménye a piaci és állami autokráciák kialakulása és összefonódása volt. Ezt a helyzetet az ökológiai és klímaválság még inkább fokozza, hiszen a globális kapitalizmus továbbra is görcsösen fog ragaszkodni a bolygót romboló tevékenységéhez, és az jobboldali populista autokráciákban találta meg azokat a politikai szereplőket,

amelyek mindennek hátterét biztosítják. 1989-cel tehát korántsem a demokrácia, hanem az autokrácia és a barbárság legújabb korszaka köszöntött be, amelyben egyszerre kell a piac és az állam önkénye ellen harcolni.

*

BARTHA ESZTER

A rendszerváltás munkástapasztalata – 30 év távlatából

Nincs más olyan régi vagy újonnan alapított folyóirat, mint az *Eszmélet*, amelyben kezdettől fogva központi szerepet játszott a rendszerváltás és a privatizáció baloldali bírálata – és természetesen az a munkástapasztalat, amely rövid távon (is) keserűen csalódott azokban a politikai ígéretekben, amelyek egy „sima” piacgazdasági átmenetet és a nyugati centrumországok munkásai életszínvonalának utolérését vizionáltak a „szabaddá lett” kelet-európai félperiférián. Nemcsak a liberális szerzők hittek ebben; számos nyugat-európai marxista is a történelem végét látta a rendszerváltásban és a szovjet összeomlásban, amelyből majd, úgymond, kinő, kinőhet egy valódi antikapitalista alternatíva.

Nagyon rövid időn belül kiderült, hogy a pesszimista jóslatoknak lett igazuk, és ma, 30 évvel a rendszerváltás után, csak még pesszimistábbak lehetünk. Ma már világosan látható, hogy a Szovjetunió összeomlása a globális baloldal egyik nagy vereségét jelentette – azóta ugyanis nemhogy új, antikapitalista alternatíva nem bontakozott ki, hanem a meglévőket is megpróbálják erőszakkal megsemmisíteni – legutóbb Venezuelában, de ide tartozik a török katonai támadás is Észak-Szíriában. A kommunista pártok világszerte meggyengültek vagy eltűntek, és a szociáldemokrácia is globálisan veszített pozícióiból, a centrumországokban is. A szakszervezeti szervezettség jelentősen visszaesett, vagy, mint Indiában, szélsőjobboldali erők is megjelentek a baloldali irányultságú szakszervezetek riválisaiként.

Mindezek láttán ki kell mondanunk: a munkásság és a hagyományos munkáspártok és munkásmozgalom között elveszni látszik a kapcsolat, vagy legalábbis, már semmiképpen nem magától érte-

tődő. Ennek fényében érthető Didier Eribon *Visszatérés Reimsbe* című önéletrajzi írásának nemzetközi sikere,¹ amelynek témája az ismerős, kisvárosi, egykor a Kommunista Pártra szavazó munkáskörnyezet politikai „átállása” a *Nemzeti Frontra* – és természetesen a szerző szembenézése azzal, hogy míg párizsi értelmiségiként, új közegében, homoszexualitását nyíltan felvállalta, felvállalhatta, addig munkásszármazását sokáig titkolta önmaga előtt is. Eribon megfigyelte a „migránsozást” és az etnonacionalizmus megerősödését a kisvárosban – miközben szülei egyre elfogadóbbak lettek vele, paradox módon annál inkább fogékonyabbá váltak a szélsőjobboldali politikai jelszavakra.

Kelet-Európában más volt a helyzet (noha a végeredmény ugyanaz), hiszen az államszocializmusnak volt pár évtizede arra, hogy a politikai baloldalra orientálja a munkásokat. Ez azonban csak változó mértékben és korszakokonként eltérő módon sikerült. Ezt máshol jóval részletesebben kifejtettem; itt most csak egy vázaltszerű ismertetésre szorítkozom. A vázlatot kiegészíti néhány nagy munkásregény elemzése, amelynek célja, hogy megmutassa: bármely ellentmondásosan alakult is a rendszer és a munkásság viszonya, létezett egy komoly munkáskultúra, amelynek megsemmisülése a rendszerváltás után – a baloldali vereséggel együtt – nagymértékben megágyazott a szélsőjobboldali előretörésnek.

Szemben az állampárt marxista-leninista ideológiájával, amelyet a rendszer – Rákosi alatt erőszakkal, Kádár alatt gazdasági-politikai engedményekkel – megkísérelt hegemonná tenni, a magyar munkásság soha nem volt egységes, hanem komoly választóvonalak voltak a munkások között a származás, etnicitás, szakképzettség, vallás, lakóhely és persze a társadalmi nem, a gender mentén. Politikai tájékozottságuk és preferenciáik is igen eltérők voltak: míg a kisvárosi, kétlaki munkások konzervatívabbak voltak, addig a fővárosi, hagyományos munkáskörnyezetben a szociáldemokratákat preferálták (nem utolsósorban azért, mert a kommunista párt a Horthy-korszakban be volt tiltva). A bányászkolóniák már radikálisabb közeget jelentettek, ahol a munkások adott esetben hajlottak a szélsőjobboldali radikalizmusra is; ne felejtjük el, a nyilaskeresztes mozgalom a munkásokra is alapozott.

Mark Pittaway egy igen innovatív munkában mutatja be, hogyan fordította szembe a jelentősebb munkásközösségeket a kommunista rendszerrel a Rákosi alatt elszabaduló terror, a kollektivizálás és a személyi kultusz. A gyárakban a rendszer a hagyományos hierarchiák felforgatására törekedett: a munkások ezt sem nézték jó szemmel.²

Ahogy az 1956-os munkástanácsok is megmutatják, a munkások mégsem a kapitalizmus visszaállítását, hanem egy másfajta, demokratikus szocializmust követeltek.

Kádár János feladata volt az államszocialista rendszer konszolidációja és a munkások megbékítése. Miközben jelentős kedvezményeket biztosított a munkások számára a fogyasztásban, a szociálpolitikában és a kultúrában, érintetlenül hagyta a régi gyári hierarchiát és az államszocialista gazdasági berendezkedést. Az önmagában természetesen dicséretes, hogy a munkások jobban éltek, mint korábban, és a ma kigúnyolt lakótelepek sok ember lakásgondját és inséges lakhatási viszonyait is megoldották. Az azonban már kevésbé az, hogy a gazdaság demokratizálását célzó kísérletek sorra elbuktak – mint például 1968-ban is, az új gazdasági mechanizmus idején.³

A fogyasztói tudat bátorítása – miközben ezzel párhuzamosan elnyomtak, vagy legalábbis a szélesebb nyilvánosság elől elzártak minden baloldali kritikát – óhatatlanul azt eredményezte, hogy a munkások a fizetésben kifejezett életszínvonalon mértek le minden politikai megnyilvánulást. Az 1970-es évek közepén az olyan mérvadó szociológusok véleménye szerint is, mint Angelusz Róbert, Kádár könnyedén megnyert volna minden demokratikus választást.

A politika hátulütője azonban az volt, hogy a piaci reformokkal megtámogatott tervgazdaság nem győzte a fogyasztói versenyt a centrumországok kapitalizmusával, amelyek olyan új termékeket dobtak piacra, mint a mosogatógép, a videó vagy a várakozás nélkül megkapható, nyugati kocsi – amelyek mind státusszimbólummá váltak Keleten.

A korszak nagy munkásírói is reflektáltak a kádári „gulyáskomunizmusra”: kiemelem Fejes Endrét⁴ és Kertész Ákos *Makráját*. Három motívumot szeretnék megvizsgálni négy könyvben, amelyek egymással szorosan összekapcsolódnak: a munkássorsot, az árulás motívumát és a pénz megjelenítését a munkások életében. Egyúttal arra keresem a választ, hogy mit is mond a két író a XX. század magyar történelméről, ami napjainkban is időszerű lehet.

Fejes Endre történelemszemlélete a *Rozsdametető*ben mutatkozik meg a legmarkánsabban, hiszen két generáción követi nyomon a Hábetler család történetét. Az apa, Hábetler János noha szakmát szerzett (ács), valójában alig dolgozik munkásként, altisztként szolgál, vagyis inkább az alsó osztályhoz tartozik. Felesége, Pék Mária, az egykori cseléd lány pedig háztartásbeli; igazi munkás (esztergályos) a fiuk lesz, Jani, akinek a bűnére épül rá az oknyomozó családtörténet:

igaz, véletlenül, de megöli volt sógorát. Miért? Ezt akarja a szerző megérteni a Horthy-korszakban kezdődő családtörténet feltárásával. A regényből kiderül, hogy mennyire nem igaz a kép, amit a „kommunisták” propagáltak az éhező munkásokról; igaz, volt lakásínség, de a család nem éhezik, sőt, inkább a korszak fogalmai szerint „jól él”: vendégszerető népek, házuk nyitva áll mindenki előtt, ünnepeken „halat rántanak, túrós csuszát” sütnek, de esznek libát és kacsát is. Az igazi válaszfal nem magában a nyomorban van, hanem a *társadalmi előítéletekben*: a Horthy-korszak társadalma kasztrendszer, ahol Pék Máriáék – hiába vendégszerető népek – csak a hozzájuk hasonló alsó osztálybeliekkel érintkeznek, és legtanultabb ismerősük Reich bácsi, az alkoholista csavargó. Maga az apa, Hábetler János írni-olvasni alig tud – ahogyan a fia egy veszekedés során odavágja neki. Fejes Endre szociológiai érzékenységét bizonyítja, hogy ezt a képet mind a kortárs, mind pedig a mai mérvadó kutatások is megerősítették: Magyarországon komoly felhajtó ereje volt a háború után a baloldali radikalizmusnak, nemcsak a fasizmus szenvedései miatt, hanem azért is, mert az egyenlő(bb) társadalom és a nagyobb társadalmi mobilitás ígérete nagyon sokaknak volt pozitív hívószó. A munkások azonban – és ez a regény egyik legfontosabb társadalmi üzenete – nem tudnak élni a „munkáshatalommal”, nemcsak azért, mert pártfunkcionáriusok foglalják el a vezető posztokat, hanem azért is, mert nincs igényük a művelődésre és a magasabb kultúrára – legalábbis ezt vágja oda a sógor az utolsó veszekedés alkalmával az esztergályos Hábetler Janinak. („Hát ez a rendszer a ti homlokotokat csókolja, könyörög, hogy fáradjatok el az egyetemre, legyetek orvosok, mérnökök, bírók, főművezetők, főrendőrök, főkatonák, főistennylák, és ti előbújtatok a barakkokból, éltek ugyanúgy, mint a hörcsögök. Dzsessz, tánc, hajrá Fradi. Csak zabáltok, tömitek magatokat túrós csuszával, rántott halal, bőfőgtök, és ágyba bújtok, kedves Hábetler elvtárs!”)

Ezek kemény szavak, különösen egy (ideológiája szerint) munkás-államban. Jani azonban nem ezért üti meg a sógorát, hanem azért, mert az az arcába vágja: Jani családjának gyávasága miatt halt meg Auschwitzban zsidó származású menyasszonya és a kislányuk, akiket a család nem mert magával vinni a budapesti ostrom előli meneküléskor. A regényben itt a legerősebb az árulás motívuma: a munkások elárulják a munkáshatalmat, mert nem élnek (vagy nem tudnak élni) a kapott lehetőségekkel, az azonban, hogy zsidó sorstársaikat is elárulták, megbocsáthatatlan. Reich bácsi mindennapos vendég a Hábetler családnál; lányát a család imádott fiuk feleségének tekinti;

rendszeresen küldenek ételt a „zsidó házba”; mégsem merik megmen-
teni az elhurcolástól. A második világháborúban tanúsított gyávaság
egy ismert ifjúsági regényben, a *Hiányzik Szecsőben* is megjelenik:
ott a lány azért nem meri megmenteni zsidó barátját, mert félti a
családját és persze saját magát a nyilasoktól. Mindkét regény a maga
eszközeivel megrázóan ábrázolja, milyen nehéz a szembenézés a zsidó
tragédiával, ami magába rejti a nem zsidók gyávaságát vagy sokszor
közönyét (persze nem szabad elfelejteni, hogy sokan éppen azért
élték túl, mert kaptak segítséget). Az árulás motívuma itt nemcsak a
katarzis kulcsa, hanem az egész huszadik századi magyar történelem
egyik legneuralgikusabb pontjára tapint rá.

A pénz motívuma ebben a regényben még nem játszik igazán
szerepet. Igaz, a Hábettler lányok hajlanak a könnyű életre, de nem
pénzért, hanem ösztöneiknek engedelmeskedve „feksznek le”, még
akkor is, ha Jani az élvezetet a pénzzel rokonítja („Nekem ne játszd
meg magad! Tudok rólad eleget! A dolgaidról! Hülyének néztek?
Kiakasztom a piros lámpát az ajtóra, lássák, hogy itt vannak a Hábettler
lányok! Tessék, lehet befáradni! Egyik különb, mint a másik! Dzsessz,
tánc, csokoládé flipp! Tessék türelemmel várni, mindenki sorra
kerül!”). Érdemes rámutatni, hogy Fejes Endre különösen gyakran
használja a „szent” és a „prostituált” ősrégi dichotómiáját (gondolok
itt az áldozatkész, agyondolgozott Pék Mária és a „ringyó testvérek”
alakjának ellentétére). A szexuálisan vonzó, de becsületes lány ritka,
mint a fehér holló: a *Rozsdatemetőben* Reich Kató ilyen, aki azonban
nem lehet Jani felesége, mert Auschwitzban meggyilkolják.

A *Jó estét nyár, jó estét szerelem* című regény már a kádári konszolidá-
ció Magyarországon játszódik. A munkássors azonban itt sem csábító:
a lakatosként dolgozó fiúra nem figyelnek fel a lányok, ezért adja ki
magát görög diplomatának – hiszen a külföldi, pénzes férfiaknak na-
gyobb sikerük van a nőknél. („»Maga nyolc általános iskolát végzett.
Nekünk módunk van beiskolázni. Ezzel a rendkívüli szorgalmával
érettségizhet, később diplomázhat. Mérnök is lehet magából.« »Na
ne mondja« – így a regény főhőse, »És akkor mi van? Leszek egy
szar magyar mérnök.«» Amikor viszont pénzes külföldinek hiszik,
„meghajolnak előttem. Frakkban, szmokingban”). Itt egyértelműen
összekapcsolódik a pénz és az árulás, bár a fiúnál a viszony fordított:
igaz, hogy visszaél a lányok bizalmával, viszont ő fizet rá, hiszen egy
este elszórakozza az összes spórolt pénzét („Milyen következményei?
Kilyukad a gyomra! Három napig urat játszik, és egész hónapban
koplal. Ő az egyetlen károsult. Ne kívánja, hogy elbőgjem magam a

kurvákon, akik kizabálják őt luxuséttermekben”). Az igazi árulás azonban akkor következik be, amikor a fiú nem szórakozik, hanem valóban beleszeret egy jobb nőbe (egy okosabb „kurvába”): itt is megjelenik a vonzó, szexuális vágyat keltő „prostituált” (aki persze csak kihasználni akarja a férfiakat) és a keményen dolgozó, becsületes, de szexuálisan a legkevésbé sem vonzó „munkásnő” alaptípusa. Zsuzsanna, a szerelem, az első kategória: tönkre is teszi a fiút, akinek kihasználja szerelmét és őszinte bizalmát – hiszen, ahogyan a nővérenek is elismeri, nem szerelmes belé, csak az hajtja, hogy a fiú révén kijuthat Nyugatra. A *Jó estét nyár, jó estét szerelem* Pasolini *Teorémájához* hasonlóan, tükröt tart kora társadalmá és a mai elé is – hiszen a Nyugat vonzása megmaradt, és az „okos” lányok ma is hajszolják a pénzes külföldieket (bár a pénzes magyarokat sem vetik meg). A téma tehát lényegében kortalan.

Fejes Endre *A fiú, akinek angyalarca volt* (1982) című regényében ennél is pesszimistább: ekkorra lényegében kialakult egy egyenlőtlen, polarizált társadalom és egy domináns fogyasztói morál, ami éppúgy jellemzi a pártfunkcionáriusok, úgazdagok, stb. világát, mint a józsefvárosi egyszerű embereket. Érdekes, hogy a fogyasztás valamiképpen mindig a nőkhöz kapcsolódik: a „kiváltságosak” világában a főhős anyja az, aki az anyagi előnyök reményében halálra hajszolja a férjét, akit közben megcsal fiatal szeretőjével, míg a „másik”, józsefvárosi oldalon Eszter, a becsületes, ámde keményöklű fodrász felesége rendel alá mindent – férjet, hűgot, családot stb. – az anyagiaknak (igaz, neki szeretője sincs, ő leginkább a magára aggatott arany által szimbolizált gazdagságba szerelmes). A két világ egyébként valójában nem is áll olyan messze egymástól; legalábbis erre vall a főhős kifakadása anyjának a regény végén, hogy valójában az egész kerületben híres, szép férfi, a fodrász fia. Ezt egyébként a két szereplő közötti konfliktus is alátámasztja, ami sokkal inkább hajaz a „klasszikus” apa–fiú rivalizálásra („A bácsi ütni tanít. A bácsi jól tanít”), mint az unatkozó úri gyerek kötekedésére egy „proletárral”. Ráadásul a szép fodrász – ha hihetünk a fiú keserű kifakadásának – valamikor „bírtá” az édesanya szerelmét, míg a férjébe soha nem volt szerelmes, ahogyan azt egy bizalmas beszélgetés során fiatal szeretőjének elismeri.

A kádári konszolidáció a forradalom „elárulására” épült, hiszen a munkásosztály elfogadta azt a társadalmi alkut, hogy politikai követeléseit feladása fejében megkapja az életszínvonal-politikát. Az árulás motívuma az egész regényen végigvonul. Itt már egyáltalán nincsenek közösségek, sem pedig szolidaritás: valójában mindenki

elárul mindenkit, miközben az annyira vágyott „arany” birtoklása még az eltorzult személyiségű Esztert sem teszi boldoggá, ahogyan ez kiderül egy monológjából. A „régí világból” már senki nem menekülhet, legalábbis erre utal az Angyalarcú öngyilkossága, a férj „végső” bosszúja Eszteren, akit megfoszt biztosnak tekintett anyagi támaszától (és a további aranykarkötőktől), és a jószívű komédiás agglegény, Valentin bácsi szépen berendezett, harmonikus kis világának pusztulása, a bohóc maszkja mögött rejtőző magányosság leleplezése, ami egyébként sok tekintetben „rímel” az Angyalarcú által választott kiútra. Mintha a szocialista vegyes gazdaság világa – morálisan – már egyáltalán nem lenne megreformálható: az egyedüli pozitív értéket a regényben a domináns fogyasztói értékeket elutasító, szegény fiatalok képviselik, akik megpróbálnak egy kommunát alapítani – ami, a regény pesszimista végét ismerve, mintegy az író által igenelt jövőképet is (előre) jelezheti.

Kertész *Makrájában* a főhős lényegében önmagát árulja el, amikor nem követi Nyugatra Valit, lázadó polgárlány szerelmét, aki rádöbbsenti művészi tehetségére, hanem helyette beéri a Magdus által szimbolizált kádári kispolgári léttel és a csipketerítőkkal, amelyeket Magdus jó háziasszony módjára a hűtőre aggat. Makra is gyáva, nemcsak szerelmében, hanem életében is: hiszen '56-ban sem lép, helyette Vali harcol, és vállalja fel az emigráncsorsot, noha a regényben idealizált kép szerint nem tesz semmi rosszat (sőt, egy kommunistát megment a lincseléstől). Amikor rádöbben, hogy Valit örökre elvesztette, a csélcsap Sztanek pedig intellektuális igényeit nem, csak szexuális szükségleteit tudja kielégíteni, Makra öngyilkos lesz – hiszen ebből a rendszerből tisztességes ember másképp nem tud másképp kimenekülni.

A Kádár-korszak kultúrájáról sokat elmond, hogy ezek a művek megszülethettek – sőt, az írók könyveit még brigádgyűléseken is megvitatták. Ma nemcsak a munkásközösségek tolódnak egyre inkább szélsőjobbra, hanem a kultúra is elveszett: könyvek helyett celebek, influenszerek és a legborzalmasabb „tömegkultúra” egyéb elfajzásai uralják a közvéleményt. Mintha csak azon menne a verseny, ki tud minél közönségesebb lenni, többet meztelenkedni, jobban kiárúsítani a saját, legszemélyesebb magánszféráját és érzéseit. Ebben – sajnos – az államszocializmus összeomlása után berendezkedő multinacionális világ üzleti kultúrája is nagyban „támogatja” a munkásokat, akik már az iskolában is a kommunizmust a fasizmussal összemósó totalitárius világmagyarázatokat tanulják. Csoda-e, ha nem látnak más alternatívát, mint a rendszeren belüli individuális érvényesülést,

vagy protestszavazást az elitek ellen, amelyet a szélsőjobboldal kínál fel az elégedetlenkedő tömegeknek? A baloldal nyílt kriminalizálása vezetett el Kelet-Európában a rendszeren kívüli alternatívák kiradírozásához a munkástudatból, amelynek egyik megnyilvánulása a tömegkultúra igénytelensége és egy olyan múltba való belerévedés, ahol ezeknek a munkásoknak a felmenői legfeljebb felszolgálóként közelíthették meg az urak asztalát.⁵ Szalai Erzsébet már igen korán megsejtette, hogy a multinacionális vállalati kultúra még tovább fragmmentálja és még inkább jobbra tolja a munkástudatot⁶ – ennek szomorú következményeit látjuk most Magyarországon, amikor nemcsak politikai baloldal mondott le a munkásokról, hanem azok is lemondtak a baloldaltól.⁷

Éppen ezért lehetséges, hogy az elitek megint a sokat emlegetett „magyar nép” feje fölött vitatkozzanak a XX. századi magyar történelemről, és döntsék el a fő irányokat. Pedig megkockáztatom azt az eretnek állítást, hogy munkás- és kultúrpolitikájában a sokat szidott Kádár-korszak jóval demokratikusabb volt, mint az újkapitalizmus.

Jegyzetek

- ¹ Didier Eribon: *Returning to Reims*, The MIT Press, 2009.
- ² Mark Pittaway: *The Workers' State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. Pittsburgh, Pa.: University of Pittsburgh Press, 2012.
- ³ Somlai Katalin: Egy elfogadva elvetett eszmény? A munkásönkormányzatiság kérdése a gazdasági mechanizmus reformjának előkészületeiben, 1965–1966. In: Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.): *Munkások '56*. 1956-os Intézet Évkönyve, 2016–2017, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány, 2017, 210–226.
- ⁴ Ennek egyes részletei megjelentek: Bartha Eszter: Kultúra és politika. Fejes Endre aktualitása. In: uő: *Kelet-európai alternatívák a 20. és 21. században*. Történeti és szociológiai tanulmányok, Budapest, Volos Kiadó, 2013, 373–377.
- ⁵ A neohorthysta emlékezetpolitika kifejtését lásd a Krausz Tamással készített interjúkötetben. Bartha Eszter: *A népiertástól a történelemhamisításig. Rendszerkritikai megközelítések Krausz Tamással*. Budapest, Eszmélet Zsebkönyvtár, 2019.
- ⁶ Szalai Erzsébet: Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság. *Kritika*, 2004, 33. évf., 9. sz., 2–6.
- ⁷ Eszter Bartha – András Tóth: What Lies beneath the Appeal of the Radical Right to Elite Workers? The Impact of Deeply Ingrained Nationalism and Perceptions of Exploitation. (Kézirat.)

A kapitalizmus restaurációja Jugoszláviában

Jugoszláviában a kapitalizmus restaurációja a tagköztársaságok politikai bürokráciái és a szocialista vállalatok felső vezetőrétegének koalíciója által, felülről vezérelt ellenforradalom volt, amelyet sikeresen elősegítettek az országos ideológiai apparátusok, amelyek biztosították, hogy a közvélemény majdnem teljes egészében támogassa ezt a folyamatot.

A szocialista projektumnak elkötelezett posztforradalmi társadalom olyan társadalmi formák voltak, amelyeknek nem volt *meghatározó*, stabil termelési módjuk. Inkább a *domináns* politikai struktúra tartotta őket össze.¹ Hogy reprodukálni tudja saját uralmát, a pártállami bürokrácia megőrizte a politikai szféra feletti strukturális hegemóniáját, azon a kezdeti forradalmi időszakon túl is, amikor ez még szükséges feltétele volt a forradalom előtti kizsákmányoló-elnyomó társadalmi viszonyok lerombolásának. A politikai bürokrácia szüntelen kampányokkal, átszervezésekkel és alkalmankénti tisztogatásokkal – amelyek sohasem mozgósították a tömegeket – újratermelte a politikai szférának a társadalomtól való függetlenedését (amely a *polgári* társadalomszerkezet része): ezeknek a funkciója az volt, hogy a nagy tömegektől való elkülönülés megújításával erősítsék meg a bürokratikus hierarchiát.²

Jugoszláviában a munkás-önigazgatás bevezetett egyfajta új, szocialista dinamikát az adminisztratív szocialista tervezésbe.³ Azonban, mivel az önigazgatás az egyes dolgozói kollektívákra korlátozódott, az önigazgató vállalatok versengeni kezdtek a profitért. Az eredmény az volt, hogy a makroszintű szocialista társadalomirányítás a dolgozók feletti bürokratikus uralommá degenerálódott, miközben a mikroszintű irányítás eredménye a fogyasztási javak piacának kibontakozása lett.

Az adminisztratív tervezést és az önigazgatást kombináló korszak⁴ alapvető ellentmondása a társadalom mint egész fölötti bürokratikus uralom és az egyes dolgozói kollektívák korlátjai közé szorított munkástanácsok demokráciája között feszült. Mivel a munkástanácsok rendszerének nem voltak meg a politikai lehetőségei arra, hogy kiterjedjenek a társadalom és a gazdaság egészére, ezért ez az el-

ellentmondás a „bürokrácia” és a „technokrácia” közötti ellentét deformálódott politikai formáját öltötte magára. A politika ama szereplői, akik felléptek a politikai bürokrácia ellen, a vállalatok csúcsvezetői voltak, akiknek társadalmi hatóereje és ideológiai-politikai álláspontja egyaránt a piaci folyamatokban gyökeredzett.⁵

Azonban a kétféle *antiszocialista* politikai logika közötti domináns ellentmondás megmaradt egy *szocialista* strukturális meghatározottság – a termelőeszközök társadalmi tulajdona – által megszabott keretek között, ami lehetővé tette a dolgozói kollektívákön belüli öngazgatást, és a szociális szolgáltatások (egészségügy, oktatás, nyugdíj, szociális gondozás) társadalmi célokat szolgáló irányítását.

Az *ideológiai* szférában a domináns ellentmondás a szocialista-kommunista ideológia és a különböző polgári ideológiák közötti ellentmondás volt.⁶ Az akadémiai bürokratáknak és a menedzser „technokratáknak” a hatvanas évek közepén sikerült meggyőzniük a politikai bürokráciákat, hogy Jugoszláviában gazdasági válság van, amit a piaci szocializmus módszereivel kell megoldani.⁷

A piaci szocializmus a domináns ellentmondást a politikai szférából áthelyezte a gazdasági szférába. A bürokrácia és a „technokrácia” közötti politikai ellentmondás másodlagossá vált. A „kapitalista folyamatok” és a „szocialista folyamatok” közötti ellentmondás egyidejűleg vált *domináns* ellentmondássá a gazdasági szférában és *meghatározó* ellentmondássá a társadalmi formáció egészében. Az *ellentmondások koncentrálódása* nagymértékben megerősítette a kapitalista irányba mutató tendenciákat.⁸

A piaci szocializmus sikertelennek bizonyult mind szocialista, mind kapitalista standardokkal mérve. A jugoszláv politikai bürokrácia először „a jog fetisizálásával”⁹ válaszolt, megpróbálta az öngazgató vállalatok közötti szerződéses viszonyokkal helyettesíteni a piaci viszonyokat. Ez csak jogi nyelvre fordította át a piac generálta egyenlőtlenségeket és monopóliumokat, s nem tudta megakadályozni a korábban egységes jugoszláv gazdaság szétesését az észak–dél törésvonal mentén, sem pedig a politikai közösség szétbomlását az egyes nemzeti politikai és ideológiai bürokráciák hűbértartóira.

A globális tőke nyomása alatt,¹⁰ amely a kapitalizmus restaurálását követelte Jugoszláviától, az egyes nemzeti bürokráciák, élvezve a vállalati felső vezetés „technokratáinak” támogatását, ahhoz az apparátushoz folyamodtak, amelyet kezdettől fogva ellenőrzésük alatt tartottak: az államhoz.¹¹ Utolsó közös tettük az volt, amikor (az 1988-as alkotmánymódosításokkal) a jugoszláv szocialista szövetségi

államot lebontották a polgári nemzetállamok konglomerátumává, és hagyták, hogy az államok játsszák el „Piemont szerepét” Jugoszláviában. Nemzeti burzsoáziák hiányában a polgári nemzetállamokká alakult korábbi szocialista köztársaságok vitték véghez a kapitalizmus restaurálását – állami kényszerrel. A polgári államok első jogi aktusa a társadalmi tulajdon eltörlése volt, átalakítása állami tulajdonná – amely hamarosan megadta magát az államtalanításra és a privatizálásra irányuló nyomásnak.

A kapitalista restauráció döntő műveletének masszív politikai támogatást biztosított az a mozgósító ideológia, a militáns nacionalizmus, amelynek kialakítását a nemzeti politikai bürokráciák az ideológiai bürokrációkra bízta. Ez maradt a polgári nemzetállam ideológiai eszköze a perifériális kapitalizmus intézményesítése során.

Jegyzetek

- ¹ Catherine Samary a „posztkapitalista” társadalmak fogalmát javasolta. Lásd: Octobre 1917–2017. Le communisme en mouvement. *Médiapart* 24 mars 2017. <https://blogs.mediapart.fr/jean-marc-b/blog/240317/octobre-1917-2017-le-communisme-en-mouvement-par-catherine-samary>. (Elérés: 2019. 06. 19.); Uő: D'un communisme décolonial à la démocratie des communs: Le „siècle soviétique” dans la tourmente de la „révolution permanente”. *Inprecor* n° 642–643, août–septembre 2017, <http://www.inprecor.fr/recherche-article-ayant-sujet?nom=Samary%20Catherine>. (Elérés: 2019. 06. 19.)
- ² A posztkapitalista társadalmak bürokráciája egyedülálló történelmi jelenség: bürokrácia uralkodó osztály nélkül. A preszocialista társadalmakban létezik egy uralkodó osztály, amely többé-kevésbé sikeresen ellenőrzése alatt tartja a jogi-politikai apparátusokat mint saját osztályuralma eszközeit. Ezzel szemben a posztkapitalista társadalmakban a polgári uralkodó osztályt felszámolták, a dolgozó osztályokat viszont kizárták az államapparátus irányításából. Ehelyett a pártállam bürokráciája „képviselte” a dolgozó tömegeket, és menedzselte „az ő nevükben” az államapparátust. „Az a tény, hogy a bürokraták magánérdekeinek következetes védelmezése ellentétes a szocialista tervgazdaság immanens logikájával, ahelyett, hogy egybeesne azzal, a legvilágosabb bizonyítéka annak, hogy a bürokrácia nem egy új uralkodó osztály.” (Ernest Mandel: *Ten Theses on the Social and Economic Laws Governing the Society Transitional Between Capitalism and Socialism*, 1973; https://www.ernestmandel.org/en/works/txt/1973/ten_theses.htm. (Elérés: 2019. 08. 21.) Lásd még: Marko Krzan: Kaj se lahko socialisti 21 stoletja naucimo od oktobrske revolucije? <http://www.levica.si/kaj-se-lahko-socialisti-21-stoletja-naucimo-od-oktobrske-revolucije/>. (Elérés: 2019. 08. 27.)
- ³ 1952-ben a dolgozói kollektívák kezelték az újonnan megtermelt népgazdasági érték megközelítően egyharmadát; a „társadalmi terméknek” (ez az ebben az időben használt megnevezés megfelelt a bruttó nemzeti termék nagyjából 95%-ának)

a dolgozói kollektívák által kezelt része az idők során növekedett Jugoszláviában. 1962-ben az „önigazgatás/állam” közötti arány a gazdaságban már megfordult az előbbi javára: 57,7/42,3 lett; az 1976–1981 közötti időszakban volt a társadalmi termék önigazgatásra eső része a legmagasabb: 68%, de 1984-ben visszaesett 55%-ra; ebben az időszakban ugyanis az államnak konfiskálnia kellett a társadalmi termék igen nagy részét, azért, hogy vissza tudja fizetni a külföldi adósságot. (Az adatok a *Jugoslavija 1945–1985 Statisticki prikaz*, c. kiadványból származnak. Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1986.)

- ⁴ Ez a korszak 1950 (az önigazgatás bevezetése) és 1965 (a „piaci szocializmust” létrehozó gazdasági reform) közé esett. Ez volt a jugoszláviai szocializmus legsikeresebb időszaka. A bruttó nemzeti termék az 1953 és 1960 közötti időszakban növekedett a leggyorsabban (8,9%). A munka termelékenységének növekedési mutatója 1965 és 1955 között 183 volt, a legmagasabb a szocialista Jugoszlávia történetében. Az „alapvető termelőeszközökbe való beruházás” a bruttó nemzeti termék 31,8%-át tette ki 1953 és 1960 között, és 31,6%-ot 1956 és 1965 között (összehasonlításként: ugyanebben az időszakban Japán a bruttó nemzeti termék 30%-át ruházta be.).
- ⁵ Aleksandar Ranković (a háború előtti veterán forradalmár és a szövetségi köztársaság elnökhelyettese) kizárása a pártból; tisztogatások az állambiztonság és a párt „keményvonalasai” ellen, 1966-ban; a horvátországi tömeges ellenforradalmi mozgalom felszámolása 1970–1971-ben; a „techno-liberális” vezetőség elmozdítása Horvátországban, Szerbiában és Szlovéniában 1971-ben. Ezek a bürokratikus és állami-represszív műveletek elejét vették az olyan konfrontációknak a szocialista társadalom egyes irányító csoportjai között, amelyeknek masszív társadalmi hatásai lehetek volna, és végül előrevetíthették volna a késő nyolcvanas és a kilencvenes évek fasisztoid nacionalizmusát.
- ⁶ Az ideológiák jelentősen különböznek egymástól a különböző ideológiai „rész-szférákban”. A művészetekben a polgári modernizmus az ötvenes évek eleje óta együtt járt a szocialista realizmus elhagyásával (lásd: Rade Pantić: *Od kulture u „socijalizmu”* a socijalistickoj kulturi, in: Vida Knezević, Marko Miletić (szerk.): *Gradove smo vam podigli: o protivrecnostima socijalizma*. Belgrade, CKD, 2018). Az akadémiai és tudományos apparátusokban a hatvanas évek óta a polgári főáramhoz tartozó ideológiák nyertek teret, alkalmanként egymást megtermékenyítve a velük szembenálló, még mindig erős baloldali orientációjú jugoszláv társadalomtudományokkal. A szélesebb kulturális szférában a hatvanas évek óta az egyes államalkotó népek nacionalizmusai kezdtek megerősödni. A jugoszláviai nacionalizmusok hosszú történetének a szocialista korszakban, úgy tűnik, két forrása van. Az egyik a jugoszláv szocialista forradalom nemzeti-felszabadító, antiimperialista jellege. A másik a jugoszláv szocializmusnak az a jellemvonása (amelyben osztozott a többi szovjet típusú szocializmus 1920 utáni fejlődésével), hogy a polgári modelleket követve hozta létre a kulturális intézményeket (nemzeti színházak, nemzeti tudományos és művészeti akadémiák, nemzeti egyetemek stb.).
- ⁷ A korai hatvanas években a válság politikai, nem pedig gazdasági volt, mivel az önigazgatás fejlődése eljutott arra a pontra, ahol már az önigazgató szervek ki akarták terjeszteni hatáskörüket a társadalom egészére. Ámde a politikai bürokrácia (a pártbürokrácia), saját érdekeit illetően, hasznosabbnak látta, ha összefog a vállalati felső vezetéssel (a technokráciával), amely kapitalista elemeket akart bevezetni

a rendszerbe. A gazdasági és politikai szférák polgári szétválasztása objektíve támogatást nyújtott a politikai bürokrácia és a gazdasági „technokrácia” közötti szövetségnek.

- ⁸ A piaci szocializmus rendszerének (1966–1971) hatásai gyorsan megmutatkoztak: a gazdasági növekedés visszaesése, a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése, a mélyülő szakadék Észak- és Dél-Jugoszlávia között, az export csökkenése, az import növekedése. A társadalmi konfliktusok kiéleződtek, a munkások sztrájkjainak száma növekedett, a nacionalista „techno-liberálisok” kerültek hatalomra Horvátországban, Szerbiában és Szlovéniában, jobboldali nacionalista tömegmozgalom alakult ki Horvátországban. Miközben az 1954 és 1965 közötti időszakban a társadalmi termék 9,6%-ra növekedett, az 1966–1970 közöttiben a növekedés 6%-os volt, az iparban a társadalmi termék növekedése (ugyanezekben az időszakokban 12, 2% az 5,4%-kal szemben, az import növekedése 8,7% a 14, 3%-kal szemben, az exporté 12, 7% az 5,9%-kal szemben, az infláció 6,3% a 10,1%-kal szemben).
- ⁹ A Jevgenij Pasukanisz által kifejtett értelemben. Пашуканис Е. Б.: *Общая теория права и марксизм. Опыт критики основных юридических понятий*. Москва, Издательство Коммунистической Академии, 1924.
- ¹⁰ 1989-ben az 1970-es években felhalmozódott jugoszláviai államadósság 19,7 milliárd US dollárra rúgott. Annak ellenére, hogy Jugoszlávia szabályosan fizette az adósságot, s Marković kormánya (1989 március – 1991 december) sikeresen menedzselte a gazdaságot, az IMF olyan feltételekkel vállalta volna az ország adósságainak átütemezését, amelyek gyakorlatilag a kapitalizmus restaurációját jelentették volna. (Lásd: Carlos Gonzalez Villa: *Un nuevo Estado para un nuevo orden mundial: La independencia de Eslovenia*. Granada, Comares, 2019.)
- ¹¹ Vera Vratuša úgy írja le a (politikai) bürokráciát és a technokráciát, mint a kapitalizmust restauráló „koalíció” két fő frakcióját. Vratuša kimutatja, hogy a restauráló koalíciót alkotó erők már a jugoszláv posztkapitalista korszakban megszerveződtek, támadva a jugoszláv szocializmus alapját – a társadalmi tulajdont: „annak az osztálynak a technokrata frakciója, amely kollektíven, illetve csoportként tulajdonolta az alapvető termelési és hírközlési eszközöket (a nagyvállalatok, a kulturális, oktatási intézmények és a tömegkommunikáció vezetői), a bürokrácia leginkább vállalkozói jellegű rétege (a szövetségi köztársaságok, az autonóm régiók és közösségek vezetői) s ideológiai képviselőik, a magasan képzett kispolgárság csoportjai [...] egyre inkább kritizálták a vélt irracionálisát annak a rendszernek, ahol a társadalmi tulajdon egyszerre »mindenkié« és »senkié«. (Vera Vratuša: *Tranzicije – odakle i kuda*. Beograd, Cigoja stampa, 2012; <http://www.princip.info/2017/06/19/vra-vratusa-zunjic-restauracija-kapitalizma-u-srbiji-1989-1999-godine/> (Elérés: 2019. 07. 04.)

(Fordította: Szalai Miklós)

A szocialista világrendszer korai tapasztalataira ismét szükség lesz

Az 1980-as évek végét a baloldali eszmék sok követője az újkori történelem egyik legtragikusabb fejezetének kezdeteként élte meg. A cinizmusba hajló pesszimizmus alighanem a szocializmus elméletének művelőivel és gyakorlatával foglalkozók legtöbbjét jellemezte. Ennek megvoltak az apjai. De nekem meggyőződésem, hogy ez az alapállapot nem fejez ki mindent. És abban szintén biztos vagyok, hogy a pesszimizmus eme előfeltételeire csak a gyengék hivatkoztak.

Mielőtt röviden megindokolnám e provokatív téziseket, engedtessek meg, hogy általános megjegyzést fűzzek minden hasonló vita kiindulópontjához, és válaszoljak az utóbbi évek két vég nélkül vitatott kérdésére. Az első: „Létezett-e a valóságban is a világszocializmus gyakorlata?” A másik: „Miért ment feledésbe?”

Az első felvetésre a hagyományostól kissé eltérő a feleletem. Még akkor is, ha a baloldali álláspont képviselői közül valaki azt vallja a „létező szocializmus” természetéről, hogy a szocialista világrendszer lényege igen távol volt a szocializmus eszméjétől, nem feledkezhetünk meg arról, hogy országaink lakosainak tízmilliói több évtizeden át vettek részt a szocialista alkotómunka gyakorlatában.

Még egyszer hangsúlyozom: majdnem száz éven át több tízmillió ember valóságosan is részese volt azoknak a körülményeknek, amelyek minőségileg különböztek a polgári, a feudális stb. viszonyoktól, amelyeket a szociális értelemben vett elidegenedés jellemez. Az új körülmények között nem a pénz és a hatalom volt a tevékenység elsődleges motivációja, hanem az új világ megalkotásában, új városok és egyetemek, új kultúra létrehozásában, és az új ember megteremtésében való részvétel lehetősége. E viszonyokba nem mindenki integrálódott, mi több, még csak országaink polgárainak többsége sem. Ezek az új emberek nem voltak angyalok, szenvedtek a hiánytól, nem mondtak le arról, hogy nagyobb fizetést kapjanak, de életükben és a munkájukban nem az elidegenedésnek ezek a jellemzői voltak meghatározók. Ez a kisebbség lényegileg volt más és nagyra hivatott. Ez a kisebbség megmutatta, hogy átfogó történelmi léptékekben lehetséges egy másik, nem elidegenedett világ létrehozása.

Tehát ez az, miért annyira elvi fontosságú ez a gyakorlat a jövő szocializmusa számára.

A második kérdésre – a „létező szocializmus” uralkodó viszonyainak természetével kapcsolatos felvetésre – adott felelet az elsőből következik. E kérdés kapcsán a szerző a „mutáns szocializmus” formulával határozza meg pozícióját. Ezen egy új társadalmi organizmust ért, amely fölöttébb kedvezőtlen viszonyok között születik meg, és folytonosan mutációkat keletkeztet.* E megközelítés lehetővé teszi, hogy bemutassuk: az új társadalmi berendezkedést hordozó szocialista világrendszer országaiban született viszonyrendszer kezdetektől fogva, születésének pillanatától, deformált volt, annak következtében, hogy minimálisak voltak a technológiai, a szociális, a kulturális, sőt a politikai előfeltételek a „szabadság birodalmának” eléréséhez. Az előfeltételeknek ez a minimum volta azt mutatta: a XX. század közepesen fejlett országaiban a szocializmusba való átmenet alig lehetséges.

Ez volt az egyik része a „XX. század csapdájának.”

De e csapdának másik fele is volt: a XX. században a szocializmus szükségzerű volt. Megvilágítom. A világimperializmus ellentmondásai, amelyek megszülettek az I. világháborút, a világfasizmust, szüntelenül erősítették a gyarmati elnyomást, kitermelték a II. világháborút, egész népek tömeges megsemmisítésével – ezek a lehető legmélyebb ellentmondások egyenesen megkövetelték, hogy bele kell fogni a szocializmusba való átmenetbe.

E harcnak mindössze néhány mérföldkövére emlékeztetek:

- 1917, 1918, 1919. Szocialista forradalmak az Orosz Birodalomban, Németországban, Magyarországon.
- Az 1930-as évek kezdete – Roosevelttel New Dealje, amelynek eredményeként hirtelen megnőtt az állam gazdasági szerepe: a leggazdagabbakat 90 százalékos jövedelemadóval terhelték meg, és számos szociális reformot vezettek be.
- 1936 – Baloldali győzelem a spanyolországi választásokon.
- 1949 – Kínai forradalom.
- 1940-es évek végétől az 1960-as esztendőig – A létező szocializmus viszonyainak kialakítása Kelet-Európa országaiban, Kubában, Vietnámban és másutt.

* Lásd bővebben: А. В. Бузгалин, Л. А. Булавка-Бузгалина, А. И. Колганов: СССР: оптимистическая трагедия. Москва, ЛЕНЛАНД, 2018.

- 1950-es, 1960-as évek – Szociális reformok Nyugat-Európában, amelyek a mai, „európai szocializmusnak” nevezett társadalmi viszonyok kialakulásához vezettek.
- 1960-as, 1970-es évek – A gyarmatosítás elleni forradalmak következtében a baloldali erők győzelme a vietnámi, chilei, nicaraguai és a periféria más országaiban lezajlott választásokon.
- 1998–2005 A szocialista irányultságú erők győzelme a venezuelai, a bolíviai választásokon.

A legfontosabb gyakorlati fejleményeknek ebben a történetében az egyik legfontosabb volt és marad az 1919-es magyar forradalom, amelynek száz éves jubileumáról ma emlékezünk meg, amikor ezt a cikket írom. Nem kevésbé jelentős volt a „létező szocializmus” győzelme Magyarországon a II. világháború befejezését követően. Fontos tanulságul szolgálnak számunkra az 1956-os magyar események is. (Ez utóbbiak a XX. század szocializmusgyakorlatának tragikus mutációjaként szemléletes példák.)

De milyen tanulsággal szolgálnak még ezek az események, és miért mentek feledésbe? Mivé váltak az 1989-es évek közép- és kelet-európai eseményei, köztük a magyarországiak?

Az 1980-as évek végére, a létező szocializmus országainak gyakorlata a mutáns szocializmus válságáról tanúskodott. Ez a válság, a maga módján, országainkban a sajátosan szocialista (inkább azt mondanám – kommunisztikus) viszonyok közepette a mutációk szaporodásához, degradációjához vezetett. A szocialista viszonyok deformálódásának alapja a bürokratikus hatalomgyakorlás lett, amely a konformizmusra támaszkodott, és elutasította a polgárok mind nagyobb részének a társadalmi együttműködésbe való bekapcsolását. Mindez meglehetősen törvényszerűen vezetett a „gulyás-szocializmus”-hoz, amihez képest már csak idő kérdése volt a piaci kapitalizmusra való áttérés: a kispolgári-fogyasztói igényeket még a kapitalizmus félperifériás modellje általában és egészében véve is jobban kielégíti, mint a szocializmus, főként a szociális-alkotó tevékenységgel, a szociális felszabadulással, az elidegenedés felszámolásával társított, a kommunizmust megszülő szocializmus, amely kategória tartalmáról részletesebb kifejtés található L. A. Bulavka-Buzgalina munkáiban. Hogy miért? Hát azért, mert a társadalmasítás olyan folyamat, amelyben a nyárspolgáriság, az embernek mint konformista, az elidegenedett viszonyok között ellévő lénynek az elidegenedett viszonyok alóli meghaladása zajlik annak érdekében, hogy kommunistává váljék. Olyan közösségi emberré, akiknek köszönhetően országainkban életre kelt a szocialista gyakorlat a XX. században.

Ez a kulcs annak megértéséhez, mi történt 1989-ben Közép-Kelet-Európa országában. A mutáns szocializmus-modell potenciáljának törvényszerű kimerülése ment végbe. Felváltására a társadalmi kapcsolatok új modelljének kellett megjelenennie. Jobbára két út kínálkozott: vagy a szocializmus forradalmi megújítása, vagy a degradáció, a zsákutcából a „reális szocializmus” révén való kijövetel, azaz vissza a kapitalizmushoz, hozzá a félperifériához, minthogy országainkban másra alig volt erőforrás, s ami ennél is fontosabb, a korporatív tőke globális hegemoniája más variációt nem hagyott nekünk. Nem, nem fejlődésről van itt szó, hanem degradációról, leépülésről. Ezért kétség sem fér hozzá, hogy az 1989–1991-es eseményeket ellenforradalomként kell számon tartanunk.

(Fordította: Kabai Domokos Lajos)

*

BARÁT ENDRE

A vidéki élelmiszerfüggőség mint a rendszer váltás zsákutcája

Francis Fukuyama már harminc éve a „történelem végéről”, a liberális demokrácia, a szabadpiac végleges győzelméről írt. Úgy tűnik, „igaza lett”: a szabad piac által integrált globális gazdaság, a piaci alapú társadalom mára az ökológiai katasztrófa, a megsemmisülés felé sodorja a bolygót, az emberiség történetének vége ma már nem csupán disztópia.

Magyarországon a Dél-Alföld elsivatagosodása szemmel láthatóvá tette a klímakatasztrófát: e tájon a korábban alapélelmiszerként termesztett növények kipusztulóban vannak, a termőföld haszonnövények termesztésére alkalmatlanná vált, és egyre nagyobb területeken elháríthatatlan a nyári szárazság. A mai globális kapitalizmus a huszadik század végére a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek korlátlan növelését tetézte az egyes ökoszisztémák elpusztításával és a környezeti egyenlőtlenségek új dimenziójával, ami további környezetpusztításhoz vezet. A korábban ökoszisztémájukkal harmóniában

élő közösségeket egészségtelen körülmények közé taszította, megélhetésüktől megfosztotta.

Harminc évvel a rendszerváltás után érdemes hát számot vetni a 89-es változás értelmével, és ma már szükséges azt az ökológiai válság mentén is értékelni, értelmezni. Murray Bookchin nyomán feltehetjük a kérdést: a rendszerváltás milyen változásokat indukált a társadalom és a nem ember által teremtett környezet viszonyában?

A lehetséges környezeti apokalipszistról való végtelen prédikációk – akár a környezetszennyezés, akár az ipar terjeszkedése vagy a népességnövekedés eredményének tartják azt – szándékaik ellenére, vajon nem az emberiség egy még alapvetőbb válságát leplezik-e, ami nem kizárólag technológiai vagy etikai, hanem társadalmi.¹

Érdemes megnézni, hogy a változások milyen viszonyban vannak a társadalmi ökológia társadalomról, politikáról és a gazdaságról alkotott nézeteivel. A társadalmi ökológia a „libertáriánus municipalizmus” ideájával a helyi közvetlen demokráciát helyezi szembe a liberális demokrácia elitek vezérelte, képviseleti demokráciájával, s ennek megfelelően az önkormányzatiság görög és az öngazgatás anarchoszindikalista eszményéhez nyúlik vissza. A társadalmi ökológia szerint, a társadalmat a kölcsönösségen és szolidaritáson alapuló közösségek sokasága alkotja, ahol újra a társadalom szervezi a politikát és a gazdaságot a helyi ökoszisztéma részeként.

A rendszerváltás két nagy társadalmi támogatottsággal bíró, kollektív politikai eseménye még magában hordozta a szerves, alulról jövő fordulat lehetőségét. Az egyik a Bős-Nagymarosi vízlépcső elleni közös fellépés, a másik Nagy Imre és társai újtemetése volt. Mindkét esemény egy valóban demokratikus változás lehetőségét hordozta magában, az egyik az akkora már a nyugati világban több sikert is maga mögött tudó 68-as gyökerű zöldpolitika, közvetlen demokráciát, baloldali, zöld és feminista értékeket hirdető elveivel. A másik 56 célkitűzéseinek megvalósítását hordozta magában, a demokrácia kiterjesztését a gazdaságra, az üzemek, szövetkezetek, intézmények dolgozói autonóm öngazgatásának programjával. Mindkét lehetőség gyorsan elbukott, még mielőtt valódi rendszerváltó programmá válhatott volna. Mindkettő a társadalmi ökológia alapértékeihez kapcsolódik, lokalitásával, közvetlen demokráciájával, az adott terület lakóinak öngazgatásával. Mindkét út választható lett volna, ideig-óráig kellő támogatottsággal is rendelkezett, de helyette a rendszerváltás a régi

technokrata elit és az ezt felváltani igyekvők titkos alkudozásává, kerekasztal mellett született kompromisszumok és osztozkodások sorozatává változott. A rendszerváltó elitek által megalkotott rendszerre tökéletesen illenek Rousseau Angliáról írott szavai:

Az angol nép szabadnak hiszi magát, de alaposan téved, mert csak addig szabad, amíg megválasztja a parlament tagjait: mihelyt lezajlott a választás, a nép rabszolga, senki és semmi.”²

A Bill Lomaxot olvasó kisebbség csak azt látta, hogy Nagy Imrével 56 szellemét is eltemették, a Bős-Nagymarosi gát ellen tiltakozók pedig pár év múlva a korábbi modernizációs környezetpusztítás fokozottabb folytatását szemlélhették a hivatalos politikán kívül rekedve.

Ahogy a rendszerváltás egyre kevesebb társadalmi támogatottsággal, felülről vezérelve ment végbe, végigkísérte az elmúlt harminc év politikai történéseit: mára ez a politikai elitek társadalom feletti csatározásához vezetett, ahol a képviseltek politikai jogai csak börtönőreik megválasztására korlátozódnak. A városi, települési önkormányzat, amelynek a közvetlen demokráciának, az érintettek beleszólásának helyszíne kellett volna lennie, sem valósította meg a rendszerváltás demokratizáló és öngazgató ígérését. A települések mára gazdasági társaságokként működnek, egyetlen szempont a likviditás fenntartása. Az önkormányzatok az üzleti titok védőbástyája mögé bújva árusították ki településük lakásállományát, ingatlanait, vállalatait. A települések életének irányításából a lakosságot ugyanúgy rekesztette ki a helyi elit, mint ahogyan az országosan történt. A helyi lakosságnak végül nem maradt beleszólása saját iskolái, intézményei, a helyi gazdaság életének szervezésébe. Így váltak mára az önkormányzatok – a parlamenthez hasonlóan – egyszerűen a helyi urak játszóterei.

A Kádár-rendszer vegyes gazdasága, a központ redistribúciójának, a piac által integrált második gazdaságnak és a reciprocitás vezérelte kölcsönösségnek sajátos keveréke, a hetvenes évekre a vidék felzárkózásához, a korábban társadalom alatti szegényparasztság társadalmasodásához vezetett. A háztáji gazdálkodás piacra termelése biztosította a vidéki életkörülmények jelentős javulását, ami utat nyitott a vidéki lakosság polgárosodásának. A második gazdaság bevétele, illetve a helyi közösségek kölcsönösség vezérelte segítségnyújtása, vagyis a kaláka biztosította a vidéki lakosság lakhatási hátrányainak felszámolását.

A kaláka volt a hatvanas-hetvenes évek helyi társadalmának egyik, ha nem legfontosabb közösségszervező intézménye, amelynek erejét a reciprocitás, a feltétel nélküli kölcsönös segítségnyújtás biztosította. Évi közel 50 000 családiház épült ebben az időszakban, jelentős részben kalákában. A felhalmozott vagyonnal nem rendelkező vidéki lakosság a hiányzó tőkét a korábbi társadalomszervező sémával, vagyis a kalákával biztosította. Az építkezések alapanyagát a helyben beszerezhető építőanyagok, sok esetben vályog vagy a helyi téglagyár biztosította, a munkát viszonzossági alapon, munkahelyi, családi, szomszédsági közösségek végezték. A kaláka munkaszervezésében az önkéntesség, a segítségnyújtás, a szórakozás és a munka szerves összekapcsolódása valósult meg, a modern munkavégzés hierarchizált szervezeti struktúrájának mellőzésével. A kalákában az egyenlők közös munkavégzése állt szemben a kapitalizmus elnyomó jellegű, utasításokon alapuló munkakultúrájával.

A korlátozott magánlakáspiac és a tőkefelhalmozási korlátok miatt, a felépülő lakásokat nem befektetési, értékesítési szándékkal, hanem pusztán a lakhatás biztosításának céljával építették. Így a segítségnyújtást nem a haszonszerzés, a jövedelemkiegészítés motiválta, hanem egy emberi alapszükséglet, a lakhatás megteremtése. A reciprocitáson alapuló segítségnyújtás nem egyszerűen a házépítések területén volt meghatározó társadalomszervező motívum a Kádár-rendszerben: a ház körüli munka, a szociális ellátás területén is működött a viszonzosságra épülő, kölcsönös segítségnyújtás sémája. A háztáji gazdálkodás gyorsan elvégzendő dömpingmunkái, mint a paprikaszedés, -válogatás, a szőlőszüret s egyéb nagyobb szakértelmet nem igénylő munkák esetében is meghatározó volt a kölcsönösségen alapuló munkaszervezés. Mindezek figyelembevételével, hamis az a mai közbeszédben közhelynek számító kép, amit Kádár János halálának évfordulója alkalmából a *ma*7 oldalán Kolek Zsolt fogalmazott meg pregnánsan, a következőképpen: „Kádár történelmi bűne, hogy a magyar társadalomból kiirtotta a szolidaritást: a végsőig individualizált társadalmat eluralta a kispolgári irigység”. A Kádár-rendszer háztájijának a kölcsönösségen túl óriási szerepe volt a helyi élelmiszerellátás biztosításában is. A rendszer mezőgazdasági termelésére az volt jellemző, hogy az állami gazdaságok, termelőszövetkezetek monokultúrákra alapozott, nagytablás technológiája elsősorban exportra termelt, míg a háztáji, a második gazdaság a helyi ellátást biztosította, egyúttal a helyi lakosságnak munkalehetőséget adott. Ez a kettősség a magyar mezőgazdaság 1945 előtti időszakára is jellemző

volt. E séma átvétele biztosította, hogy a 60-as évektől kezdve megszűnjenek a vidéki lakosság élelmiszer-ellátásának nehézségei és ezzel a vidéki éhezés. Ez a struktúra, helyi termelői piacaival, rövidpályás értékesítési láncokkal, ahol a vásárló közvetlenül a termelőtől vásárolt, a mai fenntarthatóság alapsémájának felel meg.

A rendszerváltás politikai átalakulásával párhuzamosan azonban az ország gazdaságának átalakítása is elindult a nyíltan felvállalt, de a nyilvánosságtól lehető legnagyobb távolságot tartó, úgynevezett spontán privatizációval. A rendszerváltás programja viták nélkül jelölte ki a mindent átható piacosítás programját. A korábbi állami, szövetkezeti tulajdon egészének magánosítása a társadalmi ellenőrzés minimuma nélkül történt meg. Ezzel párhuzamosan, a kárpótlási törvénnyel a földtulajdon privatizációja is zajlott, oly módon, hogy nem vette figyelembe, hogy az újonnan földtulajdonhoz jutók a helyi gazdaságnak, társadalomnak egyáltalán részesei-e, vannak-e gazdálkodó ismereteik, a megszerzett földet termelésre vagy pusztán tőkefelhalmozásra, járadékszerzésre kívánják-e felhasználni. A kárpótlásnak és a szövetkezetek gazdasági társaságokká való átalakításának következménye az lett, hogy a helyben, a mezőgazdaságban dolgozók jelentős része mára földtulajdon, szövetkezeti tulajdon és munka, megélhetés nélkül maradt. Az egymillió mezőgazdasági dolgozóból mára 200 000 fő maradt, és az élelmiszeriparban dolgozók jelentős része is elvesztette munkáját. A rendszerváltás következtében az 1945 előtti, vidéki társadalmi mintázatok kezdtek újra megjelenni, nagybirtokosokkal, nagytáblás monokultúrák termesztésére alapozott szántóföldi gazdálkodással és nagy létszámú földtulajdon nélküli agrárnépességgel.

Az 1935-ös magyarországi földbirtokszerkezettel történő összehasonlítása szerint is kifejezetten koncentrálnak írható le a jelenlegi földhasználati struktúra. 1935-ben a 100 kataszteri hold feletti gazdaságok, az összes gazdaság 4 százaléka használta a föld 43,1 százalékát, míg 2014-ben a 100 kataszteri hold feletti gazdaságok 1,3 százaléka művelte a mezőgazdasági terület 68 százalékát.³

Az országban a kétezres évekre a termőföld 56,7%-a az összes termelő 0,32%-ának használatában volt, s az összes gazdaság 2%-a kezelte a termőföld négyötödét (Kovács Imre 2016).⁴ Az élelmiszeripar privatizációja során az állami vállalatok döntő része a külföldi tőke tulajdonába került: a befektetések azonban jelentős részben

csak a piacszerzés célját szolgálták. 2002-ben az élelmiszeripari cégek jegyzett tőkéjének még 65%- volt külföldi tulajdonban, ez 2006-ra 48%-ra csökkent. A gyorsan kivonuló külföldi tőkét azonban a hazai befektetők nem tudták pótolni. Ennek és a szabadpiac okozta verseny következtében, az élelmiszeripar nemzetgazdasági jelentősége 2002–2007 között 14,9%-ról 9,7%-ra csökkent.⁵ A 90-es évek globalizációs, szabadpiaci folyamatai tovább erodálták a vidék gazdaságát és társadalmát. A 80-as évek második gazdaságában a helyi piacokra termelők, a globális piaci nyitás hatására, a helyi multinacionális kiskereskedelmi áruházláncok megjelenésével, teljesen elveszítették a helyi élelmiszerellátásban elfoglalt területet. Helyükre az iparosított mezőgazdaság tömegtermékei kerültek. A korábbi helyi termékeket felváltották a több ezer km távolságban, döntően rettentően alacsony munkabérért dolgozó munkások által előállított termékek, melyek az áruszállítással növelték a széndioxid-kibocsátást, tartósították a termelő országok egyenlőtlenségeit, és munkanélkülivé tették a helyi agrárnépességet. Az addig helyben maradt jövedelmek az új áruházláncoknak köszönhetően vidékről a városi központokba áramlottak, fokozva a vidéki területek elszegényedését. A globalizáció hatására, a mezőgazdasági termelésben megjelent, majd a globális vegyipari cégek hatására egyre nőtt a nagytablás kukorica- és búzatermelés. A korábbi, kistermelők által fenntartható módon termelt, egészséges élelmiszert felváltotta a vegyszermaradványokkal telített, importált ipari áru. A korábbi élelmiszertermelés helyére egy energiapazarló, gépesített, nagytablás, vegyszer- és műtrágyaigényes termelés lépett. A műtrágya-előállítás, a nagy táblák művelésére használt gépek és a távolsági áruszállítás együtt jelentősen emelik a mezőgazdasági termelés széndioxid-kibocsátását, fokozzák a termőtalaj erózióját, elősegítve ezzel a vidék elsvatagosodását.

Fontos a rendszerváltás politikai átalakulásának értékelésekor Bibó István: „A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változások értelme” című tanulmányának ma már nem gyakran idézett, de annál aktuálisabbá vált sorait újraolvasni, ahol a 45-ös felszabadulás értelmét és jelentőségét keresi.

Nem kevésbé súlyos, sőt talán az eddig említetteknél súlyosabb tünet az a beállítás, mely nagyon is tudja, hogy a németek kitakarodása jelentős fordulat volt, de ezt a fordulatot egyszerűen besorolja a szabályos időközben ismétlődő politikai fordulatok közé, melyeknek az a szabályuk, hogy előbb bejelentik egy új világ kezdetét, azután az

eddig hatalmasokat börtönbe zárják, az eddigi üldözötteket hatalomra juttatják, főhivatalnokoktól kezdve egészen a házmesterekig valamilyen formában mindenkit leigazoltatnak, s ennek eredményeképpen lehetőleg minél több embert kimozdítanak helyükből és egzisztenciájukból, hogy másokat juttassanak a helyükbe.

Harminc év távlatából, jelenleg úgy tűnik, Bibó 1947-ben papírra vetett gondolatai nemcsak a 45-ös változásokra, de 89-es rendszerváltás zsákutcába jutásának okaira is jól rávilágítanak. A 89-es rendszerváltás sem a politika, sem a társadalomszerkezet területén nem volt képes a Bibó által (joggal) *zsákutcsának* tekintett magyar fejlődéstől elrugaszkodni, ugyanazon ellentéteket és torz társadalomszerkezetet teremtette újjá, mely meghatározta a modern kori magyar társadalomfejlődést. A rendszerváltó elit már a kezdetekkor elszakadt a magyar társadalomtól, újra kirekesztve a politikából a korábbi vidéki szegényparasztságot és a városi munkásságot, a korábbi úri világ és a nyugatos szabadpiac feltétlen híveinek anakronisztikus csataterévé változtatva a harmadik magyar köztársaságot.

A rendszerváltás gazdasági átalakulása még inkább magán hordozza a zsákutcsa magyar társadalomfejlődés jellegzetességeit. A Kádár-rendszer vegyes gazdaságának mintája lehetőséget kínált a gazdasági átalakulás szerves, megrázkódtatásoktól mentes lebonyolítására, a A bibói értelemben vett szocializmusra, amely a korábbi születési előjogok után a vagyonnal járó előjogokat is felszámolja, vagyis 56 valódi programjának megvalósítását, a hatalom humanizálását és a társadalom demokratizálását tűzi ki céljául. Azonban a rendszerváltás és az új kapitalizmus legnagyobb vesztese ismét a vidéki társadalom lett, amely a tizenkilencedik századtól 1945-ig a magyar szegénység és elmaradottság élő példája volt. A Kádár-rendszer második gazdasága jelentette a vidéknek az aranykort, helyi piacaival, kalákás építkezésével, helyi kölcsönösség vezérelte közösségeivel. A rendszerváltás ezt a folyamatot törte derékba a piacosítással, a privatizációval, úgy, hogy a változás folyamatába a helyi közösségeknek nem engedett semmilyen beleszólást. Az 1989-től máig tartó folyamat a korábbi nagybirtokok uralta társadalmi mintázatokat élesztette-éleszti újjá. A társadalmilag és gazdaságilag fenntarthatatlan újkapitalizmus mára egy új dimenzióval, a környezeti fenntarthatatlansággal egészült ki. A korábbi hagyományos technológiával, környezetkímélő, helyi piacokra termelő háztáji gazdaságok helyét a műtrágyára, vegyszerekre alapozott, a termőtalajt erodáló, energiapazarló nagybirtok vette át, a

helyi piacokét pedig a multinacionális kiskereskedelmi láncok. Mára a vidéki lakosság élelemtermelő helyett élelmiszerfüggő lett, függő a globális élelmiszerpiactól, a főképpen nemzetközi multi cégek által tulajdonolt kiskereskedelmi láncoktól, miközben az iparosodott mezőgazdaság a megélhetést nyújtó termőföldet véglegesen terméketlenné teszi.

Jegyzetek

- ¹ Murray Bookchin 2009: Egy ökológus társadalom felé. In: Scheiring Gábor és Jávor Benedek (szerk.): *Oikosz és polisz: zöld politikai filozófiai szöveggyűjtemény*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2009, 139–150.
- ² Jean-Jacques Rousseau 1978: *A társadalmi szerződésről*. Budapest, Magyar Helikon, 56.
- ³ Kovách Imre 2018: *Földhasználat és földtulajdon-szerkezet*. https://www.tarki.hu/sites/default/files/trip2018/248-263_Kovach.pdf
- ⁴ Kovách Imre 2016: *Földek és emberek – Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon*. Budapest, Dupress, 2016, 110.
- ⁵ Boródi Attila 2009: A hazai élelmiszeripar versenyképességének egyes kérdései. Előadás. <https://slideplayer.hu/slide/2051755/> Magyar Nemzeti Élelmiszer-technológiai Platform Konferencia. Kaposvár, 2009. április 28.

Zsákcútából zsákcútába?

A rendszerváltás Kiskunhalason – Polányi szemével

Bevezetés

Kiskunhalasra gyakran ellátogatok az 1970-es évek óta, mivel alig 15 kilométerre fekszik Tázlártól, attól a falutól, ahova doktori kutatómunkám befejezése óta is rendszeresen visszajárok. De komolyabban csak az elmúlt néhány év során (2015 óta) kezdtem foglalkozni ezzel a 30 000 lakosú kisvárossal.¹ A demográfiai adatok világosan mutatják a rendszerváltás következményeit.² A természetes növekedés 1993 után negatív tendenciát mutat, miközben a 60 év felettiek aránya növekszik. A termékenységi visszaesésével párhuzamosan csökken az aktív keresők aránya. A kilencvenes évek elején a férfiak halálozási aránya jelentős növekedést mutatott, ami alighanem összefüggésben állt a kor gazdasági válságával és az egészségügyi helyzet romlásával. 1990-ben a munkanélküliek aránya 2,4% volt, 1992-ben, a privatizáció nyomán 12,5%. Ezek a számok nem tükrözik a valóságos instabilitást. Az ipari foglalkoztatásban folytatódott a visszaesés, amely az 1980-as években kezdődött (több mint 50% 1989 és 1997 között).

És máris egy kulcskérdésnél vagyunk. Ha ez a csúszás már jóval 1990 előtt elindult, akkor a rendszerváltás tán mégsem volt olyan „forradalmi”? Sokat írtak külföldön is az új gazdasági mechanizmusról, amelyet hivatalosan 1968-tól vezettek be. A rendszerváltás előtti években a közgazdászok – de szélesebben az értelmiségiek is – egyetértettek abban, hogy az ún. piaci szocializmus csődbe ment,

* E kutatás szerves részét alkotja a hallei Max Planck Intézetben 2013 óta REALEURASIA (Realising Eurasia: Civilisation and Moral Economy in the 21st Century) néven futó, az EU által finanszírozott összehasonlító projektnek; lásd: <http://www.eth.mpg.de/3533659/realeurasia>.

hogy radikálisabb reformok, elsősorban privatizáció, szükségesek ahhoz, hogy a nép kiutat találjon azsákutcából.³ Ez az álláspont az SZDSZ programjában volt a legnyilvánvalóbb; de a magántulajdon elve prominens volt a konzervatív pártoknál is, nemcsak a Független Kisgazdapártnál, hanem az MDF-nél is, igaz, egészen más okok miatt. Később, a Horn-kormány alatt, látjuk, hogy ezekhez az elvekhez a szocialisták is simán alkalmazkodtak. De valóban zsákutca volt-e az új gazdasági mechanizmus? *Was there no alternative* 1990 után?*

Harminc évvel később más a helyzet. Ám nem lehet, hogy a gazdaság, ami oly nagymértékben a német tőkéthől függ, ahol annyi gond van a szakoktatási intézményrendszerben, ahonnan annyi tehetséges fiatal elmenekül, újabb zsákutcaba került?

Kiskunhalas érdekes esettanulmány, mert jól mutatja a piaci reformok egy olyan dimenzióját, amit eddig kevesen vizsgáltak. Pedig a területi decentralizáció igen fontos szerepet játszott már 1968 előtt is. A szocializmust megelőzőn, Halason szinte semmilyen ipar nem létezett. Az ötvenes években nagy volt a politikai káosz és a szocialista mezőgazdasági programmal szembeni ellenállás. A hatvanas évek elejétől azonban, a rugalmasabb mezőgazdasági politika mellett, egymás után jöttek a nagy, ipari beruházások. Több fővárosi nagyvállalatnak kiadták az utasítást, hogy Halason alapítsanak leányvállalatot. A munkaerő nyilván megvolt, a vasúti kapcsolatok szintén. Kétségtelen, hogy a jugoszláv határ közele is szerepet játszott abban, hogy iparosításban Halas felülmúlta Kecskemétet, a megyei fővárost.⁴ Milyen következményei voltak ennek a gyors iparosításnak? Miért kezdett gyengülni ez a folyamat már a nyolcvanas években? Végső István úgy érvel, hogy az „erőltetett iparosítás... az egykori agrárvárosban súlyos buktatókat is rejtett magában.”⁵ A következőkben ennek az állításnak létjogosultságát szeretném megkérdőjelezni.

Gazdasági összeomlás

Érdekes a mezőgazdasággal kezdeni, már csak azért is, mert az Állami Gazdaság 1990-ben több mint 2000 alkalmazottjával még mindig

* Utalás Margaret Thatcher brit miniszterelnök elhíresült mondására a piacgazdaság, szabad piac, szabadkereskedelem, tágabban a kapitalista globalizáció alternatívátlanságáról: „There is No Alternative” – TINA. (A szerk.)

messze a legnagyobb munkaadónak számított, nemcsak a vidéki, hanem a városi lakosság körében is. Kezdetől fogva világos volt, hogy a Magyar Demokrata Fórum (a Kisgazdapártról nem is beszélve) a régi tulajdonjogot helyezi előtérbe. Ugyanakkor nyilvánvaló volt az is, hogy a földek szétosztása a sikeres nagyüzemi mezőgazdaságot alapjaiban rázná meg. Kevés embernek tetszett az a kompromisszum, amely szerint bizonyos földterületek és gazdasági egységek érintetlenek maradtak, miközben más esetekben licitálni lehetett a szocializmus előtt családi kézben lévő birtokok visszaszerzéséért.⁶ Az eredmény: nemcsak katasztrofális visszaesés a nagyüzemi termelésben, hanem komoly törés a kisüzemi szektorban is. A szocialista mezőgazdaság olyan szimbiózisra épült, amely a hatvanas évektől kezdve tükrözte a magyar piaci szocializmus modelljét. Ettől kezdve a nagyüzemekről nem jött az olcsó takarmány, a kistermelőknek nem volt hová leadniuk sem a hízót, sem a kerti szőlőt és gyümölcsöt, mivel az egész értékesítő rendszer tönkrement.

A mezőgazdasági szövetkezetekben és az ÁG-ban végbemenő elbocsátások minden társadalmi réteget érintettek, leginkább azonban a cigány kisebbséget, hiszen ők általában nem rendelkeztek se szakmával, se egyéb tőkével, és így nemigen tudtak más munkát találni. Néhány évig sikerült még fenntartani a borászati ágazatot is, amely már a Gorbachev-féle alkohol-ellenes politika miatt évek óta válságban volt. 1997-ben az orosz rubelválság következtében ez csődbe ment. A nagy tajói és balotaszállási pincészetek már a század vége előtt hanyatlásnak indultak. Más ágazatokban valamivel jobb volt a helyzet, mert ezeket hozzáértő vezetők meg tudták menteni, a termelőszövetkezetekhez hasonló módon (összevásároltak kárpótlási és más tulajdonjegyeket, és bátran vettek fel hiteleket). De minden szektorban csökkent a termelés és nőtt a munkanélküliség: ez volt az ára annak a néhány év alatt végbemenő folyamatnak, amelyet a szocialista termeléscentrikus rendszer új, tulajdoncentrikus rendszerré való átalakulása jellemezett.

Térjünk át az iparra, amelyet Ván Lajos 1985-ben megjelent írásában még egyértelműen sikertörténetként könyvelt el.⁷ Ugyanakkor az ipari foglalkoztatottság már az 1980-as években is visszaesést mutatott, amikor több nagy halasi vállalat is komoly gondokkal küszködött. Ezek között a *Kötöttárugyár* esete a legismertebb. *Texcoop* néven nem gazdálkodott valami jól, s 1988-ban a gyár egy részét a *Levi-Strauss* cég vásárolta meg. Ez jobban működött, bár a munka intenzitása megnövekedett, amivel nem minden varrónő tudott

lépést tartani.⁸ Ennek ellenére, elsősorban a jó munkabérek miatt, a *Levis* egészen 2008-ban bekövetkezett váratlan bezárásáig megőrizte népszerűségét.

A *Ganz-Mávag* 1988-ben került felszámolásra. Először egy angol, később egy osztrák cég kezébe került.⁹ Miközben több ágazatban a feloszlás után hamar megszűnt a termelés, Kiskunhalason fennmaradt két üzem. A sikeresebb utód cég a *GANZAIR* volt, ahol egy elkötelezett vezetőknek sikerült a vállalkozást rövid időn belül átorientálni a szovjet piacról a világpiacra. Kitűnő szakembereinek köszönhetően a cég napjainkban is folytatja működését. Kérdés, hogy lett volna-e alternatív megoldás, amely itt is lehetővé tette volna az elbocsátások elkerülését. Ahol nem jött egy új, elkötelezett vezető, aki ügyesen élt az megváltozott helyzet adta lehetőségekkel (például a kárpótlási jegyek felvásárlásával, a minisztériumokkal és bankokkal folytatott tárgyalásokkal), ott reménytelen volt a helyzet. Ez volt az *Ikarus* (korábban *Fémmunkás Vállalat*) sorsa. A magyar buszokat világszerte ismerték, a szakképzett munkások szívesen dolgoztak volna tovább, de mindez nem számított az új, „vadkapitalista” körülmények között. De vajon tényleg életképtelen volt ez a vállalat, versenyképtelen a Mercedes buszokkal szemben? Nem lehetett volna akkoriban éppen a német cégekkel tárgyalni, és amíg ez nem történt meg, a nagy gyárat üzemeltetni a közösség érdekében? A privatizációs politika ezt a lehetőséget teljesen kizárta.

Hasonló sémák figyelhetők meg más nagyvállalatoknál is. Az építési ágazatban a *Kunép* volt messze a legnagyobb cég, amely az új gazdasági mechanizmus rugalmasságát fémjelezte, és sok kíválgó teljesítménye is volt. Már 1983-ban kötvényt bocsátott ki, de a gazdasági gondok korai jelentkezése következtében 1990-ben a *Kunépet* is privatizálták, holott világos volt, hogy ebben az ágazatban hosszabb távon szükség lesz ilyen nagyszabású vállalatokra. Ráadásul a *Kunép* sikeresen működött együtt nyugatnémet partnerekkel. Egy fiatal GMK-vezető 1990-ben, kinti tartózkodása alatt, két kollégájával céget alapított. Néhány évvel később, hazatérése után, az NSZK-ban szerzett tőkével sikerült a *Merkbau* tevékenységét a város határain túlra is kiterjeszteni, amely a mai napig hatékonyan működik. A központi épületeket kezdetben egy tázlári vállalkozó vásárolta meg. Egyéb ingatlanüzletekkel kapcsolatosan a vezérigazgatót az a vád érte, hogy képes volt saját szülővárosát is becsapni. A feltételezést az igazgató vehemensen visszautasította.¹⁰ Ennek ellenére, néhány hónap elteltével, a polgármester (akkor még az SZDSZ tagja) pert indított a *Kunép* ellen.

Az alapproblémák a hazai tőke hiányában és a külföldi tőke távolmaradásában keresendők (bár igaz, hogy a kilencvenes években néhány emigráns visszatért szülővárosába, közöttük azonban nem volt fiatal vállalkozó). Az egymást váltó kormányok, pártállástól függetlenül, nem nyújtottak segítséget a halasi iparnak: a helyi hatalom minden választási periódusban különbözött az országban éppen uralkodó párttól, ami nyilván nem használt a halasi problémák kezelésében. A külföldi tőke nagyobb mennyiségű beáramlása csak az új évszázadban kezdődött, akkor is csupán a fogyasztási szektorban (ez alól mindössze a *Shell Benzinkút* képezett kivételt, ami már 1991-ben megjelent a város központjában). A *Halaspack* a Papíripari Vállalatból helyi utódvállalata, 1994-ben megvásárolta teljes egészében az osztrák *Mosburger* cég, de 2002-ben már túladtak rajta és átszervezte az új német tulajdonos. Sokakban felmerült a kérdés: miért volt szükség külföldi beavatkozásra, amikor a vezetés továbbra is ugyanannak a magyar igazgatónak a kezében maradt, a szocialista technológia nem változott, és számottevő beruházások sem történtek.

A fogyasztás terén csak lassan kezdődött el a változás. Ugyan több új bolt és kisvendéglő nyílt ekkortájt, de a kilencvenes években a halasiak többnyire még a régi ABC-ékben és a *Coop* boltokban vásároltak. Némelyik új kezdeményezés gyökerei a 80-as évekre nyúltak vissza, példa erre az állami *Iparcikk Vállalat*, amely már akkor megengedte dolgozóinak, hogy önállóan tevékenykedjenek. Papíron megnőtt az ipari vállalatok száma. De a sok kis családi vállalkozás nem volt elegendő a nagyvállalatok pótlására. Akinek sikerült családi vállalkozását bővítenie, annak egyre nehezebb volt megfelelő szakmunkást találni, mert a szocialista képzési rendszer már nem működött (volt, aki ezért a határon túli magyarok körében, főleg Szabadkán próbált új munkaerőt rekrutálni).

A városi strand a 1990-ben került felújításra, és jól működött. De más környékbeli városokhoz képest a turizmus területén nem történt komoly fejlesztés. A fogászat szinte az egyetlen ágazat, amely mindmáig Halasra csábítja a külföldieket. Ha a strand mellett nem lett volna az 1974-ben megnyílt, több, mint 700 ágyas kórház, valamint több más közszolgáltató intézmény és közigazgatási szerv, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a laktanyakorszak (illetve a laktanyák bezárása) után Kiskunhalas gazdasága teljesen tönkrement volna. 1994 nyarán a *Halasi Tükör* így is arról számolt be, hogy a város 8500 családjából mintegy 3000-en igényelték szociális segélyt.¹¹

A szakirodalomban klasszikus fogalom a *polgárosodás*, amit a nyolcvanas években többen ismét felfedeztek. Szelényi Iván elemzése szerint, például, az 1970-es és 1980-as években elsősorban vidéken, a gazdasági reformok következtében egy sajátos „szocialista polgárosodás” vette kezdetét, amely sok tekintben felelevenítette a szocializmus előtti időszakra jellemző társadalmi tendenciákat.¹² Mit jelentett ez Kiskunhalason? Az 1950-es és 1960-as évek belvárosi lakótelepei és a Kertváros valamivel később épült társasházai között voltak ugyan lényeges különbségek, de mindkettőre jellemző volt a különböző társadalmi rétegek jelenléte. Ez idővel fokozatosan megváltozott. Egyre több önálló családi ház épült, egészen az 1990-es évek derekáig. A házak és a kertek egyre nagyobbak lettek: az „újgazdagok” látványos fogyasztása egy új polgári osztály kialakulásának kezdetét jelezte.

Ugyanakkor sok ember számára nehezebbé vált a házépítés, részben a munkanélküliség, részben a hitelhiány miatt. A külföldi emigráció ekkor még nem játszott nagy szerepet (ez csak a 2004-ben bekövetkezett EU-csatlakozás után vette kezdetét), de sok fiatal kezdte Budapesten és más nagyvárosban keresni szerencséjét. Egy kisváros tapasztalatai alapján talán túl merész dolog általánosítani a társadalmi rétegződésről, mégis, véleményem szerint, Kiskunhalas példája híven tükrözi az országos tendenciákat. Szaporodtak a bankok és az ingatlanközvetítő meg ügyvédi irodák. Míg az újgazdagok szép villákat építettek maguknak, a munkanélküliek alig tudtak megélni. Egyesek nehezményezték, hogy jóval többet kell dolgozniuk, mint szerettek volna, mások viszont amiatt panaszkodtak, hogy megszűnt a veteményesben és a háztájiban megszokott „második műszak,” mert ezek a tevékenységek elveszítették racionalitásukat.

A polgári társadalomban nagy szerepet játszanak a civil szervezetek. De a civil társadalom ideáljainak megvalósítása rövid időn belül, kedvezőtlen gazdasági körülmények között, nem könnyű feladat, és lehetetlen a háború előtti struktúrákat úgy feleleveníteni, mint ha a négy évtizednyi szocializmus nem is létezett volna. Ez a fogalom nem nagyon segít a rendszerváltás utáni változások megértéséhez. Ironikusnak tekinthető, hogy a szocialista időszakban a színvonalas művelődésre irányuló polgári igények kielégítése sokkal nagyobb mértékű volt, amikor szocialista intézmények adtak otthont olyan népszerű kezdeményezéseknek, mint a *Forrás* és *Új Tükör Klub*, vagy a *Csillagászati Baráti Kör*.¹³

A civil társadalom fogalma helyett hasznosabb Polányi Károly elképzelése a „piaci társadalomról” (*market society*), valamint a gazdaságnak a társadalomból való „kiágyazásáról” (*disembedding*). Röviden: Polányi kiindulópontja az, hogy a gazdaság minden társadalomban összefonódik más intézményekkel, azaz beágyazódik azokba; ez vonatkozik a politikára éppúgy, mint a jogrendszerre; továbbá a gazdasági életet a vallás, az értékrend, a rokonsági és nemek közötti kapcsolatok is befolyásolják. Polányi szerint, a világtörténelem során ez a beágyazottság először akkor szenvedett radikális törést, amikor Nagy-Britanniában a XIX. században a klasszikus liberalizmus kiszakította a gazdaságot hosszú időn át kifejlődött társadalmi környezetéből.¹⁴ Az iparosítás következményeként, rövid időn belül új osztályviszonyok jöttek létre, a föld és a munkaerő piaci áruvá vált, a piaci elv, a pénz és a haszon kerültek az új értékrendszer középpontjába. Mindez bizonyos hasonlóságot mutat a posztoszocialista folyamattal. Nagy különbség azonban, hogy míg Angliában az újonnan megjelenő kapitalizmus egy hosszú évszázadok során kikristályosodott jogrendszerre épült, tehát a kiágyazottság hosszan tartó folyamatként ment végbe, a volt szocialista országokban ez rövid idő alatt, az egész társadalmat alapjaiban megrázó változásként valósult meg, amely az élet szinte minden területén új intézmények kialakítását vonta maga után. Megjegyzendő, hogy Polányi tézise, miszerint a kapitalizmus megjelenése nem organikus folyamat, politikai intervencióval kell bevezetni, Kelet-Európa esetében egyértelműen beigazolódtott.

Polányi szerint, a laissez-faire kapitalizmus valójában illuzórikus, mivel a tiszta piaci „utópia” megvalósítása lehetetlen. Az ilyen kísérletek előbb-utóbb ellenmozgalmakhoz vezetnek, a társadalom ugyanis nem tűri a kiágyazottságot, védekezik a piaci elvek ellen. Ilyen típusú reakciók váltották ki a XX. század nagy tragédiáit, amelyeknek legjellemzőbb példája a fasiszmus. Polányi részletesen foglalkozott ezzel a témával, erre vonatkozó legfontosabb műve az 1940-es évek elején íródott.¹⁵ Egy ehhez hasonló „kettős mozgás” (*double movement*) érezhető manapság is a világ gazdaságban, amelynek gyökerei az 1970-es évek óta eluralkodó neoliberális tendenciákban keresendők. Kelet-Európában különösen erős a tervgazdasággal szembeni reakció. A piaci társadalom létrehozása itt szükségszerűen ellentmondásokhoz vezetett. Polányi szerint a gazdaság általában be van ágyazva a társadalomba. Ez esélyt ad arra, hogy a társadalom részben a gazdaságitól eltérő eszmények szerint éljen. Az *áru csere* mellett léteznek más integrációs formák is: a *reciprocitás*, a *redisztribúció* és a *háztartás*.

Kiágyazódásra akkor kerül sor, amikor a szükséges egyensúly e formák között felborul, például mert – a sztálinizmus alatt – domináns szerephez jut az újraelosztás (*redistribúció*) eszméje, vagy éppen a rendszerváltás után az *áruccsere* elve.

A piaci ideológia dominanciája korántsem azt jelenti, hogy az állam visszavonul a gazdasági ügyekbe való beavatkozástól. Ennek éppen ellenkezője következik be: a politikai beavatkozások száma nő, s ennek következményeként a gazdasági élet politizálódik. A koholt vádak és a rágalmozó kampányok néha nemcsak a vállalkozót érintették, hanem családtagjaira is kiterjedtek, akiknek semmi közük sem volt a céghez. Kétségtelen, hogy Kiskunhalas polgármestere városi szinten próbálkozott a liberális ideálok megvalósításával, de szinte azonnal rákényszerült a gazdaságba való beavatkozásra, hogy mérsékelje a „vadkapitalizmus” társadalmi következményeit. A változó viszonyok a Városházán azt mutatják, hogy a halasiak nemigen tudtak védekezni az újonnan érkező kapitalista tendenciákkal szemben, kétségbeesett próbálkozásaiuk eredménytelenek maradtak. Ez így folytatódott az új évszázadban is, mindaddig, amíg 2010-től kezdve Orbán Viktornak és pártjának sikerült egyfajta stabilitást teremteni. Ez a gazdaság országos szintű, új beágyazottságát vonta maga után. A Fidesz sok más vidéki településhez hasonlóan, Kiskunhalason is már 2006-ban győzött a helyi választásokon, de a jobboldali hegemonia itt csak 2014-ben, egy Fideszes polgármester megválasztásával teljesedett ki.

Konkluzió: zsákutcás ország?

A szocializmus a 60-as évek közepétől kezdve radikális változásokat hozott. A következő évtizedekben a halasi fejlődés lépést tartott az országos változásokkal. A 80-as évek végén azután egyfajta megtorpanás érzékelhető. Miközben a sikeresen működő Állami Gazdaság hanyatlásnak indult a szovjet alkoholelleses politika következtében, néhány ipari vállalat gazdasági nehézségekkel küszködött. Budapesti társadalomtudósok akkortájt ebben az addig tipikusként számon tartott szocialista kisvárosban a kulturális élet stagnálásáról írtak.¹⁶ Ez a megfigyelés egyébként alátámasztja Végső Istvánnak a gazdasági helyzetre vonatkozó említett véleményét is. Az összbenyomás egy olyan fiatal szocialista várost mutat, amely a kezdeti nagy lendület után lelassult, és kimerültségében képtelen volt tartani a saját maga által megszabott tempót. Elterjedt az a vélemény is, miszerint mindez

zsákutca volt, a gazdasági problémák pedig bizonyítékul szolgálnak arra, hogy a piaci szocializmus sajátos magyar modellje mind Hala-son, mind országszerte kudarcot vallott.

De mindezt nem feltétlenül szükséges így látni. Szerintem a magyar modell, nehéz megszületése ellenére, 1956 után sok szempontból óriási teljesítményeket mutatott fel, amelyek komoly tanulsággal szolgálhatnak. Számomra feltűnő, hogy 2018–2019-ben még a legsikeresebb vállalkozók is helytelenítik az akkori politikát, amely oly nagy kárt okozott az üzemeknek és az embereknek egyaránt. Még a rendszerváltás nyertesei, az „újgazdagok” is gyakran kétségbe vonják, hogy az új demokráciában a fővárosi döntések jobban szolgálnák a kisváros lakosságának érdekeit, mint a korábbi szocialista beavatkozások. Ha ilyen hangokat lehet hallani a győztesektől, ne csodálkozzunk azon, hogy szélesebb körökben nagy a nosztalgia a szocializmus nyújtotta biztonság iránt. Végül is, a Kádár-féle társadalmi kompromisszum, legalábbis a kiegyensúlyozott vegyesgazdaság, amit az új gazdasági mechanizmus hívott életre, egy innovatív, beágyazott rendszer volt.

Úgy tűnik, hogy Kiskunhalas 1990 után nem siette el a beilleszkedést az új rendszerbe, talán mert túl sok volt az ellentmondás. Mint mindenütt, az emberek itt is megismerkedhettek a szabadság „rákfenéjével”; például a posztszocialista sajtó bár valóban olvashatóbbá vált, eközben elszaporodott benne az alaptalan becsületsértések száma. Mindent összevetve, a korszakra jellemző demográfiai változások, politikai zűrzavarok és gazdasági válság ellenére, a helyi társadalom meglepően stabil maradt. Noha joggal beszélhetünk politikai és intézményi forradalomról, amely véget vetett az egypártrendszernek és a szovjet katonák kivonulását eredményezte, a társadalmi élet legtöbb területét inkább folytonosság jellemezte. Igaz ugyan, hogy sok új egyesület jött létre, de ezek nagy része csak formálisan volt civil jellegű. Sokan elvesztették állásukat, ám ennek legtöbbször gazdasági és nem politikai oka volt (amennyiben eltekintünk a volt kommunista párt szervezeteitől). Ki merte volna 1990-ben, amikor a Kiszgazdapárt jelöltje bekerült az Országházba, azt jósolni, hogy a következő ciklusban a város képviselője az MSZP jelöltje, az Állami Gazdaság volt jogtanácsosa lesz? Az átmenet fokozatos mivoltát tükrözi az is, hogy ugyanez az ember az új évszázadban nyolc éven át polgármesterként szolgálta városát. Az igazi gyökeres változások – egy új beágyazottság, itt és országszerte is – csak 2006 után kezdődtek el, ennek tárgyalása azonban már nem ide tartozik. De már 2001-ben díszpolgárrá avatták Vincze Ferencet (1916–2004), aki 1960 és 1973 között a kisváros

tanácselnökeként szolgált. A díszpolgári címet „Kiskunhalas város iparosítása, intézményrendszerének megújítása érdekében kifejtett magas szintű munkásságáért” kapta meg. A rendszerváltás után szűk 10 évvel a posztszocialista nosztalgia már erősen teret hódított.

Azóta további 20 év telt el. Az EU csatlakozás ugyan nem hozott új beruházásokat, viszont megkönnyítette a Nyugatra történő emigrációt, mivel a hazai bérek alacsonyak maradtak. A második nyilvánosság helyett egy kapitalista osztályhierarchia megjelenésének lehetünk tanúi. Bevezették a közmunkát, Kecskemétre betelepült a Mercedes gyár, és 2015-ben jött a nagy migrációs válság. E fejlemények nagyrészt új munkalehetőséget teremtettek a város lakóinak, de egyik sem volt olyan vonzó és biztos, mint az a gyári vagy mezőgazdasági munka, amit a piaci szocializmus alatt igénybe vehettek. Van olyan vállalkozó, akinek sikerült a pályázata, és bővíthette üzemét. De ez nem oldja meg a problémákat, ha nem lehet helyben ipari tanulót találni, mert a fiatalok szívesebben vállalnak segédmunkát külföldön, amiből könnyebb megélni, családot alapítani. Közben azok a fiatalok, akik egyetemet vagy főiskolát végeztek, nemigen kívánnak visszatérni szülővárosukba.

Vajon ez nem újabb zsákutca? A piaci szocializmus ugyan nem volt zökkenőmentes, ám ahhoz képest, ami most van, nem csoda, hogy sokan visszasírják. A nyolcvanas években azért lett egyre nehezebb egy kiegyensúlyozott, beágyazott gazdasági rendszert fenntartani, mert ezt gátolta a világ gazdaságba való integráció. De ebből nem az következik, hogy az új gazdasági mechanizmus önmagában hibás és ellentmondásos lett volna, vagy hogy az ipari decentralizáció a mezővárosban alapvetően tévesnek bizonyult. Én inkább azt a következtetést vonnám le, hogy mindaddig, amíg Magyarország a globális kapitalizmus periferiáján helyezkedik el, aligha lehet olyan beágyazottságot elérni, ami alapjaiban különbözik Orbán Viktor populista „maffiaállamától”. „Zsákutcás történelmű” ország?

Köszönetnyilvánítás

Bartha Eszter, Bellér Ildikó, Demeter Gábor, Melegh Attila, Sárkány Mihály, Szakál Aurél és még nagyon sok kiskunhalasi beszélgetőtárs segített e cikk megírásában. Bővített változata a közeljövőben jelenik meg az Ö. Kovács József és Szakál Aurél által szerkesztett kötetben: *Kiskunhalas története 4. Tanulmányok Kiskunhalasról a 20. század második feléből* (Kiskunhalas, Thorma János Múzeum).

- ¹ Halas lakossága folyamatos növekedést mutatott a szocializmus évtizedeiben. 1989-ben érte el a csúcspontját 32 078 fővel. 1990-ben a lakosság száma 29 891-re csökkent. 2019-ben 28 253 a hivatalos szám, de helyi becslések szerint ezek közül több ezer fő általában külföldön tartózkodik.
- ² Ezúton szeretnék köszönetemet kifejezni Scheiring Gábornak, aki a KSH adatait az általa feldolgozott „Privatisation and Mortality” adatbázisból rendelkezésemre bocsátotta.
- ³ Lásd Adam Fabry 2019: *The Political Economy of Hungary. From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*. London, Palgrave Pivot; Nigel Swain 1992: *The Rise and Fall of Feasible Socialism*. London, Verso.
- ⁴ A Gergely, András 1991: *A pártállam varázstalanítása*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 177.
- ⁵ Végső István 2019: Fejezetek Kiskunhalas gazdaságtörténetéből, 1945–1990; Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 4. Tanulmányok Kiskunhalasról a 20. század második feléből*. Kiskunhalas, Thorma János Múzeum.
- ⁶ Swain, Nigel. (2013) *Green Barons, Force-of-Circumstance Entrepreneurs, Impotent Mayors: Rural Change in the Early Years of Post-Socialist Capitalist Democracy*. Budapest: Central European University Press.
- ⁷ Ván Lajos 1985: Az állami ipar eredményei Kiskunhalason 1970 és 1982 között. *Halasi Téka* 5, 21–29.
- ⁸ Erről cikk jelent meg a *Newsweek* amerikai lapban 1990 októberében. Lásd: *Halasi Tükör*, 1990. november 9.
- ⁹ Cseri Gábor. 2005: *Kiskunhalasi kistérség*, 20.; Budapest, Száz Magyar Falu Könyvesháza.
- ¹⁰ Lásd Csapó István levelét dolgozóinak, *Halasi Tükör* 1991. január 4. 4.
- ¹¹ *Halasi Tükör* 1994. augusztus 10.
- ¹² Szelényi, Iván 1988: *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison, University of Wisconsin Press.
- ¹³ Lásd Micheller Hajnalka 2019: Egyesületi élet Kiskunhalason a 20. század második felében; Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 4. Tanulmányok Kiskunhalasról a 20. század második feléből*. Kiskunhalas, Thorma János Múzeum.
- ¹⁴ Polányi Károly. 2004 [1944]: *A nagy átalakulás*. Budapest, Napvilág Kiadó. Lásd továbbá: Chris Hann 2019: *Repatriating Polányi. Market Society in the Visegrád States*. Budapest, Central European University Press.
- ¹⁵ Polányi 2004 [1944].
- ¹⁶ A. Gergely András, Kamarás István, Varga Csaba 1986: *Egy kisssváros. Szociográfia*. Budapest, Művelődéskutató Intézet.

Társadalomfilozófiai alternatívák a magyarországi rendszerátalakításban

II.*

Összebékíthető-e a társadalmi önkormányzás a pártokkal?
A háromoldalú kerekasztal egy tanulságáról**

„...mert gyümölcseről ismerik meg a fát.”
(Máté 12,33. – Károli Gáspár fordítása)

„a) az ún. Nemzeti Kerekasztal (NEKA) nem rendelkezett felhatalmazással; b) a NEKA résztvevői nem voltak legitim szereplők.”

(Körösenyi – Tóth – Török:
A magyar politikai rendszer)***

1988 decemberében ellenzéki szervezetek felvetik egy nemzeti kerekasztal szükségességét. 1989 januárjában az Új Márciusi Front nevű

* Az I. részt, amely „Társadalomfilozófiai alternatívák a magyarországi rendszerátalakításban” címmel Márkus Péter 1988-as, a korabeli reformprogramokat összehasonlító előadását mutatta be, lásd 83. (2009. őszi) számunkban, 5–32.

** Az 1989-es ún. *Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások* alapkokumentumait 1999-ben és 2000-ben négy kötetben kiadta a Magvető Kiadó. Az Új Mandátum Kiadó további négy kötetben közölt dokumentumokat és kommentárokat, valamint a nyolc kötet jelentős részét „A rendszerváltás foratókönyve” címmel 2000-ben CD-n is megjelentette. (A kiadványok a gazdasági szakbizottságok anyagait [ülések jegyzőkönyve, emlékeztetők, javaslatok, állásfoglalások, észrevételek, nyilatkozatok, szakértői tanulmányok stb.], kevés kivételtől eltekintve, nem tartalmazzák.) Jelen írás (az itt közöltnél hosszabb változatban) az eredeti gépiratok felhasználásával korábban, még a kilencvenes évek közepén keletkezett. Az idézetek (a nyelvi és helyesírási hibákat is változatlanul hagyva) az eredeti jegyzőkönyvekből származnak –összevetésük a megjelent szövegekkel nem történt meg.

*** Budapest, Osiris Kiadó, 2003. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_a_magyar_politikai_rendszer/ch04s05.html

szellemi politikai mozgalom javasolja, hogy az ország társadalmi és politikai szervezetei hozzanak létre tanácskozó fórumot. Február 18-án tizenegy szervezet nemzeti kerekasztal-tárgyalásokat javasol. Március 1-jén a hatalmon levő párt, az MSZMP kezdeményezi egy ilyen fórum elindítását. Ennek előkészítéseként március elején megbeszéléseket folytat ellenzéki pártokkal és társadalmi szervezetekkel. Március 22-én – a legjelentősebb ellenzéki erők hatékonyabb fellépése érdekében – Ellenzéki Kerekasztal (EKA) néven politikai tömörülés alakul. Április 19-én az Ellenzéki Kerekasztal bejelenti, hogy kész az MSZMP-vel kétoldalú tárgyalásokat folytatni a jogállamiságba és a többpártrendszerbe való békés átmenetről, illetve a szabad országgyűlési választások kiírásáról. Május 2-án azt is bejelenti, hogy – megváltoztatva korábbi álláspontját – a gazdasági és a szociális kérdésekről szintén hajlandó tárgyalni. Május 16-án a SZOT kinyilvánítja, hogy nem a hatalom és nem az ellenzék oldalán, de – tekintettel a gazdasági alkotmányozás fontosságára – részt kíván venni a tárgyalásokon. Május 29-én az MSZMP négyoldalú (rajta kívül ellenzéki, társadalmi és szakértői) részvételt javasol. Végül június 9-én az MSZMP és az Ellenzéki Kerekasztal megbízottai háromoldalú politikai egyeztetésekről állapodnak meg: az állampárt, az ellenzék és a társadalmi oldal részvételéről. A későbbi megnyilatkozások eltérnek abban, hogy a Nemzeti Kerekasztalt az állampárt vagy az ellenzék kezdeményezte-e.

Június 10-én kezdődnek a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásoknak nevezett háromoldalú politikai egyeztetések, amelynek eredményeként Magyarországon megteremtődik a polgári jogállam és a többpárt-rendszeres parlamenti demokrácia. A résztvevők: az MSZMP mint állampárt, a formálódó ellenzéki pártok (MDF, SZDSZ, Kiszgazdapárt, Magyar Néppárt, FIDESZ, Magyarországi Szociáldemokrata Párt, Kereszténydemokrata Néppárt), illetve ellenzéki szervezetek (Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság, Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája), valamint harmadik félként a civil társadalom részét képező különböző társadalmi szervezetek és mozgalmak (SZOT, ifjúsági szervezetek szövetsége, Hazafias Népfront, az állampárt humanista baloldali ellenzéke stb.).

A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások két elkülönült részre, a politikai, illetve a gazdasági teendők megvitatására oszlottak. A politikai munkabizottság a többpártrendszerre való áttérés kérdéseiben próbált egyességre jutni. A másik munkabizottság a gazdasági és a szociális válság leküzdésének stratégiai feladataival volt hivatott foglalkozni.

A két munka nagyon egyenlőtlenül haladt. Míg a politikai egyeztetések szeptember 18-ára teljes megállapodást hoztak, addig a gazdasági egyeztetések során semmilyen gyakorlati eredmény nem született.

A politikai megállapodást nagyban elősegítette, hogy június közepén az MSZMP tárgyalócsoportjának vezetését Grósz Károlytól Pozsgay Imre vette át, aki gyors konszenzusban volt érdekelt. Pozsgay – lévén akkoriban az ország valószínűleg legnépszerűbb politikusa – saját politikai jövőjét a köztársasági elnöki székben látta. Nem kis mértékben az ő alkalmazkodóképessége és párton belüli befolyása következtében a főbb vitakérdésekben sikerült kompromisszumos megállapodást összehozni. A Nemzeti Kerekasztal által kidolgozott törvényjavaslatokat a kormány elfogadta és szeptember 21-én az Országgyűléssel is elfogadtatta. Ezzel Magyarországon megteremtődtek a rendszerváltás jogi keretei.

Felmerül a kérdés: Miért buktatta meg magát az MSZMP, és miért adta fel a tárgyalóasztalnál a politikai egyeduraltat? Egyáltalán: Mi készítette a politikai hatalmat gyakorló MSZMP-t tárgyalásokra? Részben kiderül a válasz a párt első emberének, Grósz Károlynak a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások megnyitóján mondott programadó beszédéből. Eszerint céljuk a válságos gazdasági helyzetért viselt felelősség megosztása. Vagyis a gazdasági gondok közös megoldása érdekében politikai jogok adása az ellenzéki pártoknak.

Hova jutottunk?

Szeptember 18-án megállapodás születik a politikai átmenetről. Ebben a felek kinyilvánítják, hogy az Alapmegállapodásban foglalt elveknek megfelelően a tárgyalások a békés átmenet politikai és jogi feltételeinek megteremtését, a többpártrendszeren alapuló demokratikus jogállam kialakítását, valamint a társadalmi, gazdasági válságból való kiút keresését szolgálták.

A felek megállapítják, hogy a megbeszélések eredményeként a békés átmenet lényegi, sarkalatos kérdéseiben kialakult a résztvevők politikai egyetértése, amely a következő hat törvényjavaslatban ölt testet:

- törvényjavaslat az Alkotmány módosításáról;
- törvényjavaslat az Alkotmánybírósról;
- törvényjavaslat a pártok működéséről és gazdálkodásáról;
- törvényjavaslat az országgyűlési képviselők választásáról;

- törvényjavaslat a Büntető Törvénykönyv módosításáról;
- törvényjavaslat a büntetőeljárás törvény módosításáról.

Kinyilvánítják továbbá, hogy a politikai stabilitás elősegítése érdekében kívánatos a köztársasági elnök ez évi megválasztása.

A megállapodás aláírói az MSZMP, az MDF, a Kisgazdapárt, a Magyar Néppárt, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, a Kereszténydemokrata Néppárt, a Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság, valamint a politikai egyeztetésekből korábban kivált SZOT kivételével a Harmadik Oldal szervezetei. Az SZDSZ, a FIDESZ és a LIGA előzetesen bejelentette, hogy – mivel feltételeik nem teljesültek – a megállapodást nem írják alá.

A megállapodást bejelentő szeptember 18-i plenáris ülésen korántsem csak egyetértést kifejező hangok voltak.

Az MSZMP szónokája, Nyers Rezső, pártja történelmi érdemeit hangoztatja. Nyomatékosan aláhúzza: „A Magyar Szocialista Munkáspárt 1988 májusa óta eltökélten halad a reformok útján, célul tűzte a demokratikus szocializmus megvalósítását.” Emlékeztet arra, hogy maga a párt kezdte el a pártállam lebontását és fő feladatának a jogállamiság létrehozását tekintette. Ugyanakkor hozzáteszi: „a demokrácia megteremtését nem tekintjük lezártnak a többpártrendszerű parlamentarizmus kiépítésével. Miközben elkötelezzük magunkat a többpártrendszeren alapuló képviselői demokrácia mellett, azért is síkraszállunk, hogy az állampolgárok nem politikai célú szervezkedése is bővídjön, erősödjön, az önkormányzatok széles körben kiépüljenek.”

Az EKA részéről Szabad György kiemeli: „Semmi mást nem akarunk elérni, mint annak lehetőségét, hogy a nép ébredjen önerejére, és élni merjen ezzel az erővel, mégpedig szabad választásokon.” (A nép önerejének ilyen – politikára, sőt képviselőválasztásra redukált – értelmezését magyarázza korábban elhangzott érvelése: mindenki először honpolgár és csak azután kenyérkereső.)

Szükséges kissé hosszabban felidézni a társadalmi oldal nevében szóló Nagy Imrének, a DEMISZ elnökének a kommentárját. Abból indul ki, hogy a tárgyaló felek a tegnapi és holnapi Magyarország közötti híd megalkotására vállalkoztak. „Erős, stabil hídra van szükség. Stabílra, mert ezen nemcsak szűk párteliteknek, hanem az egész nemzetnek át kell haladnia. Stabílra, mert – mint az előre látható – nagy lesz a tolongás, a lökdösődés, sokszor a ma még egy oldalon, egymás mellett ülő szervezetek között is.”

Hangsúlyozza, hogy az elért eredményt pozitívan kell értékelni, de ne értékeljük túl. „Feladatunk közös javaslat kidolgozása volt a békés

átmenetre. Munkára, szolgálatra fogtunk össze, és nem döntésre... Döntési jogunk már csak azért sem lehet, mert a három asztalnál ülő különböző szervezetek együtt sem jelenítik meg a magyar társadalom egészét, annak értékes sokszínűségét, differenciáltságát. S mint ahogy mi is keményen küzdöttünk saját egyenjogúságunk elismeréséért a csak pártközi tárgyalásokban gondolkodni képesekkel szemben, ugyanúgy emlékeztetnünk kell az itt jelen nem lévő szervezetek és a szervezetekbe nem tömörülő állampolgárok érdekeltségére is.”

Némiképp „ünneprontó” megjegyzése: a demokráciának nem a parlamentarizmus és a szabad választások megrendezése a legfontosabb szelete. A Harmadik Oldal álláspontja szerint „az önkormányzatiság, civil közélet kialakulása legalább ilyen fontos szelet”. (Egy korábbi megbeszélésen arra hívta fel a figyelmet, hogy „a társadalom demokratizálásában csak egy szeletnek tartjuk a politikai pártokat – nyilván nagyon sok másfajta szervezetre is szükség van” Jegyzőkönyv a középszintű Politikai Bizottság üléséről. 1989. augusztus 25.)

Rámutat, hogy a vállalt munka még nincs elvégezve: a békés átmenetnek a parlamenti választásokon túl további feltételei is vannak. „A harmadik oldalon résztvevő szervezetek megítélése szerint a gazdasági tárgyalások méltatlanul háttérbe szorultak az elmúlt hónapokban. Márpedig ha azt nézzük, hogy mi fenyegetheti a békés átmenetet, mi fenyegetheti azt, hogy a holnap pozíciói valóban szabad választásokon dőljenek el, akkor szólni kell ezekről a kérdésekről is. Hiszen ha a szociális problémák kiéleződnek a társadalomban, és a tömegek már nem hisznek a demokratikus formákban, akkor mi a legtokéletesebb intézményrendszert is hiába hozzuk létre. Ne felejtjük el, akik itt az asztal körül ülnek, többségükben – ha nem is egyenlő mértékben – a társadalom jobb módú rétegeihez tartoznak.”

Figyelmeztet: „a holnap pozíciói eldőlnének a színpalak mögött is az állami vagynonon való elvtelen marakodás formájában, hogy mire a választásokig jutunk, már kész tényként legyen létező, egy, a gyakorlatban igazságtalan rendszer helyett egy vagyoni alapon még igazságtalanabb”.¹

Érdekeseen alakultak az egyeztetések a létrehozandó köztársasági elnöki posztról. Ebben a kérdésben ellentét volt a két fő ellenzéki erő, az MDF és az SZDSZ között. A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások szeptember 18-i dokumentuma megállapodást rögzít a köztársasági elnök 1989-es megválasztásáról. A megállapodásnak ezt a pontját az SZDSZ nem fogadta el, és néhány nap múlva – később sikeresnek bizonyult – aláírásgyűjtési (népszavazási) akciót kezdett annak érde-

kében, hogy csak az 1990-es parlamenti választások után legyen az országnak köztársasági elnöke. (Az akcióhoz a megállapodást aláíró Kiszegedapárt is csatlakozott.)

A szeptember 18-i megállapodás új helyzetbe hozta a tárgyalások szereplőit. Az ellenzéki pártok már a választási harcra kezdenek koncentrálni, és Ellenzéki Kerekasztal néven intézményesült szövetségük gyakorlatilag felbomlik – csupán konzultációs fórumként marad fenn 1990. április 27-ig. Az MSZMP – szintén a választásokra előretekintve – október 7-én MSZP néven újjáalakul. Mivel a Nemzeti Kerekasztal gazdasági bizottságának deklarált feladata továbbra is elvégzetlen, az albizottságok időnként üléseznek. Azonban – lévén a pártok mással vannak elfoglalva – érdemi munka (a társadalmi oldal ismételt erőfeszítései ellenére) még a korábbi szinten sem folyik. A Nemzeti Kerekasztalt nem szüntették meg a résztvevők, de többé nem hívták össze. Főbb vonásaiban így alakult 1989-ben a „nemzet” és a pártok párbeszéde – megalapozva a későbbiekre a társadalom és a politikai hatalom viszonyát.

Menetrend és kisiklatás (3 helyett 2, 2 helyett 1)

A június 10-én hivatalosan aláírt megállapodás rögzíti az egyeztető tárgyalások témaköreit és munkarendjét. Eszerint a tárgyalások két részből, a politikai, illetve a gazdasági teendők megvitatásából állnak. A gazdasági és a szociális válság leküzdésének stratégiai feladataival foglalkozó részben az alábbi témakörökkel kell foglalkozni.

1. A gazdasági válság (eladósodás, szerkezet-átalakítás, infláció) kezelésének stratégiai kérdései;

2. A gazdasági válság szociális következményei és kezelésének módjai;

3. A tulajdonreform, különös tekintettel az állami vagyon átalakulására;

4. A földtulajdon és a szervezetkezeti törvény kérdései;

5. A költségvetési reform és az államháztartási törvény;

6. A versenyjog és a monopolelles szabályozás, a vállalkozások jogi akadályainak lebontása.

A demokratikus politikai átmenet megvalósítását szolgáló elvek és szabályok meghatározásával foglalkozó rész témakörei a következők.

1. Az alkotmánymódosítás időszerű tételei. A köztársasági elnöki intézmény, alkotmánybíróság kérdései;

2. A politikai pártok működésének jogi szabályozása;
3. A választásokkal kapcsolatos kérdések, a választójogi törvények;
4. A büntető törvénykönyv és a büntetőeljárás törvény módosításának elvei;

5. A tájékoztatás és az információ kérdései és az új tájékoztatási törvény;

6. Az erőszakos megoldásokat kizáró jogi garanciák megteremtése.

A tárgyalás kinyilvánított fő célja: békés átmenet megteremtése a jogállamiságba és a többpártrendszerbe. A résztvevők által eldöntött menetrend a következő. A tárgyalások három szinten folynak.

1. A témakörök szerinti munkabizottságokban (tehát hat gazdasági és hat politikai szakbizottságban). Ezek a szakértői albizottságok a három fél által egyeztetett javaslatokat dolgoznak ki középszintű politikai megtárgyalásra.

2. Középszinten, azaz a gazdasági és a politikai bizottságban, ahol lehetőség nyílik a szakértői munka koordinálására és a vitás kérdések politikai eszközökkel való feloldására.

3. A középszintű egyeztetések eredményét plenáris fórumokon ismertetik. A plenáris ülés – a megállapodás megfogalmazása szerint – „általában deklaratív, politikai funkciókat tölt be”. Az eredeti tervben csak ez kapja meg a tömegtájékoztatás nyilvánosságát.

Mivel lényegében az elitek egyezkednek, a tárgyalásokon mindvégig jelen van a legitimitás és a nyilvánosság problémája. Ezt a problémát Hankiss Elemér – rendszeres TV-közvetítések mellett érvelve – fogalmazza meg a legtömörebben: „felelősséggel tartozunk a társadalomnak azért, hogy megmagyarázzuk, hogy mit csinálunk itt, miről beszélünk, miről szeretnénk dönteni. Ha már nincs megbízatásunk a társadalomtól – mert nincs –, akkor legalább ne úgy döntsünk, hogy nem is tudják, hogy miről döntünk.” (Jegyzőkönyv a középszintű Politikai Bizottság üléséről. 1989. augusztus 24.)

A legitimálás szükségességének egy további fontos aspektusa: „a társadalom gerincét képező, a megingott társadalmi-gazdasági helyzetű bérből és fizetésből élő középrétegek és nyugdíjasok támogatását is meg kell nyerni” (A harmadik tárgyalófél javaslata a II/2 számú szakértői megbeszélések tematikájára). Háromoldalú szakértői megállapodás születik arról, hogy „társadalmi vitát kell folytatni a tulajdon-reform egészéről és részleteiről, a teljes nyilvánosság biztosításával” (Jegyzőkönyv a II/3 számú munkabizottság üléséről. 1989. augusztus 2.)

A június 10-én született Alapmegállapodás szerint, a három tárgyaló felet mindenben egyenrangúnak kell tekinteni. Ez a követelmény a tárgyalások során gyakran megbicsaklik. (Egy jellegzetes eset. Boross Imre – tévedés ne essék, nem az állampárt szónokaként – úgy értelmezi a három fél egyenrangúságát, hogy „a Harmadik Oldal semmilyen vonatkozásban nem fogja akadályozni a mi [vagyis az EKÁ-nak az MSZMP-vel való] megállapodásunkat” [Jegyzőkönyv a középszintű Politikai Bizottság üléséről. 1989. augusztus 28.]²). A pártok előadói általában pártközi kapcsolatokban gondolkodnak (erről beszélnek). Megnyilatkozásaikban – nem csupán alkalmi nyelvbotlásként – ismételten pártközi tárgyalásra, pártközi megállapodásra hivatkoznak.

(Néhány kiragadott példa: Jegyzőkönyv a középszintű Politikai Bizottság üléséről. 1989. június 26.; Jegyzőkönyv a középszintű Politikai Bizottság üléséről. 1989. július 27.; Jegyzőkönyv a József Attila Bizottság üléséről. 1989. augusztus 9.; Jegyzőkönyv a középszintű Politikai Bizottság üléséről. 1989. augusztus 24.)

Az is előfordul, hogy egy megbeszélés elmaradásáról a harmadik felet egyáltalán nem értesítik (Jegyzőkönyv a II/6 számú munkabizottság üléséről. 1989. szeptember 13.).

A társadalmi oldalnak ez a lekezelése fakadhat az ellenzéki oldal szemléletmódjából, beállítódásából. Amikor szónoka – nemes egyszerűséggel – „másik tárgyalófélről” beszél, ő feltehetően nem lát (nem akar látni) különbséget az MSZMP és a Harmadik Oldal között. Annak ellenére, hogy a tárgyalások folyamán a társadalmi oldal lényegesen gyakrabban kerül ellentétbe az MSZMP-vel, mint az EKA. Feltűnő, hogy az említett „társadalomellenes” redukció az MSZMP-nél is többször előfordul. Némi magyarázattal szolgál erre Fejti György hagyományos állampárti megközelítést tükröző kijelentése: „a társadalmat a mindenkori parlament, illetve a parlamentnek felelős kormány képviseli” (Jegyzőkönyv a középszintű Politikai Bizottság üléséről. 1989. augusztus 24.).

A Harmadik Oldal „tiltakozik a tárgyalások olyan jellegű beállítására ellen, mintha az két fél között zajlana.” (Jegyzőkönyv az I/6 számú munkabizottság üléséről. 1989. június 30.) Kénytelen azt is szóvá tenni, hogy egy televíziós vitafórumon, amelyen részt vett az MSZMP két és az EKA három képviselője, „az ország nyilvánossága előtt az a látszat alakulhatott ki, hogy a háromoldalú megbeszélések valójá-

ban csak kétoldalúak” (Jegyzőkönyv az I/3 számú munkabizottság üléséről. 1989. július 18.). Ismételten próbál figyelmeztetni: nem pusztán pártközi tárgyalások zajlanak; a „háromoldalú tárgyalások befejezését” ne úgy nevezzék, hogy „pártközi megállapodások” stb. Esetenként közvetlenül is szóvá teszi a társadalmi szempontok háttérbe szorítását, mellőzését. Utalva a pártállami gyakorlatra, megfogalmazódik: sok keserű tapasztalatunk van arról, hogy a saját dolgainkról mások, fölöttünk határoznak. „Nehogy most ennek a továbbéléséről lehessen és legyen szó! Amikor megint nélkülünk döntenek – rólunk! Kiegészülve egy másik oldallal...” (Jegyzőkönyv a középszintű Politikai Bizottság üléséről. 1989. augusztus 25.)

*

Hasonló redukció a politikai és a gazdasági témák illesztése során is bekövetkezik. A tárgyalások kiindulópontja, hogy – úgymond – gazdasági és szociális válságba jutott az ország. A három oldal közötti Alapmegállapodás a gazdasági és a politikai kiútkeresést egyenrangúnak tünteti fel és azonos ütemű munkát irányoz elő. De ez az „azonos ütem” legfeljebb a szakbizottságokban érvényesül.

Kezdetől fogva az tapasztalható, hogy a gazdasági és szociális feszültségek, konfliktusok problémája alárendelődik a politikának – a pártcsatározások eszközévé válik. Nem tekinthető véletlennek, hogy a társadalmi oldal már az indulásnál szükségét érzi figyelmeztetni: „a gazdasági válság kérdéseivel és szociális kihatásaival összefüggő megfontolások nem képezhetik politikai taktika és választási harc részét, tehát a politikai egyeztető tárgyalásokon nem kerülhetők meg e kérdések” (Jegyzőkönyvi kivonat a Politikai Egyeztető Tárgyalások előkészítéséről. 1989. június 14., 16., 19., 20.). Azért is szükséges a gazdasági racionalitás és a szociális biztonság konszenzusára törekedni, mert a szociális feszültségek a gazdasági és politikai konszolidáció akadályává válhatnak (Jegyzőkönyv az II/2 számú munkabizottság üléséről. 1989. augusztus 24.).

Míg a szeptember 18-án bekövetkező politikai megállapodásig a „politikai középszintet” tucatnyi alkalommal hívják össze, addig a gazdasági középszintet – a június 29-i technikai megbeszéléstől eltekintve – egyszer sem. Nincs foganatja a Harmadik Oldal részéről történő sürgetéseknek, tiltakozásoknak. Bár a gazdasági és a politikai válságkezelés egyforma fontosságúnak lett kimondva, a gazdasági kérdések politikai egyeztetése nem halad és – miután a pártok szeptember 18-án elérték a fő céljukat – gyorsan elhal.

A Harmadik Oldal szóvá teszi, hogy az MSZMP-t a tárgyalásoknak csak a politikai oldala érdekli: „Szeretnénk, ha az alapmegállapodás szellemének megfelelően a gazdasági kérdések megtárgyalása azonos jogokat és azonos elbírálást élvezne a politikai kérdések megtárgyalásával.” (Jegyzőkönyv a középszintű Politikai Bizottság üléséről. 1989. szeptember 15.)³

Egy árulkodó apróság. Felvetődik, hogy a politikai átalakulással kapcsolatos érdekesebb tárgyalásokról a rádió és a televízió rendszeresen adjon fő műsoridőben egyórás tájékoztatást. Arra a kérdésre, hogy ez vonatkozik-e a gazdasági témákra is, Pozsgay Imre válasza: „Nekik ezt külön kell rendezniük” (Jegyzőkönyv a középszintű Politikai Bizottság üléséről. 1989. július 6.).

*

A tulajdon problémája szigorúan véve a gazdaság területére tartozik, de – miközben az erre szakosodó gazdasági bizottság munkája nem váltott ki politikai érdeklődést – az alkotmánymódosítás előkészítése miatt mégsem lehetett megkerülni. Az I/1 számú politikai szakbizottság és a politikai középszint kénytelen volt foglalkozni a tulajdonreform kérdésével.

A társadalmi oldalon rendszeresen érvelnek amellett, hogy a különböző közösségi tulajdonformák képezik az ország nagy gazdasági tartalékát. A dolgozók – úgymond – képesek arra, hogy gazdaságilag racionális döntéseket hozzanak, és ezt a lehetőséget érvényesíteni kell az ország javára (Jegyzőkönyv a II/3. számú munkabizottság üléséről. 1989. július 26.). Ezért a Harmadik Oldal kitüntetett szerepet szánna a köztulajdon azon változatainak, melyeket egyértelműen meg kell különböztetni az – úgymond – „legkevésbé társadalmiasított” állami tulajdontól. Nevezetesen, a szövetkezeti tulajdont és az önkormányzati tulajdon különböző fajtáit: a helyi, valamint a termelői önkormányzati tulajdont. Ez utóbbi értelmezése során elhangzik: „a harmadik tárgyalófél több szervezete is az önkormányzati tulajdont nemcsak a területi értelemben használja, hanem termelési önkormányzat, vagy hogy pontosabban fogalmazunk, közvetlenül társadalmiasított, vagy hogy még érthetőbb legyen, öngazgató tulajdonban gondolkodik” (Jegyzőkönyv a középszintű Politikai Bizottság üléséről. 1989. augusztus 30.).

Ha az eredetileg javasolt „termelői öngazgatási tulajdon” kifejezés nem is, de hosszú viták eredményeként egy gyengébb változata bekerült az Alkotmány tervezetének (majd az 1989-es Alkotmánynak)

a szövegébe: „Az állam elismeri a termelői öngazgatás, valamint az önkormányzat tulajdonának létrejöttét és működését.” (Jegyzőkönyv a középszintű Politikai Bizottság üléséről. 1989. szeptember 15.) Más kérdés, hogy az 1990-es új Országgyűlés egyik első intézkedése e passzusnak az Alkotmányból való törlése volt. (Lásd erről az „Utóhang”-ban.)

Bár nem a termelői közösségi tulajdon konkrétságával, de azzal hasonló irányú elképzelésének ad hangot a vitában Somogyvári István, az Igazságügyi Minisztérium főosztályvezetője: „nem hiszem, hogy azt fel kívánná adni a magyar társadalom, hogy alapvetően a dolgozó emberek társadalma kívánunk lenni, s nem a tőkések társadalma” (Jegyzőkönyv a középszintű Politikai Bizottság üléséről. 1989. augusztus 30.). Egy másik résztvevő, a tárgyalások tapasztalatait összegező Szalai Erzsébet viszont – a magyarországi hagyományok ismeretében – „haveri kapitalizmust” prognosztizál.⁴

(Ehhez a dilemmához illeszkedik, hogy az EKA delegációjának egyik megfogalmazása szerint a munka „az állam-szocializmus hitelet vesztett kategóriája”. Jegyzőkönyv az I/1 számú munkabizottság üléséről. 1989. július 17.)

Érdemes megemlíteni, hogy a Harmadik Oldal bizottsági munkájához készített előzetes szakértői anyagokban az állami tulajdon jövőjéről három lehetséges megoldási irány körvonalazódott. Mindhárom javaslatban közös: célnak tekinti, hogy a bér munkás-lét megváltoztatásával alkotó és termelő energiákat szabadítson fel.

1. A munkástulajdon 1956-ra hivatkozó változatában felsejlik „a bürokrata államszocializmus uralmát megdőntő munkás-öngazgatás rendszere”, az „üzemi munkásönkormányzat”. Alapgondolat, hogy az eredményben-eredményességben érdekeltté váló dolgozók meg tudják oldani a közös feladatokat. Az anyag felidéz egy 56-os követelést: „a munkástanácsok intézzék az ország gazdasági ügyeit”. Elképzelését megpróbálja összekapcsolni Pozsgay Imrének egy 1987 végi kijelentésével: „távlatilag az öngazgatású közösségi tulajdonformát kellene megtenni az összes többi tulajdonforma szerveződési-működési centrumává. A két szélső szélén húzódná meg az állami és a magántulajdon.”

2. A másik javaslat az alulról építkező tulajdonlás lehetőségeit keresi és bevezeti a köztulajdonos fogalmát. A köztulajdonos a közösségi tulajdonlás képviselője. A koncepcióban ez a közösségi tulajdonlás adná az alapvető tulajdonosi formákat, amit „ésszerű mértékig kiegészíthet a saját (privát) tőkéből vásárolt magántulajdon, vagy

szúk körben az állami tulajdon.” Köztulajdonos elsősorban helyi szervezet lehet: területi egység, faluközösség, egyetem, város stb. „Ezek a szervezetek a birtoklás jogát adnák tovább intézményeknek vagy különböző társulási formákat hoznának létre a vállalatok működésére.” A munkavállalók kezdeményezésére alakulhatnának önzagató, önkormányzó működések, melyek hozzáilleszthetők a közösségi tulajdonhoz.

3. Egy harmadik javaslat szerint a nemzetgazdaság szempontjából nem az állami tulajdon csoporttulajdonná (azaz egy másik fajtájú monopolisztikus tulajdonná) alakítása a leginkább gazdaságos megoldás. Gazdaságosabb nála, ha az állami tulajdont pályázat útján előre meghatározott időre bérbe adják dolgozói közösségeknek. Ez a köztulajdon egy része fölött nem tulajdonjogot, hanem felelős használati jogot biztosít. Egyúttal lehetőséget (sőt, alapvető érdekeltséget) teremt abban, hogy a közösség tagjai saját ügyükként kezeljék feladataik megtalálását és elvégzését. A termelő közösség maga szervezi a működését.

Ebben a koncepcióban a nyereség két részre oszlik: szétosztott jövedelemre és fejlesztésre. Az „önszervező” dolgozók vállalkozói szemléletét és hosszú távú érdekeltségét biztosítja, hogy a nyereségnek fejlesztésre fordított része után névre szóló vállalati vagyonyjegyet kapnak, ami után élethossziglan osztalék jár.

Állampárti előzmények

A nyolcvanas évek végén az MSZMP egyfajta gyűjtőpártként létezett: a direkt karrieristáktól eltekintve többnyire olyan – a társadalmi közéletet formálni vagy legalábbis abba bekapcsolódni akaró – egyének és csoportok halmazaként, akik eszmei meggyőződésükkel (alapelveikkel) szemben, jobb híján, hajlandók voltak vállalni a kisebb-nagyobb kompromisszumokat. Némileg sarkítva: különböző osztályálláspontok megnyilatkozásának és küzdelmének a terepeként létezett. A párton belüli fő ellentét – immár több évtizede – a két szélső irányzat, az úgynevezett ideológiai fundamentalisták és a liberális reformerek (akkori szóhasználat: a rinocéroszok és a hódok) között feszült. A hagyományos fundamentalista eszmények közé tartozott a párt korlátlan társadalmi és politikai hatalma, államilag centralizált gazdaságirányítás (tervutasítás), a pártideológia monolitikus uralma a tudományban és a kultúrában, általános foglalkoztatás, a

munkavállalók (bérmunkásság) jövedelmének nivellálása (nagyobb jövedelemkülönbségek kialakulásának megakadályozása), az egészségügyi és kulturális alapellátás állampolgári jogon való biztosítása, bizonyos mértékű szociális biztonság garantálása, egyértelmű és egyirányú keleti elkötelezettség, integrálódás az úgynevezett keleti tömbbe, feltétlen ragaszkodás a KGST-hez és a Varsói Szerződéshez. A fundamentalisták jelentős részét – a hatalmi szempontok mellett – egyfajta történelmi küldetéstudat is mozgatta. A párt és az állam legitimálását (társadalmi elfogadtatását) a társadalmi igazságosságra, viszonylagos anyagi egyenlőségre, szociális gondoskodásra való hivatkozással kívánták megalapozni.

A reformszárny radikálisai mindettől alapvetően eltérő nézeteket vallottak. Leegyszerűsítve – többek között – az alábbi változtatások szükségességét hirdették meg. A pártállammal a jogállamiságot, a monolit pártrendszerrel a politikai pluralizmust, a monolit pártideológiával az ideológiai és kulturális szabadságot (azaz az ideológiai beavatkozás megszüntetését), a centralizált tervgazdálkodással a piacgazdaságot, a keleti orientációval a világpiacba, a nemzetközi pénzügyi szervezetekbe (Világbank, Valutaalap) való integrálódás szükségességét, a jövedelmek nivellálásával (az egyenlősdivel) és az ebből fakadó uniformizált fogyasztással szemben a jövedelemkülönbségekkel való anyagi ösztönzést, illetve ennek következményeként a fogyasztási struktúra differenciálását (az egyéni fogyasztás pluralizmusát), a centralizált gazdaságirányítás pazarlásaival szemben a piaci versenyből származó gazdaságosságot, az általános foglalkoztatottsággal szemben a piaci verseny által feltételezett munkanélküliség elfogadását, az elvi (redisztribúciós) szociálpolitikával szemben piaci szempontú szociálpolitikát, a kultúra központi irányításával szemben a piacgazdaság részévé való integrálását (vesd össze: „áru-e a kultúra?” vita), a rendszer politikai integrálásával szemben öntörvényű szférákra (ún. alrendszerekre) történő tagolását. A reformszárny a hatalom legitimálását egyfajta gazdasági és politikai szabadsággal, ennek részeként a sokoldalú fogyasztási lehetőségekkel kívánta elérni.

A két szélső irányzat között a mindenkori pártcentrum kísérelt meg – összeegyeztetve az összeegyeztethetlent – taktikai egyensúlyt teremteni. Ennek jegyében egyidejűleg próbálta meg mindkét felet, ha nem is jóllakatni, de hatalmi éhségüket csillapítani. Az eredmény: egyfelől gyakorlati eklektika (kettős intézményrendszer, kettős ideológiájú sajtó, könyvkiadás), másfelől elméleti hibrid (szocialista piacgazdaság, tervpiac, szocialista pluralizmus). Az összeegyeztetési

szándék eszközeként lett meghirdetve az úgynevezett kétfrontos harc. Ennek egyik elemeként – a nemzetközi vagy a hazai erőviszonyok alakulása szerint – a pártcentrum hol az egyik, hol a másik irányzatra próbált inkább támaszkodni.

A hetvenes évek végétől fontos változások mentek végbe a magyarországi társadalomban. Egyre erőteljesebben érvényesült a gazdasági szemléletben és kapcsolatokban, az ideológiában, a fogyasztási szokásokban stb. a nyugati orientáció. Az így keletkező új lehetőségek és szükségletek kedveztek egy nyugati (polgári) típusú és szemléletű technokrácia (közgazdászok, menedzserek, bankügyi szakemberek) kitermelődésének. Ezek a szakemberek tudásukkal szolgálták a pártvezetés által meghatározott célokat, de szaktudásuk egyúttal a pártállam bomlasztását is elősegítette. Az általuk alkalmazott eszközök végső soron összeegyeztethetetlenek, inadekvátak voltak a hagyományos pártállami célokkal. A pártcentrum a tervgazdálkodás racionalizálását akarta – ehelyett piacgazdasági típusú racionalizálás kezdődött. A pártcentrum az életszínvonal emelésével a rendszer (és saját maga) legitimálását akarta – ehelyett az ország eladósodása, gazdaságilag függő helyzetbe kerülése következett be. A pártcentrum a hivatalos ideológia és értékrend elfogadtatását akarta – ehelyett a sokoldalú kapcsolatok, a nyugati „kinyílás” következtében annak látványos „fellazulása” következett be.

A vázolt folyamatok (és az erőviszonyok általuk végbement megváltozása) következtében az úgynevezett liberális reformszárny egyre nehezebben viselte el a fundamentalisták gyámkodását, egyre kevesebb hajlandóságot mutatott a velük való kompromisszumra. Emancipálódási törekvéseiknek kedvezett a gorbacsovi politika, amely jelentős mértékben megnövelte a hagyományos pártdogmatizmus ellenzékének a mozgásterét. A második gazdaság kialakulása és a hivatalos hatalom részéről történő – kényszerű – legitimálása („átfestése feketéből szürkére”) megnövelte az egyének saját társadalmi erejükbe vetett hitét, állampolgári önbizalmát. Beindult a legkülönbözőbb civil csoportosulások (társadalmi egyesületek) létrehozása. Megkezdődött az 1948-ban felszámolt pártok újjáalakítása. Egyes MSZMP-vezetők is új politikai szervezetek megteremtésén munkálkodtak.

A nyolcvanas évek közepére már lényegében megszűnt az az erőegyensúly, amely több mint két évtizeden át lehetővé tette a pártcentrum számára, hogy a két szélső irányzat közötti kompromisszum megtestesítőjeként a párton belüli egyensúly biztosítóka legyen. A hivatalos ideológia, a tervgazdálkodás, az állam pártirányítására

való törekvés defenzívába kerülése következtében nemcsak a fundamentalisták, hanem a pártcentrum alól is egyre inkább kicsúszott a hatalmi-politikai talaj. Mindez egyrészt a liberális reformszárny radikalizálódását, másrészt a centrum egy részének a fundamentalistákhoz való közeledését, a hozzájuk való objektív átcsúszását eredményezte. A párton belüli irányzatok küzdelme a pártvezetésen belüli küzdelmekben csapódott le. A liberális szárny képviselői reformköröket hoztak létre, pluralizmust (platformszabadságot) követeltek, egyes képviselők új politikai szervezetek létrehozásával adtak nyomatókat megnövekedett erejüknek. Az ekkor már a másik oldalra sodródott főtitkár viszont néhány reformpárti kisember (Bihari Mihály, Bíró Zoltán, Király Zoltán és Lengyel László) pártból való kizárásával kívánt példát statuálni és akciójával a vezetés liberális szárnyát figyelmeztetni. A hatalmi harc fontos állomása az 1988. májusi pártértekezlet, ahol a liberálisok és a pragmatikus centrum összefogásával Kádár Jánost leváltják, továbbá a fundamentalisták, valamint a hagyományos centrum lényegében valamennyi képviselőjét kiszorítják a vezetésből.

Ebben az időben Magyarországon rövid idő alatt olyan változások mentek végbe, amilyenekről évtizedeken keresztül, sőt még néhány hónappal korábban is – ahogy mondani szokták – „álmodni sem lehetett”. A kialakult helyzetben mind a reformszárny, mind az új politikai ellenzék jelentős része némiképp megijedt a saját bátorságától. A későbbi fejlemények arról tanúskodnak, hogy – a gorbacsovi liberalizálás ellenére, a civil társadalom eszmélése ellenére, a gazdaságpolitikában a piacgazdaság irányában mutató változások (második gazdaság, magánvállalkozás, társasági törvény, munkanélküliség legalizálása stb.) ellenére – a szerveződő politikai ellenzék vezetői és az úgynevezett reformkommunisták egyaránt tartottak a vereséget szenvedett konzervatívok ellenakciójától.

A pártvezetésben bekövetkezett változások utáni körülbelül egy esztendő sajátos kettősség jellemzi: a konzervatív visszarendeződéstől való félelem és a követelések radikalizálódása. Az új pártvezetés és a politikai ellenzék közötti „kötélhúzás” a hatalom körüli kérdésekben (elsősorban a többpártrendszer megteremtésének és szabad választások kiírásának kérdésében) csúcsosodik ki. Az ellenzéki pártok – érthető módon – a többpártrendszer bevezetését követelik. Az MSZMP vezetői csak fokozatosan – részben belső, részben társadalmi nyomásra – jutnak el e követelés elvi, majd gyakorlati elfogadásához. Ebben a folyamatban nem kis szerepet játszik Alekszandr Jakovlevnek, a

peresztrójka SZKB KB-n belüli fő ideológusának, a többpárti szocializmusról hangoztatott elképzelése. 1988 októberében az MSZMP vezetése úgy foglal állást, hogy nem a többpártrendszerrel, hanem az azt követő anarchiától kell félni. 1988 novemberében Szűrös Máttyás és Pozsgay Imre is arról beszél, hogy a többpártrendszer bevezetéséről nem az MSZMP, hanem a társadalmi akarat, a társadalmi fejlődés dönt. Ugyanakkor 1989 februárjában az MSZMP Központi Bizottsága már a többpártrendszer mellett foglal állást.

Érdekesen tükröződik az erőviszonyok változása a főtitkár, Grósz Károly megnyilatkozásaiban. Grósz 1988. végi kijelentése szerint, az MSZMP nem kívánja megosztani a hatalmat: a politikai pluralizmust az egypártrendszer keretei között kell megvalósítani, és a szocializmust elfogadók (marxisták és nem marxisták) koalíciójának kell irányítani az országot. Még 1989 májusában (negyedévvel a Központi Bizottság említett döntése után) is azt vallja, hogy legkorábban hat év múlva lehet szó többpártrendszeri választásokról. Az MSZMP más vezetői ugyanerről a kérdésről másként vélekednek és – mint ez különböző 1989 első felében elhangzott megnyilatkozásaikból kitűnik – fő ellenfélnek az esetleges visszarendeződési kísérlet potenciális bázisát képező fundamentalistákat tekintik. Nyers Rezső felveti, hogy a fundamentalisták váljanak ki az MSZMP-ből. A párt budapesti reformköre az elszigetelésüket javasolja. A párt ellenőrző bizottsága érvényteleníti Bihari, Bíró, Király és Lengyel kizárását. Egyes reformkörök a pártot a hatalom gyakorlására méltatlannak, a Minisztertanácsot pedig kormányzásra alkalmatlannak minősítik. A budapesti reformkör szorgalmazza több pártvezető valamennyi funkciójának megszüntetését. Május 8-án az MSZMP Központi Bizottsága Kádár Jánost pártelnöki tisztségéből is felmenti és megszünteti központi bizottsági tagságát. Tabajdi Csaba a Központi Bizottság külügyi osztályának helyettes vezetője – az ekkor már egyre inkább a fundamentalistákhoz számított – Grósz Károly lemondatásának szükségességéről nyilatkozik.

Az MSZMP-ben jól látható hatalmi harc folyik a vezetők és az aktív párttagok (reformkörök, illetve fundamentalista csoportok) részvételével. Merthogy a gazdaságban konfliktus konfliktust követ. Az országban – a kormány ismétlődő áremeléseinek következtében – romlik az életszínvonal és nő az elégedetlenség. A forintot többször leértékelik. Szinte naponta lehet hallani tüntetésekről, sztrájkokról, sztrájkfenyegetésekről. Hivatalos adatok már – az ekkor sokkoló nagyságú – tizenötezer munkanélkülről szólnak. Ismétlődő kezdeményezések

történnek parlamenti képviselők visszahívására. Az MDF a Németh-kormány lemondását és válságkormány létrehozását szorgalmazza.

A reformszárny – a gazdasági csődhelyzetnek és a lakosság kormányozhatatlanná válásának veszélye mellett – attól is tart, hogy a pártvezetésből frissen kiszorított fundamentalisták megpróbálják kihasználni a népszerűtlen intézkedéseket meghozó politikai vezetéssel, illetve a kormányzati intézkedésekkel szemben elégedetlenkedő tömegeket. Ebben a helyzetben a reformerek nem véletlenül keresnek maguknak taktikai szövetségest, és nem véletlenül tájékozódnak a – pozícióikra kevésbé veszélyesnek gondolt – polgári ellenzék irányában.

Út a Nemzeti Kerekasztal végkifejletéhez

A tárgyalások végeredményének magyarázatához fontos összetevő a két megtartott plenáris ülés (június 13. és június 21.) – de a szeptember 20-i középszintű gazdasági egyeztetés sem mellőzhető.

A Nemzeti Kerekasztal június 13-án az Országházban tartotta első plenáris ülését Szűrös Mátyásnak, az Országgyűlés elnökének az elnökletével. Bevezetőjében Szűrös leszögezi: „az ország lakossága, a világ magyarsága tekintetét most a magyar népfelséget jelképező Országházra veti. Mindenki várakozással tekint a magyar–magyar tárgyalásokra, amelyek lezárhatnak egy korszakot és megnyithatnak egy korszakot”.

Ezt követően a három tárgyalófél szóvivői ismertették az általuk képviselt fél szándéknyilatkozatát.

Grósz Károly, az MSZMP küldöttségének vezetője a következőket emelte ki. Az MSZMP szakítani akar a sztálini modell minden maradványával, és szocialista jogállam kiépítésére törekszik. 1988. május óta az ország fokozatosan távolodik a régi hatalmi szerkezettől. 1989. február óta az MSZMP feladatának tekinti, hogy békés átmenetet találjon a többpártrendszeren alapuló, a pártok versengését feltételező képviseleti demokráciába. Az 1988. májusi, 1989. februári döntések és a mostani tárgyalások azoknak a reformtörekvéseknek a gyümölcsei, melyek az MSZMP-ben több évtizede jelen vannak. A korábbival ellenkező előjelű sematizmus lenne, ha az elmúlt negyven évet differenciálatlanul egybemosnánk, és csak a hibákat látnánk meg benne. Vállalható örökséget is fel tud mutatni a hiteles tényfeltárás. De a politikai lehetőségeket is alapvetően meghatározza

az ország eladósodása, a gazdasági stabilitás hiánya. Ezért szükséges, hogy a gazdaság stratégiai kérdései a jogállamba való átmenettel azonos súllyal szerepeljenek a tárgyaláson. „A békés politikai átmenet a többpártrendszerre csak akkor nem vezet destabilizálódáshoz, az állam és a gazdaság működésképtelenné válásához, ha társadalmi megegyezés születik a terhek méltányos elosztásáról. Ellenkező esetben nyilvánvalóan teljesíthetetlen anyagi követelések eszkalációjával kell szembenéznünk. A követelések és tiltakozások lavinája megbéníthatja az ország életét, veszélyeztetheti a gazdaság konszolidációjához nélkülözhetetlen stabilitást. Gondosan mérlegelnünk kell tehát, hogy milyen további áldozatokat kérünk a társadalom egyes rétegeitől”. Az MSZMP „sürgetőnek tartja a teljesítményelvű differenciálódást, de síkra száll azért is, hogy a teljesítménnyel nem indokolható társadalmi különbségek mérséklődjenek. Törekszik a gazdasági hatékonyságra, de ezt össze kívánja egyeztetni a társadalmi szolidaritással. Célul tűzte, hogy a magántulajdon hasson serkentőleg a gazdasági teljesítményre, de nem mond le a hatékonyan működő közösségi tulajdon meghatározó szerepéről”.

Grósz szerint a tárgyalásokon azt kell megalapozni, hogy „a választások után – minél több kérdésben – közösen vállalható programokkal rendelkezünk. Ez ugyanis a feltétele annak, hogy működőképes kormányzati koalíció jöjjön létre, és elkerülhessük, hogy a magyarországi többpártrendszer a kicsinyes pártharcok tengerébe fulladjon. Ezért azt kell keresni, ami összeköt, nem pedig azt, ami elválaszt bennünket. Meggyőződésem ugyanis, hogy a most kezdődő tárgyalások kiérlelhetnek egy majdani életképes koalíciót”.

Az Ellenzéki Kerekasztal szándéknyilatkozatát Kónya Imre ismertette. Kónya alapgondolata (ezzel kezdi és zárja beszédét), hogy Magyarország – jog szerint – a magyar nép tulajdona, és elérkezett az idő, hogy a nép önmagát megszervezze, birtokba vegye az országot, saját hazáját. Az előadó a magyarságot ismételten öngazgatásra vágyakozó népnek minősíti. A létrejövő független szervezeteket annak tüneteként értelmezi, hogy a társadalom „kezébe akarja venni sorsának irányítását. Ennek elősegítése nemcsak erkölcsi kötelességünk, hanem mindannyiunk közös érdeke”.

Az Ellenzéki Kerekasztal célja – hangsúlyozza Kónya – olyan helyzetet teremteni, amely önkormányzást biztosít a nemzetnek. A beszéd folytatásából kiderül, hogy Kónya nemzeti önkormányzás, a nép hatalmán valójában a képviseleti demokráciát érti: „A népakarat folyamatos érvényesítésének kipróbált, megbízható formája a

képviselési demokrácia. Megteremtésének békés módszere a szabad választás.” (Megjegyzendő, hogy a nyolcvanas évek végén a sajtóban és a közgondolkodásban igen elterjedt, a legkülönbözőbb szervezetek által használt öngazgatás, önkormányzás, önszerveződés kifejezések elsősorban a közvetlen demokráciára, a személyes aktivitáson nyugvó részvételi demokráciára utalnak. Kónya, taktikai eszközként, átveszi ezeket a kifejezéseket, de – pártmegfontolásból – egészen más tartalom csomagolására használja.) Ezzel kapcsolatban érdemes még egy gondolatot idézni az EKA szándéknyilatkozatából. „Nem kívánunk a nép feje fölött, annak megkérdézése nélkül részesedni a hatalom gyakorlásában. Célunk az, hogy valóban hazánk polgárai dönthesse-nek, és döntsenek is arról, hogy kiket, milyen politikai erőket bízunk meg a hatalom gyakorlásával a választásoktól a választásokig terjedő időszakra.”

Az ország – közelmúltból fakadó – állapotát Kónya a következőkkel jellemzi. 1. Az összeomlás állapotában lévő gazdaság. 2. Működésképtelen társadalom. 3. Tömeges elszegényedés. 4. „A megfélemlített és reményét vesztett népnek alamizsnaként juttatnak néhány morzsát: a magánszférában elismertek bizonyos szabadságokat és nagylelkűen megengedték, hogy az emberek önmaguk kizsákmányolásával elviselhető körülményeket teremtsenek maguknak.” 5. A szűk hatalmi elit magánügyeként kezeli közös ügyeinket.

Előadásában ismerteti, hogy milyen célokért szükséges áttérni a többpárti demokráciára. 1. A gazdaság működőképesse tétele. Az összeomló gazdaság naponta ezrek sorsát temeti maga alá – fogalmaz Kónya –, és az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalócsoportját is a nyomor-gókhoz sorolva hozzászól: „Rajtuk, azaz rajtunk semmilyen gazdasági demagógia nem segít. A gazdasági zuhanás megállításának előfeltétele a politikai rendszer megváltoztatása.” 2. Önkormányzat a nemzetnek. 3. Emberi jogok, munka és kenyér biztosítása minden honpolgárnak. 4. A politikai erkölcs megújulása.

Kónya röviden szól a politikai rendszerváltás utáni időszakról is. Ennek néhány főbb ismérve: 1. Néphatalom. „Nyomatékosan leszögezzük: az Ellenzéki Kerekasztal szervezetei nem azért ültek le a tárgyalóasztalhoz, hogy a hatalomból maguknak egy-egy részt kihasítsanak, hanem azért, hogy olyan helyzetet teremtsenek, amelyben maga a nép szerezheti meg a hatalmat saját magának.” 2. Nemzeti megbékélés, melynek kezdete a forradalom mártírja-inak újra eltemetése. 3. Fegyveres erő teljes mellőzése a politikai konfliktusok megoldásából. 4. „Az erős parlamenti ellenzék minden

parlamenti demokrácia alapintézménye, amely a kormány működését ellensúlyozza.” 5. „A hatalom alapja a népfelség. A szuverenitást egyetlen politikai erő sem sajátíthatja ki, és nem nyilváníthatja magát népkararat letéteményesévé.”

A harmadik oldal, a civil társadalom képviselői – mind az MSZMP-től, mind az ellenzéki pártoktól eltérően – nem politikai-taktikai szerepet szántak a tárgyalásoknak, hanem az állampolgárok mindennapi helyzetének, életének konkrét javítását. A társadalmi szervezetek álláspontját Kukorelli István alkotmányjogász vázolja. Abból indul ki, hogy a három tárgyalócsoport különválasztása sok mindent kifejez, de sok mindent el is takar. Ez az ülésrend nem képes megjeleníteni a társadalom sok jelentős törésvonalát. Nem vitatható – állapítja meg – az MSZMP és az ellenzéki pártok szembeállítása. Ugyanakkor az ülésrend elfedi, hogy „az ország kezd kettészakadni, a pártokba szerveződő közéleti emberekre, az úgynevezett elitekre és a pártosodni nem kívánókra; fővárosra és vidékre, tőkeerősekre és szegényekre”. A Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain résztvevő társadalmi szervezetek között is vannak – az új pártokhoz hasonlóan – olyanok, amelyek semmilyen infrastruktúrával nem rendelkeznek. Mégis, e szervezeteket a pártokkal mint pártokkal állítja szembe a helyzetük – a hatalmon levő és az ellenzéki pártokkal egyformán. A társadalmi szervezetek érdeklődése ugyanis – szemben a pártokéval – nem korlátozódik a nagypolitikára, ők elsősorban emberekben, társadalomban gondolkodnak. A pártoktól eltérően nem a hatalomban való részesedés a céljuk, hanem elsősorban az érdekvédelem, a közösségteremtés. Végső célkitűzésük a társadalmi centrum megőrzése, illetve az ezt veszélyeztető – a hatalmi logikából következő – szélsőségekkel szembeni fellépés. Kurucos mentalitásra vall és illúzió a többpártrendszerrel való átmenettől automatikusan azt várni, hogy egy csapásra orvosolni fogja társadalmi és gazdasági bajainkat. Az átmenet csak akkor lehet eredményes, ha nem szakadnak el egymástól a politikai és gazdasági reformfolyamatok. A társadalmi szervezetek elvetik azt a szemléletet, amely nem a valós társadalmi helyzethez és adottságokhoz, hanem elvont értékekhez és mintákhoz akar igazodni. Tisztában kell lennünk azzal – hangsúlyozza az előadó –, hogy a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain nincs képviselve a „sokat emlegetett csendes, vagy elhallgattatott többség”. Az legfeljebb távolságtartó, tiszteletbeli megfigyelőként van jelen. Ebből következően óriási veszélyforrás a tárgyalássorozat tényleges társadalmi hatása, eredményessége számára „a társadalmi fogadóképesség hiánya”. Most minden párt megcélozza a csendes többséget:

feladatának tekinti, hogy – akár demagógia segítségével – aktivizálja, és maga mögött sorakoztassa fel a politikailag passzív rétegeket. De változatlanul érvényes a közhely: egyetlen program sem lehet sikeres tartós támogatottság nélkül. Ezért a direkt politikai harc, demagóg jelszavak helyett „politikai és gazdasági stabilizátorokat kell felépíteni. Ilyen gazdasági stabilizátor lehet például a közterhek arányosabb elosztása”. Kukorelli keresi a választ: Miképpen lehet elérni, hogy a társadalom a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásait a saját ügyének tekintse? A következő megoldást javasolja annak elősegítése érdekében, hogy oldódjon a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásaival szembeni közömbösség: a csendes többséget gazdaságilag kell érdekeltté tenni, hogy bekapcsolódjon az átalakulási folyamatokba. „Kezdeményezzük közösen a helyi társadalom szintjén hasonló fórumok, kerekasztalok létrejöttét. Ha ezt a már több helyen elkezdődött munkát nem folytatják tovább, és nem végzik el, a mi munkánk az elitek párbeszéde marad.”

Már a szándéknyilatkozatokból is jól látható, hogy a tárgyalófelek alapvetően eltérő koncepciókat képviselnek. Annak ellenére világosan megmutatkozik a köztük levő lényegi nézetkülönbség (a célok és eszközök döntő különbsége), hogy politikai-taktikai megfontolások miatt a szándéknyilatkozatok visszafogottak, rugalmasak, a kompromisszumkötés, a megegyezés készségével születtek, ezért számos kérdésben tompítják, illetve elfedik a tényleges véleményeltéréseket. Az MSZMP – mint a főtitkár szavaiból kitűnik – elsősorban a fennálló, szocialistának nevezett rendszer megmentését, „átmentését” akarja elérni. Az elképzelt cél: a sztálini modell felszámolása. Eszköz: békés átmenet a szocialista többpártrendszerre. A kívánt eredmény a szocialista jogállamiság. Ez a kontinuus átmenet koncepciója: modellváltás igen, rendszerváltás nem. A hangsúly a szerves hatalmi kontinuitáson van. Ennek megfelelően emeli ki Grósz, hogy a sztálini modell lebontása már több évtizede elkezdődött (ennyiben a békés átmenet az óhajtott demokratikus szocializmusba már régóta tart), és e folyamatban a döntő érdem az MSZMP-n belüli reformereké. Ebben a megközelítésben az úgynevezett demokratikus ellenzék egyetlen feladata, hogy ne akadályozza ezt a szocialista jogállamiságba tartó folyamatot. E „szolgálat” fejében, passzív semlegességének jutalmaként az MSZMP helyeket, pozíciókat enged át az ellenzék azon részének, amely végső soron elfogadja a „létező szocializmust” – vagyis számára a politikai hatalom gyakorlásában jelképes részvételi lehetőséget biztosít. A főtitkár vágyaiban egy olyan koalíció körvonalazódik, amely ideológiájában és politikai gyakorlatában antika-

pitalista. Ezen antikapitalista koalíció – hatásaiban, eredményeiben – nemzetmentő, ezáltal az MSZMP politikai folytonosságát elősegítő. Grósz elismeri, hogy a pártelitre – és általában a politikai elitre – nézve a fő fenyegetést egy politikai destabilizálódás lehetősége jelenti. Átlátja, hogy a politikai stabilitás számára elsődleges veszélyforrás a gazdasági stabilitás hiánya. A kulcsterület tehát a gazdaság. Ha nem sikerül megvalósítani és a társadalommal elfogadtatni a közterhek arányos megoszlását, akkor számolni kell a lakosság elégedetlenségével, a társadalmi tiltakozások hullámával. Ez pedig elkerülhetetlenül az államhatalom és az állampolgárok közötti ellentét növekedéséhez és válságos politikai helyzethez vezet. Grósz logikájában tehát a politikai hatalom megosztásának egyedüli célja: a gazdasági felelősség megosztása, azaz kormányzati partnereket találni az ország leromlott állagú gazdaságának további működtetéséhez. Olyan gazdaságot akar, amelyben az állami tulajdon dominál, és olyan államot akar, amely – a feszültségoldás, konfliktuscsökkentés érdekében – erőteljesen beavatkozik a társadalom (a civil társadalom, a magánpolgárok társadalma) életébe, szerveződésébe (a társadalmi különbségek mérséklése, az anyagi terhek méltányos elosztása).

Az ellenzéki pártok vezérszónokának az egyeztető tárgyalások megkezdésekor elmondott programbeszédében megmutatkozik: ők azért tárgyalnak, mert helyet akarnak kapni a politikai hatalomban. (A gazdaság rendbetételével majd később, csak ezt követően kívánnak foglalkozni.) Fő követeléseik: a többpártrendszer bevezetése, szabad parlamenti választások, új Alkotmány.

Míg az MSZMP szónoka megreformált szocializmusban gondolkodik, addig az Ellenzéki Kerekasztal képviselőjének szeme előtt a jóléti kapitalizmus célja lebeg. Az MSZMP a békés átmenet fő veszélyeztetőjét a politikai hatalom destabilizálódásában látja, és ezért retteg bármiféle diszkontinuitástól, az Ellenzéki Kerekasztalba tömörült pártok viszont bizonyos destabilitásban érdekeltek: az MSZMP helyzetének megingatásában, ami lehetővé teszi hatalmi pozícióinak átvételét, megszerzését. Ennek megfelelően: míg Grósz a gazdaság konszolidálását jelöli meg a döntő feladatnak és a politikai átalakulásokkal szemben is elsődlegesnek, addig Kónyának szükségképpen a politika primátusát, a politikai rendszerváltás elsődlegességét kell hirdetnie. Természetszerű tehát, hogy Grósz-szal szemben azt hangsúlyozza: a gazdasági konszolidáció előfeltétele a politikai átalakulás, új parlamenti választások, a politikai hatalom átadása. Nem véletlen, hogy a kontinuos átmenet koncepcióját kifejtő Grósztól eltérően

Kónya egy diszkontinuus átmenet koncepcióját képviseli. A célok különbségéből logikusan következik a múltértékelés különbsége. Grósz az előző negyven év pozitívumaira, vállalható és továbbfolytatható jegyeire helyezi a hangsúlyt, Kónya szerint viszont az elmúlt évtizedek lényegi következményei: gazdasági összeomlás, tömeges elszegényedés, megfélemlített nép. A későbbi fejlemények alapján naivitásnak vagy taktikus demagógiának kell minősíteni Kónyának a rendszerváltás utánra vonatkozó konkrét ígéreteit és prognózisait (munka és kenyér minden honpolgárnak, a gazdasági zuhanás megállítása, nemzeti megbékélés, a politika erkölcsi megújulása, egy politikai erő sem nyilvánítja magát a népakarat letéteményesének, a hatalmi elit akarata helyett népakarat stb.).

Az Ellenzéki Kerekasztal részéről ismételten elhangzik az a vád, hogy a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain résztvevő társadalmi szervezeteknek nincs önálló arculatuk: ők valójában az MSZMP fiókszervezetei és szócsövei. Meghívásuk – amihez az MSZMP ragaszkodott, az Ellenzéki Kerekasztal pedig sokáig következetesen ellenzett – pusztán azt a célt szolgálja, hogy gyengítse az Ellenzéki Kerekasztalba tömörült szervezetek tárgyalási pozícióit. Valóban, a meghívott társadalmi szervezetek többsége már évtizedek óta működött, és évtizedeken keresztül vagy közvetlen kiszolgálója, vagy legalábbis egyfajta útitársa volt az uralkodó pártnak, illetve az államhatalomnak. És az is nyilvánvaló, hogy az MSZMP számára azért volt fontos e szervezetek jelenléte a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain, mert javaslatainak, elképzeléseinek támogatását remélte tőlük. Három döntő momentum azonban ellentmond az Ellenzéki Kerekasztal azon értelmezésének, hogy az úgynevezett harmadik oldal szervezetei pusztán fiókszervezetei az MSZMP-nek. 1. A pártvezetést hagyományosan kiszolgáló SZOT a Grósz- és a Németh-kormány idején új szerepvállalásra kényszerül. Az új helyzetben (elbocsátások, kezdődő munkanélküliség, jelentős áremelések, az életszínvonal romlása, tüntetések, sztrájkok) a munkavállalók érdekei kezdenek érezhetően szembekerülni az állam, a kormány törekvéseivel, és a szakszervezet (mint definíciója szerint érdekképviselői szerv) többnyire nyíltan a dolgozók oldalára áll a kormányzattal való konfliktusaikban (például uránbányászok tüntetése). 2. Az úgynevezett harmadik oldalon jelenlevő szervezetek közül mind a Münnich Ferenc Társaság, mind a Baloldali Alternatíva Egyesülés csak viszonylag nemrég, és az MSZMP ellenzékeként alakult meg. (A Baloldali Alternatíva a maga önkormányzótársadalom-koncepciójával és általános pártellenességével, bürokráciaellenesség-

vel – ezért államellenességével – az MSZMP társadalmi ellenzékeként lép fel. A Münnich Ferenc Társaság viszont elsősorban ideológiai alapon bírálja az MSZMP politikáját.) A friss alakulás és az ellenzéki szerep – minden egyéb különbség ellenére – formailag az ellenzéki kerekasztal társadalmi orientációjú szervezeteivel is rokonítja őket. 3. A kerekasztal-tárgyalások során a társadalmi szervezetek korántsem viselkednek az MSZMP csatlósáiként. Ez több szempontból is nyilvánvaló. Egyrészt a konkrét vitákban legalább annyiszor nyilvánítanak véleményt az Ellenzéki Kerekasztal, mint az MSZMP mellett. (Amely tény önmagában sem nem érdem, sem nem negatívum.) Ennél azonban fontosabb, hogy a pártok vitája során a társadalmi szervezetek lényegében önálló arculatot mutatnak, és – hol „szégyenlősebben”, hol markánsan – a pártokkal szemben többnyire a társadalomnak, a civil társadalomnak az érdekeit képviselik. Ezek a nagyon különböző múltú, jellegű és indíttatású szervezetek a pártokkal való vitában a közös nevezőt a kisemberek, a civil társadalom szempontjainak vállalásában találták meg. Részben egymás hatására, részben a speciális helyzet hatására (fennállásuk óta először kaptak olyan szerepet, hogy autonóm módon nyilvánuljanak meg) emancipálódni kezdtek vazalusi beidegződéseik alól, és kezdték azt tenni, ami fogalmuk szerinti feladatuk: az állam, a párt, a kormányzat által hirdetett elvont általános érdekek szemben konkrét, kézzelfogható társadalmi érdekek megjelenítése. A jegyzőkönyvek arról tanúskodnak, hogy a társadalmi oldal egyértelműen közelebb áll az emberekhez és mindennapi gondjaikhoz, mint a pártok. Ezért nyíltan számol olyan, az emberekre nézve negatív eshetőségekkel, melyek a megállapodások nyomán esetleg bekövetkezhetnek (növekvő munkanélküliség, gazdasági összeomlás, meglóduló infláció). Ebből következően a hangsúlyokat is máshova helyezi: „A Harmadik Fél legalább annyira fontosnak tartja a társadalmi stabilitást, mint a demokratikus átalakulás jogszabályokkal is alátámasztott folyamatát.” (Jegyzőkönyv az I/6 számú munkabizottság üléséről. 1989. július 26.)

Eszerint nem a nagypolitikával, hanem az emberekkel, a társadalommal és a gazdasággal kell foglalkozni, hiszen a nemzet szempontjából nem a hatalom, a parlamenti politika az elsődleges, hanem az emberek mindennapi életének, megélhetésének a biztonsága. A Kerekasztalnál ülő elitek megállapodhatnak fontos kérdésekről, de ők a nemzetnek csupán töredékét képviselik. A megállapodásokkal kapcsolatos társadalmi fogadókészség hosszabb távon döntően attól függ, hogy miként befolyásolja az emberek élethelyzetét, gazdasági

helyzetét. A többség nem pártosodik, és nem foglalkozik a nagypolitikával – csupán dolgozni és a jövedelméből megélni akar. Ezért a politikai megállapodás tényleges jelentősége nem magában a politikában, hanem társadalmi hatásaiban mutatkozik meg. A legeggyöntetűbb és legjobb szándék politikai sorsa is azon múlik, hogy a nem pártosodó többség aktivitását vagy passzivitását, támogatását vagy elutasítását, rokonszenvét, ellenszenvét vagy közönyösségét váltja-e ki. Ily módon a nemzet nagy kérdései sem a politikában, hanem végső fokon a mindennapok szintjén, a társadalomban, a civil társadalomban dőlnek el hosszabb távon. Az egyezkedés csak akkor nem marad az elitek párbeszéde, a többpártrendszerrel kapcsolatos elvárások csak akkor nem maradnak illúziók, ha sikerül a nemzeti kerekasztalt társadalmasítani, azaz a társadalom ügyévé, a helyi társadalmak cselekvő fórumaivá átalakítani.

Mindezek alapján megkockáztatható, hogy az érdemi különbség, a koncepcionális eltérés nem az MSZMP és az Ellenzéki Kerekasztal, hanem az úgynevezett harmadik oldal és az első két oldal együttese között húzódik. A társadalmi szervezetek szándéknyilatkozata olyan szemléletmódot és értékrendet képvisel, amely szemben áll a pártokéval – a régiével és az újakéval egyaránt. Mivel azonban a tárgyalások a politikai kompromisszumkeresés céljával jöttek létre, nem a hatalom és a társadalom, a pártok és a társadalmi szervezetek közötti ellentét képezte a vita tárgyát, ez a kérdés nem került a megbeszélések előterébe.

Idekívánkozik egy megjegyzés azzal kapcsolatban, hogy a későbbi tárgyalásokon mindinkább kirajzolódik egy pártok kontra társadalom képlet. A jegyzőkönyvek olvasójának könnyen keletkezhet az a benyomása, hogy a pártok üzleti vállalkozásnak tekintik a képviseleti demokráciát. Azt is kerestülvizsik, hogy az új Alkotmányból töröljék a képviselők visszahívhatóságát.

Egy másik példa erre a pártlogikára. Az EKA delegációja számon kéri, hogy egy parlamenti szavazásnál nem érvényesítették a pártfegyelmet: „egészen természetes dolog, hogy minden képviselő a pártja által kidolgozott és képviselt álláspontot támogatja a szavazásnál. Az az álláspont, hogy az országgyűlési képviselő a választói érdekeit köteles szem előtt tartani, valójában egy meghaladott sztálinista típusú, kijáró rendszerű képviselői mandátum csökevényes lecsapódása csupán.” (Jegyzőkönyv az I/6 számú munkabizottság üléséről. 1989. október 11.) Apró érdekesség: máskor az volt a kifogás, hogy az Országgyűlés szavazógépezetként működik.

A június 21-én megtartott második plenáris ülésen a házigazda Szűrös Mátyás szükségesnek tartotta leszögezni, hogy Nagy Imre újrateremtése a nemzeti megbékélés aktusa. Az MSZMP vezérszónokának stafétabotját Grósz Károlytól Pozsgay Imre vette át. Szavai szerint a többpártrendszer olyan politikai berendezkedés, amelyben az állampolgárok akaratát „egy civil társadalom hiteles és alulról jövő kezdeményezésére valószínűsítjük meg”. Az állampolgárok számára a pártok jótéteményt jelentenek, hiszen a segítségükkel fejezhetik ki az akaratukat. Az MSZMP azért küzd, hogy a nép ne legyen a politikai harcok károsultja. Ugyanakkor „működnek olyan politikai erők az országban, amelyek számára ez a folyamat [ti. a többpártrendszerbe való átmenet] az anarchia látszatát, a berendezett és képzetüknek megfelelő világ szétesését jelenti, és ragaszkodnak ahhoz a világhoz, amelyben nevelkedtek, amelyhez eszméiket, elkötelezettségüket láncolták”. Egyúttal próbálja eloszlatni az EKA félelmeit: az MSZMP-nek kell a leghatározottabban küzdenie azért, hogy ezek az erők politikai teret ne nyerhessenek. Pozsgay – bizonyára nem véletlenül – azzal zárja mondandóját, hogy a békés átmenet feltétele, hogy ez idő alatt ne alakuljon ki politikai és hatalmi vákuum. Tehát az egypártrendszerből a többpártrendszerbe való átmenet idejére is biztosítani kell a hatalmi folytonosságot.

Az Ellenzéki Kerekasztal szónokája, Szabad György – mintegy Pozsgay végszavára reagálva – nyomatékosítja: a köztársasági elnöki intézmény bevezetése (valamint az alkotmánybíróság felállításáról rendelkező törvények megalkotása) már az új Országgyűlés feladata. Szabad – aki következetesen pártközi tárgyalásokról beszél – pontokba szedve sorolja fel az Ellenzéki Kerekasztal követeléseit. 1. A tárgyalások során a legfontosabb és legsürgősebb feladat az új választási rendszer kidolgozása. 2. Az Alkotmány módosítása, többek között a többpártrendszer működésének törvényesítése az egypárti hegemonia helyébe. 3. Pártok megalakításának és működésük anyagi feltételeinek a szabályozása. Tehát már a választások előtt is élvezniük kell az új párttörvény adta lehetőségeket. 4. A szabad választások előfeltétele a politikai jogok kiterjesztése. Ez megköveteli a büntetőtörvénykönyv és a büntetőeljárás jog reformját – ezen belül az úgynevezett rendőri kényszerintézkedések megszüntetését és a szabálysértési jog revízióját. 5. Új tájékoztatási törvény megalkotása, „hogy a választók ne vaktában, hanem a demagóg befolyásolási kísérletekkel szemben is

a lehetséges mértékig felvérteződve felismert érdekeik képviselőire szavazhassanak”. 6. Olyan törvények megalkotása, amelyek kizárják az erőszakot a közéletből. Ennek következtében a Munkásörség és más fegyveres segédalakulatok feloszlata.

A társadalmi szervezeteket képviselő Kukorelli István mondandójának – többször hangoztatott – lényege: „a pártpolitikai megfontolásokat rendeljük alá az ország érdekének!” Kukorelli arra – a tárgyaló pártok számára kevésbé érdekesnek tűnő összefüggésre – hívja fel a figyelmet, hogy olyan világpolitikai helyzetben vagyunk, amikor döntéseink mentesek mindennemű modellkényszertől. Ily módon nem szükséges csupán két modellben gondolkodni. „Rendkívül nagy a mozgástér, mert mindenkitől tanulhatunk. Vigyázzunk arra, nehogy a szerves fejlődéstől idegen lépéseket tegyünk meg. Esélyünk van a jelzők nélküli magyar útra való újbóli visszatérésre – arra, hogy ne legyen zsákutcs ismét a magyar történelem.”

Az első plenáris üléstől eltérően, amikor a tárgyalófelek csak politikai szándéknyilatkozataikat ismertették, a második plenáris ülésen mindhárom fél közrebocsátotta a gazdasági és szociális válság leküzdésének stratégiai feladataival kapcsolatos elképzeléseit is.

Az MSZMP nevében Iványi Pál, a Központi Bizottság gazdaságpolitikai titkára szólott. Iványi a gazdasági stabilitás, politikai átalakulás, és ezek szociális feltételeinek kérdését együttesen, belső összefüggéseiseiben vizsgálja. Megállapítása szerint az eredményes politikai átalakulás előfeltétele a gazdaság stabilizálása – ez viszont csak a társadalmi nyugalom megőrzésével biztosítható. A gazdasági válság és a szociális feszültségek – hangsúlyozza – destabilizáló hatásúak, és magát a politikai átmenetet is veszélyeztetik. Tehát a szűken politikai érdekek is megkövetelik a gazdasági kérdésekről való tárgyalásokat, illetve az együttes részvételt a gazdasági bajok együttes megoldásában. A magyar gazdaság működésének rendbe hozása – mondja Iványi – a politikai erők koncentrációját, ezért nemzeti koalíció megeremtését igényli. Hangsúlyozza: demokratikus szocialista jogállamban és vegyes tulajdonú piacgazdaságban gondolkodik. A gazdaság fő feladatának a nemzetközi fizetési kötelezettségek teljesítését tekinti. Ehhez szükséges a világgazdasági folyamatok integrálása, átállás a világgazdaságra nyitott növekedési pályára és a külföldi tőke bevonása.

A gazdaság racionalizálásának keretében foglalkozik Iványi a tulajdonreform kérdésével: alapvető feladat az elszemélytelenedett, bürokratikusán működő állami tulajdon megszemélyesítése. Ez – ál-

lapítja meg – nem privatizációt, nem magántulajdont jelent, hanem a köztulajdon új, hatékony formáinak elterjedését.

Iványi szerint az MSZMP egyértelműen piacgazdaságot akar, és a gazdaságot elsődlegesen integráló intézménynek a piacot tekinti. Ugyanakkor felveti gazdasági hatékonyság és társadalmi hatékonyság különbségét. A piaci elven működő gazdaság kedvezőtlen gazdasági hatásokat is kivált. Ahol (mint például a munkanélküliség kérdésében) a piac társadalmilag nem hatékony – mondja –, ott nem piaci eljárásokat kell találni. Az MSZMP egyrészt a minél teljesebb foglalkoztatásra, a munkahelyteremtésre helyezi a hangsúlyt, másrészt a hátrányba kerülők védelmét a szociális garanciák erősítésével kívánja megoldani. Az MSZMP szociálpolitikájának tartóoszlopa az állam. A gazdasági válságból való kitörést politikailag annak eldöntése teszi nehezzé, hogy kiknek az előnyére és kiknek a hátrányára menjen végbe. Ebben a helyzetben alapkövetelmény, hogy a vállalkozók, az új értéket teremtők, a többet teljesítők életkörülményeiben kifejeződjön a többlet, de mind gazdasági, mind szociális megfontolások egyértelművé teszik, hogy a terhek nem háríthatók a szociálisan nehéz helyzetben levőkre. „Ha a feszültségeket a pártpolitikai érdekek miatt gazdaságilag megalapozatlan igények hangoztatásával, vagy ellenkezőleg a jövedelemkülönbségek irreális növelésének követelésével nem élezi senki, akkor az egyéni kilátástalanságok elkerülhetőek, a társadalmi értékek jobban megőrizhetők.” A következő – úgymond – „Könyától már ismert” vezérgondolattal zárja a gazdaság jövőjére vonatkozó mondandóját: nem a nép feje fölött kell megegyezést találnunk.

Az Ellenzéki Kerekasztal gazdasági kérdésekkel kapcsolatos álláspontját Pető Iván ismertette. Pető hangsúlyozza, hogy az Ellenzéki Kerekasztal csak a politikai átmenetről kívánt tárgyalni. Ennek két fő oka van. 1. Politikai garanciák hiányában nem biztosított az esetleges gazdasági megállapodások betartása. 2. Az Ellenzéki Kerekasztal tagjai „kormányzati hatalom nélkül nem kívánják magukra venni a gazdasági csőd következményeinek a felelősséget”. Ennyiben az Ellenzéki Kerekasztal nem érdekelt a gazdasági kérdésekről való megegyezésben. Érdekelt viszont abban, hogy megakadályozza, hogy a kormány új gazdasági törvények megalkotásával befolyásolja a választások utáni időszak gazdasági intézményrendszerét és gazdasági hatalmi viszonyait.

A gazdasági bajok fő magyarázatát Pető az állami tulajdonban és a központosított gazdaságirányításban látja. Ez a rendszer – hangsúlyozza – nemcsak a gazdaságot ássa alá, hanem felőrli az oktatást, az

egészségügyet és a népjóléti intézményeket. „Az úgynevezett szociális vívmányok közül ma már csak azok élnek, amelyek a pazarló rendszer maradványai.” Pető élesen bírálja a tulajdonreform jegyében elfogadott átalakulási törvényt. Ennek lényege – mondja –, hogy „ingyenesen szétoszthatják a társadalmi vagyron feletti rendelkezési jogokat a vállalati tanácsokat és más vállalati irányítóposztokat kézbentartó vezetők között. E folyamatokat éppen a közvetlenül érintettek nem ellenőrizhetik, s nem befolyásolhatják. Az átalakulási törvény nyomán kialakuló tulajdonszerkezet a véglegesség szándékával rögzíti a mai monopóliumokat, a piacellenes és versenyt kizáró, vagy torzító összefonódásokat, akadályozza meg a valódi tőkepiac létrejöttét. E törvény mindezekon túlmenően lehetővé teszi az eddig jórészt politikai alapon megszerzett pozíciók gazdasági hatalommá történő átváltoztatását.” Pető végkövetkeztetése szerint az Országgyűlés nem alkalmas arra, hogy ellenőrizze a kormányt, az Ellenzéki Kerekasztal viszont nem kívánja az Országgyűlést helyettesíteni. Ezért csupán azt tartja kötelességének, hogy elérje a gazdasági törvényalkotás leállítását.

A társadalmi szervezetek gazdasági és szociális kérdésekről alkotott nézeteit Sándor László, a SZOT gazdasági szakértője vázolta. Kiemeli, hogy a politikai, gazdasági és a társadalmi reformok elválaszthatatlanok egymástól. Egy politikai konszenzus nem nyugodhat szilárd alapokon a gazdasági kérdésekben való megállapodás nélkül. A gazdasági válság elhárításának stratégiája és a gazdasági válság következményeinek kezelése ezért nem pusztán gazdasági jelentőségű kérdés. A harmadik oldal álláspontja szerint „a tárgyalásoknak el kell vezetniük oda, hogy a társadalmat sújtó legalapvetőbb gazdasági és szociális problémákban megfogható intézkedésekben is testet öltő megállapodások is szülessenek”. Megkerülhetetlen közös feladatnak tekinti, hogy a meglevő modellek másolása helyett a magyar modellnek megfelelő megoldásokat sikerüljön kimunkálni. Ennek kapcsán néhány konkrét javaslatot tesz. A gazdasági hatékonyság növelésének egyik elemeként kiemeli a dolgozói öngazgatást. „Az emberi alkotóerő és kezdeményezés hasznosítását is szolgálja – véleményünk szerint – a termelői öngazgatás kibontakoztatása a munkavállalók vezetésben való részvétele.” Más vonatkozásban elengedhetetlennek tartja a gazdasági szerkezetátalakítás ökológiai összefüggéseinek vizsgálatát. Hangsúlyozza továbbá: nemzeti érdekeink nem engedik meg sem nyugati, sem a keleti irányú gazdasági kapcsolatok egyoldalú eltűlését.

A társadalmi szervezetek fő célja érdekvédelmi: az általuk képviselt társadalmi rétegeket (bérből és fizetésből élők, nyugdíjasok, fiatalok, nők, helyi közösségek) meg kell óvni a gazdasági válság súlyosabb következményeivel (infláció, munkahelyek elvesztése, az állami szociálpolitika visszaszorulása stb.) szemben. Követelik a munkavállalók foglalkoztatottsági biztonságát, az idősek, fiatal házaspárok, többgyerekes családok, munkahelyüket elvesztők, korlátozott munkaképességűek szociális garanciáinak erősítését.

*

A Harmadik Oldal szeptember 10-én kezdeményezte, hogy a hónap 15-ére hívják össze a gazdasági tárgyalások középszintű testületét. Két napirendi pontot ajánlottak.

1. A hat gazdasági munkabizottság mindhárom oldal által megbízott képviselője számoljon be az eddig elvégzett munkáról. Az összefoglalókból váljon nyilvánvalóvá a közvélemény számára: milyen kérdésekben sikerült közös megállapodásra jutni, hol vetődött fel többféle megoldás lehetősége, és mely ügyekben rekedtek meg a tárgyalások.

2. Mindhárom tárgyaló fél foglalja össze a lakosságot leginkább foglalkoztató kulcskérdésekre vonatkozó nézeteit. „A választások elé kerülő lakosságnak joga van tudnia, hogy az egyes tárgyalófelek milyen álláspontot foglalnak el a következő kérdésekben:

1. Mit kell tenni a foglalkoztatási szerkezet megújításáért és a foglalkoztatási biztonság újratemtéséért?

2. Mit kell tartalmaznia a bérreformnak, és mit kell tenni az infláció leküzdése érdekében?

3. Hogyan képzelik a nyugdíjrendszer átalakítását?

4. Melyek a lakásgondok megoldására vonatkozó javaslatok?

5. Mi a tulajdonviszonyok átalakítására vonatkozó koncepciójuk lényege?

6. Milyen javaslatok vannak az adósságállomány kezelésére?

7. Hogyan képzelik a hátrányos helyzetű településeken élők életkörülményeinek javítását?”

A középszintű testület összehívása a javasolt szeptember 15. helyett szeptember 20-ára történt meg. Tehát a szeptember 18-i politikai megállapodás utáni időpontra. Így nem teljesen meglepő a levezető elnök (Tardos Márton) megjegyzése: „az értekezlet céljáról... nagyon keveset tudok... Nem világos számunkra, hogy miért is jöttünk össze”.

Tardos elutasítja a hét megfogalmazott kérdés tárgyalását, mondván: „ezek a felvetett kérdések a különböző politikai mozgalmak vá-

lasztási programjának fontos megválaszolandó kérdései, és egy ilyen kitapogatódzást nem látunk igazán indokoltnak”.

Az MSZMP-t képviselő Iványi Pál ellenvéleménye: ezekben a kérdésekben többről van szó, mint „a választási küzdelem közép-pontjában álló kérdésekről”: „olyan a társadalmat érintő lényeges kérdések megvitatásáról lenne szó, amelyek túlmutatnak a politikai küzdelem frontjain, a társadalom legszélesebb tömegeit és rétegeit érintik, amelyekben a választási küzdelmeken túl is van megítélésem szerint a jelenlevőknek felelőssége”.

Végül csak az 1. pontra, a szakmai bizottságok egyeztetett beszámolóira került sor. Érdemes felidézni néhány részletet a beszámolókból.

„A gazdasági válság (eladósodás, szerkezet-átalakítás, infláció) kezelésének stratégiai kérdései” Bizottság a négy nagyberuházással (Bős–Nagymarosi Vízlépcsőrendszer, Paksi Atomerőmű, Budapest–Bécs Világkiállítás, Jamburg-tengizi beruházás) kapcsolatos megbeszélésekről adott tájékoztatást.

„A gazdasági válság szociális következményei és kezelésének módjai” Bizottság közös álláspontjáról elhangzott: „Egyezően ítéltük meg a gazdasági válság főbb szociális következményeit, a kialakult helyzetet. Felhívtuk a figyelmet arra, hogy napjainkban a szociális feszültségek növekedése számos ponton veszélyes határhoz érkezett. Jelentős csoportok véglegesen leszakadtak, másoknál – főként a középrétegeknél, köztük az aktív keresőknél – pedig fennáll a leszakadás további veszélye. Mindez a politikai és a gazdasági konszolidáció akadályává is válhat. Ezért javasoljuk a társadalmi folyamatok befolyásolásakor annak figyelembevételét, hogy az emberek széles rétegeinek érzékenysége megnőtt a kedvezőtlen, bizonytalan hatásokkal szemben.”

„A tulajdonreform, különös tekintettel az állami vagyon átalakulására” Bizottság beszámolója szerint konszenzus van abban, hogy „társadalmi vitát folytassunk a tulajdonreform egészéről, részleteiről, a nyilvánosság teljes bevonásával. A tulajdonreform nem lehet szűk körök vagy pártok ügye, ez az egész nemzetnek az ügye.” A bizottságban mindhárom oldal teljes egyetértésre jutott: az állami tulajdont valóságos tulajdonosok (községek, városok, közalapítványok, magánszemélyek stb.) kezébe kell adni. Szóba került, hogy a bizottság elfogadta „a tulajdonviszonyok reformjánál a közösségi tulajdon primátusát”. Felhívta a figyelmet arra, hogy az életbe léptetett átalakulási törvény az állami vállalatok átalakulásában résztvevő minden felet „arra kényszerít, hogy aláértékelje az állami, vállalati vagyon értékét”. Mivel az átalakulási törvénynek az állami vállalatokat érintő részei már jelentős

tulajdonreformbeli lépéseket tartalmaznak, ennek vagy hatályon kívüli helyezéséről, vagy lebénításáról, vagy a végrehajtás más módon történő megakadályozásáról kell döntenie.” A Bizottság nehezményezi, hogy ezzel kapcsolatos nyilatkozatukat csak két hét késéssel (ekkor is „óriási protekcióval”) tudták megjelentetni a sajtóban.

„A földtulajdon és a szövetkezeti törvény kérdései” Bizottság aggasztónak tartja, hogy termelőszövetkezetekből – a közgyűlés megkerülésével – részvénytársaságokba, kft-kbe kezd kiáramlani a közösségi vagyon. Megállapítja, hogy nagy a külföldi érdeklődés a földre. Meg kell akadályozni a földvagyon külföldi tulajdonba kerülését, amit júniustól a földtörvény lehetővé tesz. Megemlíti, hogy a környezetvédelmi témákat – lévén túl nagy falat – nem tudta bevonni a szakértői munkába.

„A költségvetési reform és az államháztartási törvény” Bizottságban három területen született konszenzus. Az államháztartási törvény számoljon a települési önkormányzatok pénzügyi autonómiájával. Az önkormányzatok – a parlamenti jóváhagyást igénylők kivételével – maguk alakíthassák a költségvetésüket. Mind a központi, mind a helyi költségvetési előírások és beszámolók legyenek nyilvánosak: mindenki által hozzáférhetővé kell tenni őket.

„A versenyjog és a monopolelles szabályozás” bizottságban konszenzus jött létre a verseny politikai alapelveiről. Kötelező feladatnak tekintik az állam számára a versenykényszer biztosítását. A vállalkozás és a verseny szabadsága közérdek. Mindamellet hangsúlyozzák, hogy a versenypolitikából a pozitív diszkrimináció sem hiányozhat.

Az ülés elnöke javasolja, hogy a következő középszintű értekezletet egy hónap múlva tartsák. A Harmadik Oldal a munka gyorsítását kéri: nagyon sürget az idő, hogy alapvető létkérdésekben konszenzusra jussunk. Emlékeztet arra, hogy a politikai középszint időnként naponta-két naponta is összeült. Figyelmeztet továbbá, hogy komoly késésben van a gazdasági tárgyalás: az Alapmegállapodás szerint ritmusában nem szakadhat el a két témakör munkája.

A Harmadik Oldal ígéretet kap a tárgyalófelektől, hogy – a végül elfogadott október 20-a előtt – időben választ kap az általa feltett hét kérdésre.

A Harmadik Oldal javasolta az alábbi nyilatkozat elfogadását.

„A politikai egyeztető tárgyalások gazdasági középszintű fóruma aggodalommal látja és elítéli az állami és szövetkezeti tulajdon értéken aluli eladását és különböző szervezeti formákban történő olyan átalakítását, amelyek a nemzet érdekeivel ellentétesek.

A visszaélések kiküszöbölésére és megelőzésére szükségesnek tartja garanciális intézkedések kidolgozását, beleértve egyes korábbi jogszabályok módosítását és újak kidolgozását, valamint megfelelő jogi környezet kialakítását. Valamennyi ebben illetékes hatóságot hathatós intézkedések azonnali megtételére szólítja fel a három tárgyaló fél. A gazdasági irányításért felelős szerveket arra hívja fel, hogy minden eddigi esetet, amelynél felmerül a visszaélés gyanúja, az illetékesek vizsgálatnak vessenek alá, az indokolt esetben kezdeményezzék a felelősségre vonást. A nyilatkozó felek szükségesnek tartják e folyamatok ellenőrzésében a társadalmi nyilvánosság széles körű biztosítását. A három tárgyaló fél felkéri az Országgyűlés elnökét, hogy ezt a nyilatkozatot ismertesse a Parlament legközelebbi ülésén.”

A középszintű gazdasági fórum a nyilatkozatot egyhangúlag elfogadta. És többé nem ült össze.

Tapasztalva, hogy a pártok a közös munka ellehetetlenítésére törekednek, a Harmadik Oldal november 21-én közleményt adott ki. Idézet ebből:

„A harmadik oldalon résztvevő társadalmi szervezetek és mozgalmak bejelentik, hogy a Politikai Egyeztető Tárgyalások elnevezés alatt folytatott háromoldalú tárgyalássorozatot kénytelenek megszüntetni. A harmadik oldal szervezetei sajnálattal állapítják meg, hogy az Alapmegállapodásban foglaltak nem valósultak meg, és szükségesnek tartják annak megállapítását is, hogy a harmadik oldal szervezetei mindenkor komoly erőfeszítéseket tettek a kiegyensúlyozott megállapodások eléréséért. A tárgyalófeleink azonban jóformán kezdettől fogva oly módon kívántak politikai előnyöket elérni, hogy az Alapmegállapodás szellemével és betűjével szöges ellentétben számos érdemi kérdésben a harmadik oldal kompetenciáját megkérdőjelezték. Az alapvető alkotmányos szabályok kialakítása és törvénybe iktatása után az EKA korábbi politikai szövetsége felbomlott és az MSZP sem volt képes tárgyalópartnerként a korábbi első oldal helyébe lépni. Ilyen körülmények között a tárgyalások értelmetlenné és hiteltelenné váltak”.

Utóhang (Az Antall–SZDSZ paktum)

Már az 1990-es parlamenti választások után, de még az Országgyűlés megalakulása előtt, Antall József kezdeményezésére, április 29-én MDF- és SZDSZ-vezetők megbeszélést folytatnak. A kezde-

ményezés célja a kormányfői hatalom körülbástyázása. Konkrétan: megállapodás az Alkotmány olyan megváltoztatásában, mely jogilag megnehezíti a miniszterelnökkel szembeni bizalmatlansági indítvány benyújtását. A támogatás ellentételezéseként Antall az SZDSZ-nek Göncz Árpád köztársasági elnökké választását ígéri. A létrejövő MDF–SZDSZ paktum – az erő pozíciójából (bürokratikus eljárással) – a társadalmi vita intézményének megszüntetése mellett a termelői öngazgatásnak az Alkotmányból való eltávolításáról is rendelkezik.

*

„Mert minden fa az ő tulajdon gyümölcséről ismertetik meg; mert a tövisről nem szednek fügét...” (Lukács 6,44. – Károli Gáspár fordítása.) A tövisbokr nem terem fügét. A pártok nem teremnek társadalmi önkormányzást.

Jegyzetek

- ¹ Ide kívánczik, hogy a II/3. számú gazdasági albizottság július 26-i ülésén Mocsáry József – az átalakulási törvény kínálta lehetőségekre és a gazdasági tárgyalások lassúságára utalva – hangot adott aggodalmának: „Elképzelhető, hogy mire elkészül a törvény a tulajdonreformról, az állam kezében már nem lesz tulajdon.”
- ² Erre hivatkozva a következő tanácskozáson a SZOT nyilatkozatot tesz közzé és bejelenti, hogy felfüggeszti a részvételét. Részlet a nyilatkozat szövegéből. „A SZOT elnöksége sajnálattal állapítja meg, hogy a szakszervezetek számára meghatározó fontosságú gazdasági tárgyalások nem lendültek túl a szakértői viták szintjén, és alig van remény arra, hogy a vitáknak megállapodásokban, normatív jogszabályokban rögzített következményei legyenek. Még súlyosabbnak tartja azt a tényt, hogy a politikai egyeztető tárgyalások egyre nyilvánvalóbban kizárólagosan pártközi fórummá válnak. A harmadik tárgyalófél számos fontos kérdésben esélytelenül próbál érvényt szerezni álláspontjának... A SZOT elnöksége mélyeséges aggodalmát fejezi ki amiatt, hogy ily módon a társadalmi szervezetek képviselőinek nem szánnak valós szerepet a jövő formálásában. A testület úgy ítéli meg, hogy a munkavállalók nagy tömegei szorulhatnak ki a békés átmenetet szolgáló politikai és gazdasági feltételek alakításából.” (Jegyzőkönyv a középszintű Politikai Bizottság üléséről. 1989. augusztus 30.)
- ³ Meg kell említeni egy kivételt. Huszár István, az MSZMP Központi Bizottságának tagja, a július 6-i megbeszélésen ezt mondja: „Örülnék neki, ha nem mi diszkriminálnók a második bizottság tevékenységét. Nekünk vigyáznunk kell arra, hogy a gazdasági és szociális kérdések legalább annyira érdeklik a közvéleményt, mint a politikai kérdések.” (Jegyzőkönyv a középszintű Politikai Bizottság üléséről. 1989. július 6.)
- ⁴ Szalai Erzsébet: Szereppróba, *Valóság* 1990. 12. sz.

Át lehet-e „csúszni” Nyugat-Európába?

Beszélgetés Pach Zsigmond Pál akadémikussal

Népszabadság, 1990. március 11.

Pach Zsigmond Pál (1919–2001) Kossuth- és Állami Díjas, marxista gazdaságtörténész, az MTA és a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tagja, 1948-tól 1992-ig a Magyar (1953-tól 1990-ig Marx Károly) Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékének professzora, 1967–1985 között az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója. Kutatói munkásságának középpontjában a „hosszú XVI. század”, azaz a feudalizmus válságperiódusának és a tőkés világ gazdaság kialakulásának összehasonlító (gazdaság)története állt. Nevéhez fűződik az ún. elkanyarodás-elmélet bevezetése a magyar historiográfiába, amit a második jobbagyság (Engels), illetve a poroszas agrárfejlődés (Lenin) tézisei alapján, gazdag magyar és kelet-európai empirikus anyag birtokában dolgozott ki. Nézeteiről, amelyek megelőlegezték I. Wallersteinnek a modern világrendszer XVI. századi születéséről és a centrum–periféria kapcsolat kialakulásáról szóló világhíres munkáit, az 1980-as évektől élénk tudományos vita bontakozott ki a hazai történettudományban. A kritikák részben már a rendszerváltás „utolérő” ideológiájának ágyaztak meg, tudományos jelentőségük azonban a pachi oeuvre horderejét nem csorbíthatták.

Fontosabb munkái: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon (Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1952); Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században (Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1963); A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975 (Budapest, Akadémiai Könyvkiadó, 1975); „A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez” (Századok, 102. évfolyam, 1968. 5–6. sz., 863–896.); Európa a 16–17. században. Magyarország története. 3/1. kötet (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985, 35–100.); Történelem és nemzettudat. (Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987). Hungary and the European Economy in Early Modern Times. Aldershot, Ashgate Publishing, 1994. Szürke-

posztó, szűrposztó, szűr. Fejezetek a magyarországi szövőipar korai történetéből. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2003.

Az interjút a kiváló baloldali történész-újságíró, Hovanyecz László (1940–2013), a Népszabadság főmunkatársa készítette.

*

– Ön immár több mint fél évszázada végez gazdaságtörténeti kutatásokat, s e tudományágban iskolát teremtett. A jelenlegi választási küzdelemben szinte minden erő azt ígéri, ha vele tartunk, Európába tartunk. Ezek az európai utak milyennek látszanak a gazdaságtörténész szemével? Hogyan értékeli ön a nagyobb pártok gazdasági programjait?

– Kérdés, hogy milyen alapszemlélettel közelítünk a szóban forgó programokhoz. Marxista–szocialista vagy polgári demokratikus szemlélettel, elfogadva a tőkés rendre való áttérésnek, a kapitalizmus visszaállításának az irányvonalát. Az elsőként említett szemléletmód a közvélemény jelentős része előtt hitelét veszttette, mert mindazt, ami az elmúlt évtizedekben történt, azonosnak tekinti a marxizmussal és a szocializmussal. Ez azonban nem jelentheti, hogy a szocialisták csendes szenvtelenséggel, mintegy „kibiceljenek” ehhez a felfogáshoz, vagy éppen harsány szóval hangosítsák a marxizmust és a szocializmust „elbúcsúztatot” kórusát. Ellenkezőleg: szerepüket abban látom, hogy – amikor gyökeresen szakítunk mindazzal, amit sztálinizmusnak nevezünk – nyíltan vállaljuk a kapcsolatot, kontinuitást a marxizmus módszerével, a szocialista eszmékkel és értékekkel a demokratikus közösségi társadalom perspektívájának gondolatával. A társadalomelmélet és a történettudomány szocialista művelőinek feladatát pedig többek között abban látom, hogy alapos tényfeltáró és elemző munkával mutassák meg: marxizmus és sztálinizmus nemhogy nem azonosak, hanem ellentétesek; továbbá végezzék el azt, amit Marxék a XIX. századi kapitalizmusra vonatkozólag megtettek (és amiből a marxizmus egész elméleti rendszere sarjadt): a XX. századvégi kapitalizmus adekvát tudományos elemzését és bírálatát.

Programok ellentmondásai

Ami a másodikként említett polgári demokratikus szemléletmódot illeti, ez mind a Magyar Demokrata Fórum, mind a Szabad Demokraták Szövetsége programjából kiviláglik. Ebből a szemléleti

alapállásból nézve, az SZDSZ programja logikusabb, egységesebb, mint az MDF-é.

Az SZDSZ, bizonyos egyszerűsítéssel szólva, nyugat-európai modell szerinti polgári demokráciát, kapitalista gazdasági rendet irányoz elő Magyarországon. Ebben rejlik egyúttal fő gyengéje is: a program bevezető részében deklarálja, hogy Széchenyi, Kossuth, Eötvös és más nagyjaink hagyományát követi, a konkrét kifejtésben viszont – úgy tűnik – nem veszi eléggé számba a hazai történelmi-társadalmi fejlődés sajátosságait, Magyarország közép-kelet-európai történeti helyét és jellegét – vagyis azt, hogy Magyarországra nem lehet a kapitalizmus mai nyugat-európai modelljét egyszerűen átültetni. Nálunk alighanem kisebb az esélye egy modern, „jóléti”, „szociális” kapitalizmusnak, mint egy korábbi típusú, harácsoló tőkésedésnek – ami fölött a fejlett nyugat-európai országokban már eljárt az idő.

Hasonlóképpen korlátozottak az esélyei hazánkban a nyugati típusú, fejlett polgári, parlamentáris, demokratikus politikai rendszer gyors megvalósításának. Több hagyománya van itt a parlamentarizmus csonka és redukált formáinak (egyebekről nem is beszélve). Az MDF programja az említett szemléleti szempontból tekintve kevésbé egységes és kerek, mint az SZDSZ-é. A program maga is utal az MDF három eszmei forrására: a népi-nemzeti, a liberális és a keresztény eszmei hagyatéokra és értékrendre. Ezeket nehéz egységes koncepcióvá kovácsolni. Furcsamód ebben az eklekticizmusban rejlik az MDF programjának fő gyakorlati-politikai ereje. Nevezetesen az, hogy inkább számol a magyar történelmi sajátosságokkal, a hazai „talajjal” és nemzeti jelleggel, közép-kelet-európai múltunkkal és jelenünkkel.

– Mindkét említett párt nagy szerepet szán a külföldi tőkének.

– Igen, és azt hiszem, hogy az ezzel kapcsolatos remények túlzóak. Az MDF elnöke ezt egyik, a Valóságban megjelent nyilatkozatában így fejezte ki: „Látnunk kell: itt Magyarországon a fejlődés (beleértve az 1867-es időszakot követő fellendülést) nem volt más, mint a működőtőke behatolása az országba.” Ez a megállapítás vitatható.

A kiegyezés után

Az 1867-et követő időszakban a külföldi (főleg osztrák és német) tőke beáramlása valóban igen jelentős. Ám a kiegyezéstől az első világhá-

borúig terjedő korszakban a külföldi tőkebehozatal legfőbb formája nem a működőtőke-befektetés, hanem az államkölcsonügylet volt. Az államkölcsonöknek jóval több mint a fele külföldön volt elhelyezve. Fontos tőkebehatolási forma volt továbbá a Magyarországon kibocsátott záloglevelek és községi kötvények külföldi átvétele, valamint a magyarországi ingatlanokra, főleg osztrák bankok által, nyújtott jelzáloghitel. Tehát ezek mellett kell számba vennünk a tőkebeáramlásnak – a működőtőke fogalomkörébe eső – olyan, ugyancsak jelentős formáit, mint a külföldi tőke közreműködése a magyar vasúthálózat kiépítésében, valamint érdekeltsége a magyar hitelintézetekben és iparvállalatokban.

Megjegyzendő, hogy míg a vasútépítés fellendülése az 1850-es évek közepén kezdetét vette, a bankalapítási láz pedig a kiegyezést közvetlenül követő évek fejleménye volt, addig az ipari üzemek alapítása iránt a külföldi tőke inkább csak az 1880-as évektől kezdett érdeklődni.

Különösen hangsúlyozandó: a külföldi tőkebeáramlás mellett az 1867-et követő gazdasági fellendülés nem lett volna lehetséges a belső felhalmozás és hazai tőkebefektetés jelentős súlya nélkül. Ez nagyrészt a mezőgazdaságon nyugodott, és fő formája a terménykereskedelemben, a mezőgazdasági exportban felhalmozódott kereskedelmi tőke volt. A terménykereskedő-tőke először a mezőgazdasági ipar felé fordult, megteremtve többek között a világ élvonalába lendülő magyar malomipart, majd pedig az ipar és a gazdaság más szféráira is kiterjesztette vállalkozásait, így a vas- és gépiparra, a villamossági és vegyiparra, ugyancsak jelentős és korszerű teljesítményekkel. A példák közismertek – köztük az eredetileg terménykereskedő és malomtulajdonos Weiss családé, amely a csepeli Weiss Manifréd Műveket hozta létre.

– *Tehát a dualizmus korának gazdasági fellendülése korántsem szűkíthető a külföldi működőtőke behatolásának folyamatára.*

– Jelentős, sőt egyre jelentősebb szerepet játszott a belső felhalmozás és tőkebefektetés. 1867 és 1873 között a magyar gazdaságba fektetett tőke 60 százaléka volt külföldi eredetű és 40 százaléka származott belső forrásokból 1873 és 1900 között az arány már majdnem megfordult. 1900 és 1913 között pedig a gazdaság finanszírozásának immár 75 százaléka történt belső és csak 25 százaléka külföldi forrásokból.

A magam kutatásai, ismeretei szerint, a magyar gazdaság fejlődésének már a XVI. századtól kezdve fontos feltétele volt az európai gazdaságba, a világgazdaságba való illeszkedése. De ez is csak akkor hatott kedvezően és előrelendítően, ha a magyar gazdaság, társadalom és politika rugalmasan és célirányosan alkalmazkodott a világgazdasághoz, és a lehetőséghez képest kivédte s elhárította annak negatív, hátráltató, elmarasztó, függőséget teremtő hatásait. Ebből talán mai helyzetünkre is lehet következtetéseket levonni.

– *Eddig az SZDSZ-ről és az MDF-ről esett szó...*

– Ami a Kiszgazdapártot illeti, tőlük nem került a kezembe (még lehet, az én hibámból) olyan színvonalasan kidolgozott, részletes program, amilyen az SZDSZ-é és az MDF-é. Amit viszont lépten-nyomon olvasok, hallok a Kiszgazdapárt szóvivői részéről, az az 1947. évi földtulajdonviszonyok (birtokviszonyok) visszaállításának követelése. Több szempontból bírálható ez. Itt most csak kettőt említek. Az egyik általános természetű. E követelés azt jelenti, folytassuk ott, ahol 1947-ben abbahagytuk, feledjük el a több mint négy évtizedet. Igen ám, de a történelemnek éppen az a sajátossága, hogy nem lehet meg nem történtté tenni.

Mit jelentenek ténylegesen az 1947. évi földtulajdon-viszonyok? Az előttem fekvő statisztikai adatok szerint a 0–10 kataszteri holdas birtokok száma csaknem 1,8 millió volt, az összes birtoknak majdnem 87 százaléka. Ennek, a földreform után kialakult birtokstruktúrának pedig nagyjában megfelelt az ország kereső népességének struktúrája: a mezőgazdaságban még 1950-ben is több mint 2,1 millió aktív keresőt tartottak nyilván, az összes keresők több mint 55 százalékát. Ez az arány 1960-ra 41 százalékra, 1968-ra pedig 30 százalékra csökkent. Természetesen, hiszen egy nagyarányú iparosodási, urbanizációs átalakulás zajlott le a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezésével egyidejűleg. Így aztán az 1947. évi birtokstruktúra visszaállítása ennek az egész urbanizációs átalakulásnak is – vagy legalább nagy részének – a visszafordítását feltételezné. Feltételezné például, hogy az egykori gazdálkodók gyermekeit – akik közül az egyik közben mérnök, a másik orvos, a harmadik tanító lett – visszairányítsuk a földhöz, ha valóban földművelést és nemcsak birtokosváltozást akarunk.

Nos, egy ilyen visszaalakításra, a szó szoros értelmében vett „viszszarendeződéssre” egyetlen társadalmi erő, egyetlen politikai párt sem képes – hacsak nem gondol olyan diktatórikus kényszereszközök alkalmazására, amilyenekre (ellenkező előjellel) persze volt már példa a történelemben.

Többoldali illúziók

Elméletileg azonban van még egy lehetőség. Visszaállítatuk az 1947. évi földtulajdonstruktúra, de a földeket nagyrészt nem a tulajdonosok művelik meg, hanem mások. Ismerjük ezt a folyamatot is a kapitalizmus gazdaságtörténetéből: a földtulajdon és a földhasználat különválásának a folyamatát, a földbirtok-koncentráció és az agrárproletariátus tömegesedésének folyamatát. De hát egy ilyen alternatívára végképpen nem gondolhat olyan párt, amely „a föld azé, aki él és dolgozik rajta” elv híveinek voksára számít. S a fentiekben még csak utalást sem tettem a magyar falu szociális vívmányaira és a termelőszövetkezetek gazdasági-közellátási teljesítményére a zárójelbe tenni kívánt több mint négy évtizedben.

– *A Szocialista Pártról még nem szóltunk.*

– Ha a többi párttal kapcsolatban kritikusan nyilatkoztam, itt is azt teszem. A Magyar Szocialista Párt bizonyos tekintetben hasonló illúziót táplál, mint a Szabad Demokraták Szövetsége. Az SZDSZ a modern nyugat-európai polgári demokráciát, az MSZP pedig a modern nyugat-európai szocialista mozgalmat véli utánozhatónak. De hát Magyarországot, százados történelmi előzményeket figyelmen kívül hagyva, a legjobb szándékkal sem lehet „átcsúsztatni” Nyugat-Európába.

Hovanyecz László

Rendszerváltás és baloldal

A Világ, 1991. június 12.

Ma már nincsen olyan ellenzéki szervezet, amelyben ne számítana evidenciának az a megállapítás, hogy a rendszerváltás – legalábbis az eredeti célok fényében – zsákutcába került. Mind a baloldaliak, mind a liberálisok arra hívják fel a figyelmet, hogy a nyugat-európai típusú modernizáció helyét máris számos összefüggésben egy neohorthysta vagy konzervatív restauráció elemei foglalják el. Bárhogyan is ítéljük meg az államszocializmus összeomlásának külső és belső okait, mélyebb történelmi-gazdasági összefüggéseit, egy bizonyos: a keresztény-nemzeti kurzus a XX. század végi Magyarországon anakronisztikus jelenség, amely nem az Európa felé történő elmozdulás, hanem – a többpártrendszer kibontakozása ellenére is – a történelmi múlt, egyfajta bürokratikus parlamentarizmusra támaszkodó tekin-télyuralmi rendszer megszilárdulásának lehetőségét vetíti előre.

A liberalizmus fokozatos kelet-európai periferizálódása persze nem lep meg senkit, aki ismeri a térség történelmi fejlődésének sajátosságait, de meglepő lenne, ha az érdekvédelmi szervezetekből kinövő baloldal kiszorulna a régió történelemformáló erői közül. Az új helyzetben fel kell tenni az eleminek látszó kérdést is: Mi a baloldal ma, mi volt a baloldal tegnap. Értelmes-e egyáltalán a fogalom használata?

Egy konkrét történelmi analízis megmutatná, hogy a sztálinizmus felemelkedése és megszilárdulása a Szovjetunióban, bármennyire elkerülhetetlennek tekintsék is azt, a szocialista baloldal „államosítást” jelentette. Tény, hogy az ún. állampártokban és azokon kívül az államszocializmus bukásáig voltak olyan baloldali csoportok, amelyek az apparátus-diktatúrával és a polgári demokrácia csábításával szemben mindvégig kitartottak az ateista szocializmus és a kapitalizmus kritikai felfogása mellett, anélkül azonban, hogy reális történelmi alternatívát kínálhattak volna. Persze a baloldal világméretű vereségéről kellene beszélni, hiszen a baloldal – helyel-közzel erőszakos – „periferizálása” Nyugat-Európában és Amerikában visszahatott Kelet-Európára

és Latin-Amerikára is. Ezt 1968 „szimbolikus fordulópontja” világosan bizonyította. E folyamat Pinochet diktatúrájával tetőzött, amely egyúttal lehetővé tette a nemzetközi pénzügyi szervezetek neoliberais gazdaságpolitikai stratégiájának kipróbálását. E stratégia egyértelműen bizonyította, hogy az adott nemzetközi erőviszonyok mellett az úgynevezett fejlett kapitalizmussal való versenyben az államközpontú antikapitalizmus megbukott. Az államszocialista rendszerekben is „visszarendeződés” ment végbe a 70-es években. A „reformkommunisták” és a „konzervatívok” kompromisszuma a baloldali csoportokat a 68-as csehszlovákiai bevonulás után mindenütt a politikai legalitáson kívülre helyezte – a jugoszláviai Praxis-kör, a magyar lukácsisták veresége jelezte ezt a tendenciát. A brezsnyevi restauráció elerőtlenedése a 80-as évek közepére nem a baloldal megerősödésével párosult, hanem az államszocializmus szovjetunióbeli végelgyengülése a „reformkommunisták” liberális fordulatát eredményezte. A thatcherizmus receptje egy nyugat-európai kapitalizmus kelet-európai megteremtésének pipafüstös álmodozásaival kecsegtette őket. A régi uralmi elit ezekkel az „álmodozásokkal” önmaga legitimációját számolta fel. Úgy tűnt, az adósságválság is egyfajta „segítség” lehet a modern világgazdaságba való „szerves” betagozódáshoz, de mire kiderült, hogy az adósságcsapda csapda jellege éppen abban áll, hogy nem lehet egyszerűen „betagozódni”, addigra a kelet-európai rendszerváltások egy nyugat-európai liberális gondolkör és egy provinciális nemzeti ideológia jegyében az államszocializmustól menekülve egy periferiális kapitalizmus alternatívájával találták szembe magukat. (Ne feledjük, hogy az államszocializmus igazi veresége a Szovjetunióban következett be, minden magyarországi látszat ellenére.) Az „avított kommunizmussal” való szakítás a magyar baloldalt is szinte teljesen szétzilálta, mivel képtelen volt az adott helyzetben használható gazdaságpolitikai alternatívával előállni. Míg korábban a civil társadalom „államosításáról” beszéltünk, most a nemzetközi tapasztalatok alapján nagy valószínűséggel e szféra „privatizálása” megy végbe, amely nem más, mint a civil társadalom közösségi szerveződéseinek anyagi alapoktól való megfosztása. Ez a folyamat a kultúra privatizálásával kezdődik, s azzal fejeződik be, hogy csak a magántulajdonra épülő társaságokat, szerveződéseket preferálja a parlamentben berendezkedett új uralmi elit. Ez a folyamat a baloldal bázisának szétszóródását, atomizálását jelenti. Ennek ellenére 1989-re, talán egész Kelet-Európában először Magyarországon jelent meg az az új baloldali gondolkör, amelynek számos dokumentuma egy új fejlődés lehetőségeit körvonalazta,

jelezte az útkeresés, a „baloldali rendszerváltás” irányát. Ez a baloldal már akkor tulajdonképpen három dolgot jelentett:

1. Az államszocializmus államközpontú természetének elutasítását, a gazdaságilag és politikailag privilegizált rétegek hatalmának „leépítését” a pluralisztikus hatalomgyakorlás megteremtése által, amely meggátolhatná az elkülönült politikai és pártelitiek uralmát a társadalom fölött. Így a többpártrendszeres parlamentarizmust, vagyis az elitista demokrácia intézményét kiegészítette volna a tömegdemokrácia intézményeinek olyan hálózatával, mint a termelői és lakóterületi érdekvédelmi és tulajdonosi szervezetek „parlamentje”, amely egyfajta „ellenőrként” működhetett volna. Mindenesetre a lakosság eme önszerveződése 1991 közepére sem kaptak hatékony érdekkifejeződésre lehetőséget sehol Kelet-Európában, jóllehet ezek csírái szinte mindenütt létrejöttek.

2. A termelés szerkezetének átalakítását a baloldal is a tulajdon átalakításával kezdte, jelezve, hogy 1968 reformjainak legnagyobb fogyatékosága, hogy nem érintette a tulajdonviszonyokat. Különösen a Baloldali Alternatíva Egyesülés dokumentumai óvtak attól, hogy az állami tulajdon fölötti ellenőrzés egy szűk, új elit kezére jusson. Elutasították azt, hogy a társadalmi hatékonyság egyedüli fokmérője a profit legyen. Nem egyszerűen a termelés helyi ellenőrzésének következményéből indultak ki, hanem abból, hogy a piaci vegyes gazdaság *nem bevezethető* sem egy „új” állami bürokrácia által, sem pedig az uralkodó pártok politikai-hatalmi érdekeit szolgáló privatizáció erőltetésével, mert az nem egy szerves, demokratikus nemzeti burzsoáziát hoz létre, hanem „nómenklatúra-polgárságot”. Ez pedig ahhoz a világrendhez való „felzárkózást” jelenti, amely a lakosság elenyésző része számára nyújt privilegizált vagy elfogadható életfeltételeket, míg a lakosság döntő többsége a nyomorúság szintjén találja magát.

3. Az új baloldali irányzatok mindenütt Kelet-Európában, magában a Szovjetunióban is olyan demokratikus rendszert képzeltek, illetve képzelnek el, amely stabilan a gazdaság, a termelés struktúráiban gyökeredzik. Valóban hatékony, „emberarcú” piaci vegyesgazdaság nem lehetséges „új” monopolisztikus gazdálkodási mód alapján. A politikai és gazdasági demokrácia szembeállítását a „reformkommunizmus” öröksége volt, amelyet az új hatalom a gazdaságpolitikai stratégiával együtt átvett és fennen hirdet. Ugyanakkor az új alkotmányból már kidobták azt a baloldali követelést, amelyet a nemzeti kerekasztalnál az állampárt sem tudott a módosított alkotmányból kisöpörni: az öngazdátói termelés lehetőségét, a dolgozó egyének és társulásaik

széles körű tulajdonlását. Márpedig enélkül lehetetlen biztosítani a munkához való jogot, az információszerzés és -továbbadás szabadságát mint alapvető emberi jogot.

Ma már látható, hogy a baloldal ilyen stratégiai követelései mögött sem akkor, sem most nem létezett elegendően erős nemzetközi és nemzeti gazdasági és politikai-szervezeti támogatás. A civil társadalom kifejeletlensége szükségképpen vitte a rendszerváltást abba az irányba, hogy átemelje az új berendezkedésbe az államszocializmus etatista struktúráját, valamint az állampárt helyébe természetét tekintve új „állampártokat”, amelyek az egyházzal kívánják uralmukat a társadalom fölött szentesíteni.

A baloldal kisebb csoportjai már felismerték, hogy nem elsősorban a politikai pártokban, hanem a különböző érdekvédelmi szervezetekben találják meg a maguk természetes alapzatát, mivel a magyarországi pártok egyelőre társadalmi gyökereiket tekintve nem vethetők össze a nyugati térségek pártszerkezetével. Rövid távon a széles értelemben vett kultúra privatizálását próbálja az újjászerveződő baloldal megakadályozni, meggátolva, hogy az állami tulajdont a lakosságtól – az antiszociális törvénykezés segítségével – véglegesen elidegenítsék. A kárpótlási törvény vagy a most készülő, az egyházi ingatlanokat visszajuttató törvény olyan precedenseket teremt, ami a rendszerváltást végérvényesen egy perifériális kapitalizmus lejtőjére állíthatja.

A tágan értelmezett baloldal belsőleg megosztott. A konzervatív nosztalgikus szárny és a neofita liberális szárny egymással és saját öniszolidaritásával van elfoglalva. Mintha nem értenék, hogy ugyanabba a folyóba kétszer belépni nem lehet: az „avított kommunizmus” és a nosztalgia-szociáldemokrácia nem kelthető valóságos életre. Ahogyan a nyugat-európai fejlődés nem másolható le, éppen úgy nem vezethet komoly társadalmi befolyásra a nyugati szociáldemokrácia magyarországi, illetve kelet-európai majmolása sem. A baloldal természetes plebejus hagyománya a szociáldemokrácia szakszervezeti eredete. Ez a „hagyomány” marad, miként a marxista eredetű öngazgatás eszméje sem kerül le a napirendről, de kiegészül a környezetvédelem, a feminizmus, a nemzeti és „faji” kisebbségek szervezett védelmével, az erőszakos, konzervatív egyházi befolyás visszaszorításával, a munkanélküliek védelmével stb. Talán mindez együtt jelentené a „rendszerváltást” a baloldalon.

A történelem hamarosan megadja a választ, hiszen maga a rendszerváltásnak nevezett folyamat is csak félúton van. Csak feltételezni lehet, hogy a „végleges” útválasztásban a baloldalnak is lesz szava. Más irányú fejlődésre gondolni sem merek...

Gondolatok a szovjet emberről

1. A *szovjet ember* a szovjet állam, az állami kollektívizmus hét évtizedes történetének „terméke”, aki addig létezett, ameddig a szovjet állam, az államszocializmus rendszere létezett. Bonyolult „termék”, hiszen a történelem eredménye, az állami politika, a szovjet kultúra hordozója, részben alakítója volt egyszemélyben. A *szovjet ember* lehetett bármilyen nemzetiségű. Eleinte munkás és vöröskatoná, később egyszerű dolgozó, értelmiségi vagy gyári munkás, de kolhozparaszt és hivatalnok is. Megénekelt, megfestett, irodalmilag megrajzolt „emberfajta”. Evolúciójának utolsó fázisában leginkább kispolgár (*mescsanyin*) alakjában áll előttünk.

A témakörben a szovjet propagandairódalomtól Alekszandr Zinovjev első filozófiai elemzéséig (*Homo sovieticus*, 1981), majd a posztszovjet korszak szakirodalmáig számos feldolgozás született, amelyeket a legkevésbé sem a kiegyensúlyozottság jellemez. A Zinovjev a maga nemében klasszikus művét is szenvedély hatja át, amelyet már mottójában őszintén megvall: „Ez a könyv a *szovjet emberről* szól, az ember új típusáról, a homo sovieticus-ról. Viszonyom ehhez a lényhez – kettős: szeretem és egyszerre gyűlölöm, tisztellem és egyszersem lenézem, lelkesedem érte és elborzadok tőle. Én magam is homo sovieticus vagyok. Ezért vagyok oly kemény és kegyetlen a megrajzolásában.”

A *szovjet ember* ma is egymással kibékíthetetlen ideológiai harcok tárgya, amely harcok elválaszthatatlanul összefüggenek a csaknem három évtizede összeomlott Szovjetunióhoz és az új oligarchikus kapitalizmushoz való viszonytal. Az új rendszer legitimációs ideológiája vitriolos, negatív képet fest a *szovjet emberről*, mivel objektíve az az alapvető megfontolása, hogy a mai kapitalizmusnak, a kapitalizmus „második kiadásának” felsőbbrendűségét kell bizonyítania a szovjet rendszerrel szemben. Hogy ez milyen nehéz feladat, azt jól mutatja, hogy éppen A. Zinovjev volt az, aki az új rendszert már egy 1993-as írásában „gyarmati demokráciának” nevezte,¹ és „vad” kritikával utasította el. Ez a kritika egyszersem számos összefüg-

gésben, elvben, új megvilágításba helyezte a *szovjet embert* és egész történetét, teljesítményét is. A témakör irodalmának túlsúlyosan elítélő-leleplező hangneme² (nem szólok itt a vallási kiindulópontú vizsgálódásokról) jelentős mértékben előtérbe állít egy sajátos, de régi eredetű módszertani zsákutcát, aminek egyébként Zinovjev már 1981-ben tudatában volt. E kritikák alapját ugyanis a nyugati centrumkapitalizmus embereszménye határozza meg, amelynek fókuszában a „magántulajdon szentsége”, a piacorientált individualizmus apoteózisa áll. Az ilyen típusú megközelítés horizontját a „totalitarizmus vagy szabadság” primitív antinómiája határozza meg, amely ma az uralkodó kritikai nézőpont a mainstream megközelítésekben.³ Ezzel szemben áll a megközelítések másik véglete, a „szovjet ember” kritikátlan felmagasztalása, apologetikája, amely a szovjet állam, az államszocializmus összeomlását végső soron valamiféle „összeesküvés”, „árulás” eredményének tekinti, és feladja, feláldozza a tudományos elemzés tárgyyszerűségét a *gyerzsavnoszty* és az államnacionalizmus oltárán.⁴ A *szovjet ember* itt mint a nyugati ármánykodás áldozata jelenik meg. Így elkerüli annak a kérdésnek a felvetését, hogy vajon a *szovjet ember* miért nem védte meg a Szovjetuniót és magát az államszocialista rendszert.

Nézetem szerint, a tárgyyszerű, tudományosan igazolható kritikai elemzés kiindulópontja nem lehet más, mint a rendszer – elvben soha fel nem adott – értékrendje és az azzal való permanens *kollízió*, amely tulajdonképpen az 1917-es forradalmi átalakulásból fakadt, noha az alapvető fejlődésvonások a „sztálini fordulat” (1929–33) nyomán szilárdultak meg. A *szovjet ember* a forradalom, az intervenció, a polgárháború frontjain született⁵ a cári alattvalók sokaságából, akiknek több mint 80%-a 1917-ben nem tudott írni-olvasni. Sokan a betűvetés alapjait is vöröskatonaként tanulták meg a harcok szünetében, akárcsak maga Csapajev. Bár nyilvánvaló: a megelőző évtizedek és évszázadok történelmi munkája ott motoszkál a forradalmároknak is, mégis – a történelmi fejlődés minden kontinuitása ellenére – a *diszkontinuitás* tekinthető a „túlsúlyos mozzanathoz” (Lukács), ha a jelenséget a maga sajátosságaiban akarjuk megérteni.⁶ Az egyetemes „forradalmi megváltás” és az analfabétizmus *in statu nascendi* az első alapvető ellentmondásnak tekinthető. Solohov *Csendes Donja* vagy Bulgakov *Fehér Gárdája* sok mindent megmagyarázott a „megmagyarázhatatlanból”, amire csak a művészet képes. Állítólag Trockij egyszer azt mondta, hogy „a vöröskatona hamarabb feláldozza életét, mint hogy kipucolja a csizmáját”. Nem tudom, igaz-e, sosem láttam

dokumentálva, de bizonyosan kifejeződik benne az archaikus és a modern viszonyok történelmileg kódolt összeütközése, mint az új munkamegosztási viszonyokba való betagozódás problémája. Miként Lenin ama közismert kijelentésének sem biztos, hogy a születőben lévő *szovjet ember* megfejtette a legmélyebb értelmét, hogy „a szocializmust nem lehet bevezetni”, „átmeneti korszakok egész sorára van szükség”.⁷ A *szovjet ember* éppen ezeknek az „átmeneti korszakoknak” a terméke és történelmi megnyilvánulása.

De az első perctől – elvben – mindenkinek dolgoznia kellett, ez volt hivatalosan (is) a kizsákmányolástól mentes társadalom megteremtésének első lépése. A *szovjet ember* életének középpontjában a munka állt. Ez annyira így volt, hogy a sajtóban már a korai időkben népszerű rovat lett a „munkáslevelezés”, még ha azokat a leveleket gyakran nem is munkások írták, de ha mégis, akkor más *szovjet emberek* nyilvánvalóan gyakran átfogalmazták. A szovjet időkben a leírt szónak rendkívüli jelentősége volt, az maga volt a valóság. Bizonyos értelemben a *szovjet ember* maga írta a „munkássajtót”, mert mindennek, a sajtónak is, a kiindulópontja maga a munka volt. Mint Walter Benjamin megjegyezte egy helyütt, némileg idealizálva: a nyugati polgári sajtóval szemben a szovjet sajtóban, de az irodalom tekintetében is igaz, hogy „a szerzőnek és az olvasóközönségnek a különbözősége lassan megszűnik [...]”, az olvasó is szerző lesz. Maga a munka jut szóhoz”.⁸ Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a *szovjet ember* nemcsak az „állam alattvalója” volt, hanem munkájának eredményét, a 30-as években felépített több ezer gyárat, az 50-es években az újjáépítést sajátjának tekintette, akárcsak a háborús győzelmet.

Lehet itt az „alattvalói tudatra” mint az „évszázados elmaradottság” megjelenésére, az állami bürokratikus hagyományra,⁹ a külföldről való elzárkózásra, a vad ivászat „kultúrájára” és más közhelynek számító sajtóosságokra hivatkozni – a szovjet ember „neveltetése” mindettől azonban radikálisan eltér. Történelmileg *különös* fejlődés.¹⁰ Aligha kell történeti forrásokat használni annak bizonyítására – mert az én generációm még jól emlékszik rá –, hogy a szovjet ember 1991-ig, hét évtizeden át – a sztálini „személyi kultusz” legvadabb időszakát is beleszámítva, amikor a hatalom Sztálinnal az élen saját, 1936-os alkotmányát tiporta sárba – mindig azt tanulta és hallotta, hogy minden érték a munkából fakad, és minden felhalmozott érték, vagyon, gyár, föld, kórház és iskola az övé, „a munkásoké és a parasztoké”. Sőt, a szovjet propaganda és tudomány a legelidegenedettebb hatalmi önkény időszakában a munkásokat megnyomorító bürokrácia, a

protekciónizmus és a megvesztegetés elleni harcot fújta, egészen a Szovjetunió összeomlásáig.

Ezt az ellentmondást és az ehhez hasonlókat a *szovjet ember* végső soron nem volt képes felfogni és feldolgozni. A hatalmi kényszerhez hozzászokott, és önként gyakorolta. Természetesen a „nyugati ember” sem volt jobb – sem német, sem amerikai formájában, sőt „rosszabb”. Mégis más a látszat, a szovjet ember ugyanis nincs többé. Nincsenek állami ideológiai apparátusok, amelyek a szovjet ember „emlékezetpolitikai érdekeit” megvédenék. Ki van szolgáltatva mindenféle „emlékezetpolitikus” kénye-kedvének.

Minden, ami belőle tovább él az új világban, az már valami egész másnak a része, eleme. Marad a „nyugati ember” globális és uralkodó mintája, amely ellen Zinovjev is fellázadt idézett cikkében. A „nyugati ember” (akár német, francia vagy angolszász formájában) formai értelemben az egyén szabadságát mindenek fölé helyezi, mégis őrzi a „gazdag népek” uralkodó pozícióját a világrendszerben, még háborúk, népiirtások árán is.¹¹ Gyakran hagyjuk figyelmen kívül, hogy a nagy gyarmatosító birodalmak és az Egyesült Államok is vérben-erőszakban születtek, csak hamarabb. Tehát a „brit ember”, a „német ember”, az „amerikai ember” is a nyers erőszakban és erőszak által született. A *szovjet ember* viszont a dekolonizáció apostolaként tekinthetett volna magára, ha ezt (is) nem tette volna meg helyette a szovjet állam.

A *szovjet ember* városlakó – a maga tipikusságában és fejlődésében. Kijárta az úttörőmozgalom, a Komszomol és gyakran a Kommunista Párt, a hazafias és kulturális szervezetek, nem ritkán a szakszervezetek „iskoláit”. Hivatalos erkölcsiségét az olyan irodalmi gyermekkönyvek tükrözték, amire Kelet-Európában is emlékszik az idősebb generáció, mint Gajdar: *Timur és csapata* – a szovjet haza iránti odaadás, a rászorultakkal való szolidaritás és önfeláldozás műve. Később, 1961-ben mintegy ennek szellemében, kifejezetten Hruscsov utasítására, a pártprogram körüli ténykedések „melléktermékeként” egy KB-dokumentumot alkottak meg: „A kommunizmus építőjének morális kódexé”-t. A jól ismert dokumentum összegyűjtötte a szovjet ember erkölcsi „tizenkét pontját”, morális imperatívuszát.¹²

Azt se felejtjük el, hogy 1989-ben az SZKP-nak 19 millió tagja volt. Ám éppen ezzel egyidőben, a peresztrojka időszakában döbrent rá a „modern” *szovjet ember*, hogy a párt és az állam által képviselt szovjet célok és kommunista jövőkép, valamint a valóságos élet tényei, lehetőségei között már áthidalhatatlanok az ellentmondások. Vagyis egyre többen adták fel a szocializmusba és a szovjet rendszerbe vetett

hitüket. Márpedig a *szovjet ember* legelső tulajdonsága éppen a hite volt, a hit egy jobb, a társadalmi egyenlőségen alapuló közösségi társadalomban, annak lehetőségében. Amikor pedig a kommunizmus (mint ideológia és erkölcs) fényével önmagát megvilágító hatalom egyszer csak maga kezdeményezte a Szovjetunió lerombolását, és vette át közvetlenül az állami tulajdon fölötti ellenőrzést, úgy, hogy azt saját magántulajdonává alakította, a *szovjet ember* megbénult. Sőt, sokan már azt képzelték, majd most jön el az „igazi demokrácia” kora, a Nyugat utolérése és elhagyása, amelynek első történelmi kísérletét Sztálin neve fémjelezte. De a peresztrojka idején a *szovjet ember* már nem is értette, mit kellene megvédenie. Hiába tudta, hogy az állami tulajdon alkotmányjogilag őt illeti, ha nem tudta, hogyan lehetne valójában is az övé.

2. A *szovjet ember* örült ellentmondások közepette élt. Normális észszel ki tagadhatná a történelmileg példátlan kulturális felemelkedést, amelyet a Szovjetunió több mint 100 népe, a *szovjet ember* megélt. Hogyan is lehetne figyelmen kívül hagyni a szovjet állam kulturális és tudományos teljesítményét, amellyel – példának okáért – egy reprezentatív kötetben a szovjet akadémiai értelmiség a rendszer utolsó fejlődési fázisában, 1987-ben még „eldicsekedett”.¹³ És valóban megdöbbenő bármilyen egyetemes összehasonlításban, hogy a világrendszer félperifériáján a náci Németország és csatlósainak pusztításai ellenére micsoda kulturális fejlődés ment végbe.

A *szovjet ember* legendásan olvasó ember volt, a klasszikus orosz és egyetemes szépirodalom ilyen tömeges olvasása is valószínűleg példátlan az emberiség történetében. Igen, a szovjet paternalista állam így is formálta a szovjet ember lelki alkatát! A „nagy tisztogatások” csúcspontja, 1937, „Puskin-év” volt a Szovjetunióban, egyszerre a klasszikus orosz és az antifasiszta szovjet kultúra valóban sajátos össznemzeti demonstrációja. Létezhet-e ennél brutálisabb ellentmondás? Az erőszakos kollektivizálás és iparosítás a maga óriási áldozataival egy új, egyetemes küldetéssel rendelkező nemzet(állam) létrejöttének megnyilvánulása volt, amelyet a *szovjet ember* az ismert nélkülözések árán saját kezével épített fel, s ennek tudatában volt, még ha sok mindent egy absztrahált Sztálinnak tulajdonított is ebből.

A francia felvilágosodás, a materialista tudomány, a vallás elleni harc mennybemenetele és az „ellenségkeresés” erőszakos kultúrája a politikai élet síkján összefonódott: az értelem és az értelmetlen kö-

zötti határvonalak elmosódtak. A *szovjet ember* egyszerre lehetett ör és fogoly a Gulag valamely táborában. Varlam Salamov vagy Lengyel József mindent tudott erről már a maga korában. De ismerik-e vajon még az ő nevüket?

Az antifasiszta honvédő háborúban az áldozatok szintén történelmileg példátlan 27 milliós száraz adatában talán mindennél jobban kifejeződik a *szovjet embernek* mint állampolgárnak (mindegy, hogy nő vagy férfi!) a szovjet haza iránti odaadása és önfeláldozása, pedig ő sem született katonának. De mennyire nem! Végül is a honvédő háború idején a „Hív a haza!” általánosan ismert plakátján női alak testesíti meg a hazát. A *Győzelem* egyúttal a *szovjet ember* felmagasztosulásával párosult, végre kezdetett büszke lenni történelmi teljesítményére, meg tudta (és meg is kellett) magát különböztetni az államtól.

Számtalan irodalmi mű és nagyhatású művészfilm formálta a „szovjet hitet”, ám a szovjet regény, költészet és filmművészet a 60-as években egyre mélyebbre hatolt a szovjet *ellentmondások* bemutatásával. Micsoda emberi áldozatokra épült fel a Szovjetunió! Solohov *Emberi sors* című alkotásától Bikov *Hajnalig élni* c. kisregényéig, Jevtusenkótól a legalitás határait feszegető szovjet bárdig, Viszockijig vagy Okudzsaváig, Grigorij Cuhraj *Negyvenegyedik-je*, *Szállnak a darvak-ja*, *Ballada a katonáról-ja*, *Tiszta égbolt-ja* a szovjet humanizmus, a szovjet erkölcsiség kézzel fogható klasszikus darabjai, mind a *szovjet ember* erkölcsiségének legmagasabb kifejeződési formái. De Larissza Sepityko, a fiatal Mihalkov, Elem Klimov vagy Tarkovszkij filmjei szintén az említett *ellentmondások* tudatosítását szolgálták.¹⁴ Szimonov és Ehrenburg, Babel és Grosszman, Paszternak és Pausztovszkij, Cvetajeva és Ahmatova ..., vég nélkül sorolhatnánk a szovjet írókat, költőket, akik nélkül nincs *szovjet ember*, és akik nincsenek a *szovjet ember* nélkül.

A *szovjet ember* e tudatosodás hatására kezdett elválni szülőjétől, a szovjet államtól. A szovjet filmművészet éppen azt a folyamatot ragadta meg, amelyben a *szovjet ember* saját egyéniségére, önállóságára rátalál(hat). A háború idején, miképpen a forradalmas években is – bár a *szovjet ember* különböző történelmi alakváltozatairól van szó – saját erejének, fontosságának ébredt tudatára. A partizánmozgalmak *szovjet embere* nap mint nap önálló döntésekre kényszerült, akárcsak a Vörös Hadsereg központtól elszakadt katonája. Sok helyzetben a *szovjet ember* fölött nem volt ott az állam gondoskodó keze. A szovjet ember fejlődése is bizonyítja, hogy az állam túlzott, kierőszakolt tisztelete és a tőle való félelem, illetve tartózkodás, eltávolodás – egy mással összefüggő jelenség.

A *szovjet ember* ugyanakkor kulturálisan „mindenevő” volt. Társadalmi rétegeződése a gyári szocialista brigádoktól az Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársaiig bonyolult struktúra volt, de mind összetalálkozhattak a szovjet esztrád fővárosi rendezvényein. A speciális szovjet esztrád népszerűségével semmi sem versenyezhetett. De a szovjet ember szinte összes alakváltozata képviseltette magát az esztrádtól Sosztakovicsig, a Ványa bácsiig, a Nagy Színház balett műsoraitól az Operáig a kultúra úgyszólván minden „templomában”.

A *szovjet ember* horizontját végső soron persze nem az egyetemes kultúra részévé vált szovjet művészet, hanem sokkal inkább az állami és pártbürokrácia határozta meg. A Szovjetunió világhatalommá vált, ami sok mindent elfeledtetett a Brezsnyev-korszak bürokratikus valóságából: a *szovjet ember* megbocsátotta a végtelen sorban állást, a rémes lakásviszonyokat, a bürokratikus huzavonát, a korrupciós stíliket. Igaz, eközben elmondhatta, hogy végtelen türelme – kifizetődött. Hiszen Sztálin halála után az élet „mindig kicsit jobb lett”. Növekedett az életszínvonal, a parasztok is kaptak nyugdíjat, a munkanélküliség, a létbizonytalanság úgyszólván ismeretlen jelenség volt, a jövő iránti optimizmus sokáig világos perspektívával kecsegtetett. Szimbolikusan tükrözte ezt az 1961-es esztendő két, közvetlenül össze nem függő eseménye: Gagarin űrutazása és az SZKP XXII. kongresszusán a kommunizmus (a szükségletorientált társadalmi önkormányzás, jólét) mint belátható perspektíva meghirdetése került a hazai és a nemzetközi politikai élet figyelmének központjába.¹⁵ Nem gondolom, hogy mindez a *szovjet ember* „naivitása” fogalmába tartozik, de annyi bizonyos, hogy „hiszékenysége” az államhatalomhoz való sok évtizedes alkalmazkodásból is fakadt, sokkal inkább egyfajta kompromisszumká változott az idők folyamán. A szovjet államba vetett hitnek nem sok köze volt a vallási jelenséghez, bár a Sztálinba vetett hitet sokan vallási alapon magyarázzák. A *szovjet ember* ugyanis magára ismert a Szovjetunióban, sokáig fenntartotta a Szovjetunióba vetett hitét, végső soron saját „alkotásának” is tekintette, amely összeomlásakor magára hagyta őt.

Mindez annak ellenére igaz, hogy a *szovjet ember* előtt a „kommunista perspektívákat” súlyos tények homályosították el, amelyek részletezésére itt nem nyílik mód. Annyit érdemes megjegyezni, hogy a mindennapi élet hivatalos tematizálását is a „szovjet nagyság”, a „szovjet világhatalom” dicsősége, „a mind naggyá legyetek” mítosza és valósága, a szovjet sport előretörése, a dácsák tömeges megjelenése, a „szovjet fogyasztói társadalom” határozta meg. A „modern nő” –

kibontakozva az „egyenviséletből” a nyugati divat majmolásával és a szovjet hivatalos feminizmussal felvértezve – kiszabadulni látszott a férfiuralom hagyományos kényszereiből. Talán a háborús „férfihiányból” fakadón is annyi kompromisszumra kényszerült, hogy végül „megadta” magát.

A mindennapi élet árnyoldalai is fényesen jelentek meg a szovjet propagandában, amelynek jó volt hinni: például a *szovjet ember* tudta, hogy nem szabad inni, az iszákosság, az alkoholizmus pusztító jelenség, harcolni kell ellene, mint a bürokrácia és az egyenlőtlenségek növekedése, a korrupció vagy más negatív jelenségek ellen is – persze szigorúan az államhatalom eszközeivel és irányításával. Ennek ellenére a *szovjet ember* ivott, hiszen ez az állami bevételek egy jelentős részének forrása is volt. Lám, egy újabb ellentmondás! A *szovjet ember* politikai indoktrinálása Marxszal és Leninnel kezdődött, s a szó szoros értelmében Brezsnyevvel és Gorbacsovval, végül Jelcinnel és a Volkogonov-féle „percemberkékké” ért véget. Az állam és a párt „előírásainak” követése mégis járhatóbb útnak tetszett, mint az autonóm gondolkodás és önszerveződés, amelynek régi forradalmi elemei vagy háborús tradíciói elvesztek a múlt kódében. Marx és Lenin eszméi úgy jelentek meg, mint amelyek az angyali magasságokból a párt közvetítésével leszállnak a földre, hogy megvalósuljanak. Nem véletlen, hogy a *szovjet ember* a valós politikai vitákban baráti társaságokban, külföldön vagy külföldiekkel egyszerűen eszköztelennek bizonyult.

3. A szovjet államhazafiság és egypártrendszer megdicsőülése,¹⁶ valamint a „másként gondolkodás” tilalma feltételezte egymást. A szamizdat vagy a *dissent*-mozgalom,¹⁷ amely a 60-as évek első felében emelkedett fel, nem igazán talált utat a szovjet emberhez, hiába is hivatkoztak a legjelesebb disszidens szerzők is a szovjet alkotmány és törvényesség adta keretekre és az üldözések tényeire. Kevés kivétellel (például R. A. Medvegyev vagy Szolzsenyicin alternatívája, Salamov), ha valaki *dissent* lett, megszűnt szovjet embernek lenni: „antiszovetszik” lett. Vagyis annyiban nem szűnt meg, hogy sok esetben csak egy másik eszmevilág – tisztelet ismét a számos kivételnek – *reflektálatlan* követőjévé vált. A kivételek, mint pl. Viszockij, a bárd, utat találtak a *szovjet ember* szívéhez. E jelenség megértéséhez némi empátiára ismét szükség van, mégpedig azért, mert a *dissent* (alapjában értelmiségi) *látószöveget* nem maga a szamizdat irodalom határozta meg, hanem – bár pántragikusan hangzik – a Szovjetunió helyzetét, sorsát sokban determináló globális geopolitikai

feltételrendszer. A *szovjet ember* ennek egyértelműen tudatában volt. Kezdetben Szolzsenyicin (*Iván Gyenyiszojics egy napja*) vagy sokáig Grigorenko kitüntetett szovjet tábornok kritikája is szovjet kritika volt. A „demokratikus ellenzék”, Szinyavszkij vagy Danyiel kritikája nagyon hamar úgy tűnt fel, mintha a Nyugat, mindenekelőtt az Egyesült Államok szócsövei lennének, hiszen támogatóik Nyugaton nem a szocialista mozgalmakból kerültek ki. Bukovszkij az amerikaiak által támogatott puccsista, egyébként tömeggyilkos tábornok sötét rendszere cserélte ki Luis Corvalánra, a Chilei KP vezetőjére. A 60-as évek második felében bontakozott ki a rendszerellenes, részben emberjogi és társadalmi forradalmi mozgalom Franciaországban, Németországban és mindenekelőtt az Egyesült Államokban, ahol a faji elnyomás akkoriban még a mindennapi élet része volt. Ráadásul az USA nemzetközi presztízsét egy régi vágású imperialista háború tépázta meg, amelyet Vietnámban folytatott. Ez a népirtásba fordult délkelet-ázsiai „véres övezet” az USA történetében példátlan szélességű békemozgalmat hívott életre. A *szovjet ember*, aki szolidáris volt az USA-ellenes nemzetközi tiltakozással, képtelen volt felfogni a *dissent* mozgalom értelmét. Ami eljutott hozzá, az Solohov hazafias kirohása volt a szovjet sajtóban, amely a *dissent* mozgalmat lényegében idegen ügynökök aknamunkájaként értelmezte. Miközben a nyugati hatalmak publikálták és védelmükbe vették a szamizdat irodalmat és a *dissent* mozgalmat, a mozgalom képviselői újra és újra csak úgy jelentek meg a szovjet lakosság előtt, mint idegen érdekek képviselői, akiket Nyugatról szponzorálnak. Ugyanakkor a *szovjet ember* saját fejlődésének anyagi korlátaival gyakran találkozott a szovjet sajtóban, a rádió- és a tv-műsoraiban is. Tudatában volt annak, hogy ő „finanszírozta” a szovjet külpolitikai terjeszkedést és az antikolonialista harcot, amelyet szimbolikusan testesített meg a moszkvai Lumumba Egyetem a maga sajátos internacionalista küldetésével. Ez is része volt a „szovjet büszkeség” mindennapjainak. A *dissent* mozgalom ezt a *büszkeséget* tépázta meg.

A *szovjet embert* a történelem megtanította arra, hogy engedelmes állampolgár legyen, és küzdelmeit az államhatalom keretein belül, annak szabályai szerint vívja meg. Ennek a jelenségnek is számtalan irodalmi, zenei forrása, megjelenítése maradt fenn az utókor számára. Akszjonov vagy Viszockij kétségtelenül jó példa arra, hogy a *dissent* kultúra és a szovjet ember kultúrája közös pontokra tehetett szert az évtizedek folyamán. Kétségtelen, a szovjet humanista magaskultúra a bürokratikus hatalommal való konfrontációja során sohasem tért

meg semmiféle piaci-kapitalista értékszemplélethez, a társadalmi egyenlőtlenségek elfogadásához, ezért is tudott közel kerülni a szovjet tömegekhez. A későbbi liberális ellenzék éppen ez okból is megvetette a *szovjet embert*, mert „nem adta el magát az ördögnek” (vagyis a magántőke-felhalmozás ördögének). A piaci árugazdaságot elfogadta, ám következményeit elutasította. Ez a kettősség, ellentmondás a mai orosz (*roszszijanyin*) emberbe is mélyen bele van kódolva.

A szovjet cenzúra is kétarcú volt: nem létezett, miközben létezett. A cenzúrát (amely formális jogi értelemben valóban nem létezett) gyakorló hatalom sokszor támogatta ugyanazokat a szovjet szerzőket, akiket más alkalomból cenzúrázott, korlátozott és betiltott: a színpalak mögött folytatódott a hatalmi harc a betiltott művek engedélyezésért, amiről az egyszerű szovjet embernek nem lehetett világos képe. A *szovjet ember* számára a mindennapi betevő megszerzése, a biztos munkahely, a szociális egyenlőség látszata és valósága fontosabb volt, mint a személyes szabadság, az államhatalomtól való szellemi-politikai függetlenedés. Még azok az elemzők is, akik a piac és a magántulajdonos szabadságát, a politikai pluralizmust magával a *szabadsággal* azonosítják, sok esetben megcsodálták a *szovjet ember* történelmi teljesítményét, egy olyan ország felépítését, amely a példátlan háborús pusztítást követően is világhatalommá emelte a Szovjetuniót. A „szovjet civilizáció” fő útja Magnyitogorszktól Sztálingrádon át Csillagvárosig vezetett. Ám valójában a *szovjet ember* sorsát, személyiségét Novocserkasszk és Csernobil története is formálta. E katasztrófák nemcsak áldozatvállalásának, hanem az államtól való önállósulásának eseményeiként is megragadandók. A *szovjet ember* és a nem szovjet ember közötti határvonalak gyakran nehezen húzhatók meg. Kifejlett formában példázza ezt, hogy a peresztrojka idején már sokan voltak olyanok, akik a szovjet rendszer privilegizált rétegeiből verbuválódtak arra a feladatra, hogy megsemmisítsék a *szovjet ember* létfeltételeit, hogy meghonosítsák az oligarchikus kapitalizmus oroszországi rendjét, mi több, annak szenvedélyes védelmezőivé, haszonélvezőivé váltak. A *szovjet ember* történetének vizsgálódásai nyomán annyit megtanultunk, hogy az igazi emancipáció fogalma *egyszerre* gazdasági, szociális és politikai fogalom. A *szovjet ember* „a világot megváltó szabadság”, a gazdasági és társadalmi felszabadulás nagy céljai és a mindennapi kispolgári valóság „kicsinyességei” között sodródva ez utóbbiak uralma alá került. Ennek ellenére a szovjet kultúra olyan élő „emlékeit” hagyta az utókorra, amelyek a progresszív világgal kultúra eliminálhatatlan részeit, az emancipáció elemeit alkotják.

- ¹ <http://kunalab.ru/stati/zolotaja-biblioteka/aleksandr-zinovjev-o-kolonialnoi-demokrat.html>. A. Zinovjev: O kolonialnoj demokratyii. Az írás magyarul is megjelent: A kommunizmustól a gyarmati demokráciáig: *Eszmélet*, 25. sz. (1995. tavasz), 107–130.
- ² Lásd a témakörrel a tárgyszerűség igényével (vagy inkább annak látszatával) készült művet: A. Jurcsak: Eto bülo navszegda, poka nye koncsilosz. Poszlednee szovetszkoe pokolenyie. Moszkva, Novoje lityeraturnoe obozrenyie, 2016, illetve a felfogás bírálatát Sz. Kurginjantól: <https://www.bing.com/videos/search?q=%d0%be+%d1%81%d0%be%d0%b2%d0%b5%d1%82%d1%81%d0%ba%d0%be%d0%bc+%d1%87%d0%b5%d0%bb%d0%be%d0%b2%d0%b5%d0%ba%d0%b5&&view=detail&mid=578DE2FC0560C46CECAC578DE2FC0560C46CECAC&FORM=VRDGAR>.
- ³ E tekintetben tipikusnak például a Levada Intézet interpretációi tekinthetők; lásd Lev Gudkov értelmezését: <https://storm100.livejournal.com/3075150.html>.
- ⁴ Ez a beállítódás már dal formájában is bejárta az internetet: Harcsenko: Sztálin otyec i rogyina maty <https://www.youtube.com/watch?v=WAXOzhlvP0>
- ⁵ Ezzel kapcsolatosan gyakran hivatkoznak Lenin számos munkájára, Trockij kultúrával foglalkozó írásaira, vagy Gorkij és Majakovszkij irodalmi műveire, s ritkábban emlékeztetnek A. Koncsalovszkij-Mihalkov *Az első tanító* című „kultikus” filmjére, amely a humanista művészet eszközeivel mutatja meg a születés romantikus és fájdalmas „pillanatait”. Többet megért e film alapján az érdeklődő ember, mint számos szaktanulmányból.
- ⁶ Krausz Tamás – Szigeti Péter: *Lukács György és Mészáros István. Filozófiai útkeresés – levelezésük tükrében*. Eszmélet Zsebkönyvek. Budapest, Eszmélet Alapítvány, 2019. Lásd e kérdésről a könyv bevezetőjét.
- ⁷ Hosszabban vizsgálódtam e tárgyban Lenin-könyvem 8. fejezetében. *Lenin. Társadalomtörténeti rekonstrukció*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008.
- ⁸ A W. Benjamin: Az alkotó mint termelő. in uő: *Angelus novus*. Budapest, Magyar Helikon 1980, 764– 765. Benjamin értelmezésére Tütő László hívta fel a figyelmet.
- ⁹ A kontinuum folyamatok értelmezésére lásd Szvák Gyula kísérletét: Szvák Gyula: *Mi az orosz?* Budapest, Russica Pannonica, 2016, 152.
- ¹⁰ Lásd erről: Tamas Krausz: Deutscher Lecture: Deutscher, Lenin and the East-European Perspectives. *Historical Materialism*, London, 25. Volume, Issue 2, 2017.
- ¹¹ E jelenség gazdag történetéből lásd: E. Hobsbawm: *Szélsőségek kora. A rövid 20. század története*. Budapest, Pannonica Kiadó, 1998.
- ¹² „1. A kommunizmus ügye iránti elkötelezettség, a szocialista haza és a szocialista országok iránti szeretet.
2. A társadalom javára végzett lelkiismeretes munka: aki nem dolgozik, ne is egyék.
3. Mindenkinek gondoskodnia kell a társadalmi jólét megőrzéséről és fokozásáról.
4. A társadalom iránti kötelezettségek tudata, határozott, egyértelmű fellépés a társadalmi érdekek megsértésével szemben.
5. Kollektívizmus és társadalmi szintű kölcsönös segítségnyújtás.
6. A humánus vezérelte emberi kapcsolatok és kölcsönös tisztelet: ember embernek társa, barátja és testvére.

7. Becsületesség és igazságosság, erkölcsi tisztaság, egyszerűség és szerénység a társadalmi és a személyes életben egyaránt.
 8. Kölcsönös tisztelet a családban, gondoskodás a gyermekek neveléséről.
 9. Kíméletlen fellépés az igazságtalansággal, a dologtalansággal, az ostobasággal, a becstelenséggel, a karrierizmussal és az önzéssel szemben.
 10. A Szovjetunió népeinek barátsága és testvérisége, harc a nemzeti és faji ellenségeskedés ellen.
 11. A kommunizmus, a béke és a népek szabadsága ügyének ellenségeivel szembeni határozott fellépés.
 12. Testvéri szolidaritás minden ország dolgozóival, a világ minden népével.”
- ¹³ *Szovetszkaja kultura. 70 let razityija*. K 80 letnyiju akademika M. P. Kima. Moszkva, Nauka, 1987.
- ¹⁴ Itt nem sorolhatjuk fel a szovjet filmművészet legnagyobb képviselőit sem, hiszen a film a Szovjetunióban kiemelt művészeti ágazat volt, amelynek jelentőségét már Lenin felismerte. Ejzenstejntől Suksinon át Koncsalovszkijig számtalan nagy alkotó munkásságának hatását emelhetnénk ki. A szovjet film egyik legújabb számbavétele e téren kitűnő eligazítást nyújt: Ju. Ruzsina: *Isztorija szovetszkogo kino*. Jekatyerinburg, 2019.
- ¹⁵ Lásd részletesebben a történelmi feltételekről: Podrobnее ob isztoricseszkijh preposzilkah: Tamas Krausz: *Kratkij kursz isztorii Roszszii v XX veke*. Mir i szemja. Peterburg, Interlajn, 2001. 166-182.; Lásd még: *Alternativi (Москва)*, Ho. 3. 2001.
- ¹⁶ Az 1977-es Alkotmány foglalta először törvénybe, hogy a Szovjetunióban egy pártrendszer van. Az addig papíron lévő „forradalmi legitimáció” szerint minden hatalom a munkások és parasztok szovjetjeié volt.
- ¹⁷ A témakör irodalmából lásd Julia A. Ruzsina tárgyszerű elemzését: Ju. A. Ruzsina: *Szamizdat v SZSZSZR: tekszti i szugybi*. Szankt-Petyerburg. Alateja Jekatyerinburg, Izdat. Uralszkogo Universzityeta.

Reciprocitás és rurális társadalomszervezetek

A reciprocitás társadalomtudományi fogalmát, amelyet gyakorta etnológiai¹ alkalmazására korlátoznak, az 1990-es évektől három, jobbra egymással összefonódó értelmezési keretben hasznosították: a *szolidáris gazdaságot* vizsgáló gazdasági antropológiában (Laville, 2000; Castel, 2003; Gardin, 2006; Fraisse, Guérin, Laville, 2007), a *közjavak kezelése* terén (Ostrom, 1998, 2003), valamint a *reciprocitáselmélet* antropológiai megújítása kapcsán (Scubla, 1985; Temple, Chabal, 1995). E három megközelítés közös érdeme, hogy a társadalmi – s főként a gazdasági – kapcsolatok elméleti olvasatát nyújtja, és ezáltal a reciprocitás elvén keresztül alternatívát kínál a magánérdekek közti versengés logikájának az árucserre-viszonyok általánosításához vezető természetadta értelmezésével szemben.

Az etnológiában a reciprocitás sokáig kölcsönös szolgáltatásokat jelölt egyének között. Így C. Lévi-Strauss (1949) olyan reciprocitás-fogalomra tehetett javaslatot, amely a rokonsági viszonyok és struktúrák egészét szabályozza. Eszerint a reciprocitás elve, antropológiai értelemben, személyek közötti reflexív aktust, interszubjektív kapcsolatot jelent, azaz nem csupán javak vagy tárgyak permutációját jelöli, mint a csere.

M. Mauss egyébként éppen a csere és az ajándék (*don*) elméletének megfogalmazása során fedezi föl újra a reciprocitás elvét, amelyet eredetileg R. Thurnwald (1932/1937)² és B. Malinowski (1922) vezetett be. Mauss (1923/1997), paradox módon, midőn *Essai sur le don* (Tanulmány az ajándékról) c. tanulmányában (Mauss [1923] 1997; Mauss 2000) a csere eredetéről az ajándékot nevezi meg, kimutatja, hogy az utóbbi a kereskedelmi célú csere ellentéte. Ugyanakkor a hármas kötelezettség, az *ajándékozás*, az *ajándék elfogadása* és a *viszonzás* megkülönböztetésével arra is fölhívja a figyelmet, hogy az ajándékcserre-ciklusok ösztönzője eredetileg a reciprocitás volt (Mauss 1923/1997, 205). Mauss (1931/1968–1969) tisztában van

a reciprocitás struktúráinak természetes eredetével, avval, hogy ezek az eredendő rokonsági viszonyokban rejljenek, amelyeket különösen az *exogámia* és a *leszármazás* terminusai fejeznek ki. Kimutatta a „közvetlen” (bináris, *face to face* jellegű) és a „közvetett” (azaz hármas, két személynél több szereplőre kiterjedő) reciprocitási formák létezését. Lévi-Strauss ugyanakkor (1950, IX–LII) Mauss szemére vetette, hogy nem veszi észre: éppen a csere – és nem a bennszülöttek valamilyen hiedelemrendszere (az „ajándék szelleme” vagy a *mana*³) – az, amely a hármas kötelelem, az ajándékozás, az ajándék-elfogadás és a viszonzás rejtett struktúráját alkotja. Bírálta Mausst, amiért nem a cserét állította a szimbolikus funkció centrumába. Mindazonáltal Mauss azért, hogy a társas viszonyt (*alliance*) és a rokonságot összefüggésbe hozza a hármas kötelezettséggel, egy olyan kutatási irányt jelölt ki, amelyet Lévi-Strauss is átvett a *Structure élémentaires de la parenté* (A rokonság elemi struktúrái; [1949] 1967) c. művében, ahol a rokonsági kapcsolatokat a reciprocitás-elvhez rendeli hozzá. Lévi-Strauss tehát elemi struktúrának ismeri el a reciprocitást, de csupán azért, hogy a csere általánosított struktúrájának rendelje alá, beleértve annak szimbolikus formáit is.

Alvin Gouldner a *The Norm of Reciprocity*-ben (A reciprocitás normája; 1960) a reciprocitást általánosított és egyetemleges morális normaként ábrázolja, amelyre alapvető szerep hárul a szilárd társadalmi struktúrák és rendszerek fönntartásában. Rámutat aszimmetrikus – heteromorfnek nevezett – reciprocitási formák meglétére, illetve a reciprocitásformáknak az egyének státuszához igazodó változékonyságára. Nem jut el azonban sem addig, hogy megvizsgálja, melyek azok az alapstruktúrák, amelyeket a reciprocitás gyakorlata létrehoz, sem pedig hogy megragadja ezek föltételeit és hatásait, amit pedig a szociológus feladatának nevez (1960, 163).

Megpróbáltam párbeszédet teremteni az említett háromféle megközelítés között, úgy, hogy ezeket alkalmaztam a vidéki (*rural*) gazdasági és társadalmi kapcsolatok, szerveződési folyamatok és fejlődési dinamikák elemzésére – a Dél különböző államaiban, Afrikában, Óceániában és Latin-Amerikában (Sabourin 2012). Jelen cikk a szóbanforgó megközelítések hozadékát és korlátait, illetve hozzájárulásukat taglalja a szerveződési folyamatok elemzéséhez, vidéki környezetben.

Reciprocitás a közjavakkal való gazdálkodásban

Ostrom 1990-ben, *Governing the Commons* (A közjavak igazgatása) c. művében, köztulajdonban lévő erőforrások kezelésével kapcsolatos, különböző esetek kapcsán kimutatja, hogy a gazdaság terén a közös cselekvés nem a megszokott hipotézisekhez igazodik. A valós helyzetben lévő szereplők a *kollektív haszon szempontjából jobb döntéseket hoznak*, mint amiket a racionális választás elmélete alapján várnánk. Ezt Ostrom részint a *face to face* [kapcsolatok] jelentőségével magyarázza – ami kölcsönös elköteleződésekre vezet –, részint pedig a szereplők újító képességével, ami lehetővé teszi, hogy a szabályokat módosítsák, tanuljanak egymástól, mérsékeljék az aszimmetrikus helyzeteket és növeljék a kollektív nyereséget.

Ostrom szerint (1998, 10), nem létezik együttműködés reciprocitás – azaz a többi felhasználó részéről való viszonzás vagy osztozás (*partage*) – nélkül. A felek arra törekednek, hogy megtalálják a többi érintett szereplő között azokat, akik potenciális együttműködő partnernek. A *priori* azokkal kooperálnak, akik kimutatják együttműködési szándékukat, s reciprocitás hiánya esetén nem hajlandók együttműködesre. Ostrom a reciprocitást egyetemes társadalmi normának tartja – összhangban Gouldner fölfogásával –, és *együttműködési képességként* határozza meg. Számára a reciprocitás alapja a kölcsönös bizalom (Ostrom 2003, 8). A *bizalmat* mint a valószínűség olyan sajátos fokát definiálja, amivel valamilyen cselekmény során az egyik szereplő a másikhoz viszonyul.

Ostrom a reciprocitás tartósságát a szankciók bekövetkezése iránti várakozással vagy félelemmel magyarázza (Ostrom 2005). A hírnév (*réputation*) egyike azoknak az információknak, amelyek a másikba vetett bizalmat – csakúgy, mint az együttműködés során érvényesülő reciprocitást – motiválja (Ostrom 1998, 12). Ezek az etikai értékek azonban (bizalom, reputáció, respektus) mindig a használók érdekeinek rendelődnek alá.

A tartósan együttműködő szereplők (*strong reciprocators*) hálózatanak sűrűsége, illetve a hajlandóság a közös cselekvésre, előfeltételként jelenik meg annak, hogy a reciprocitás normája érvényesüljön. Ostrom úgy véli: a különböző politikák a reciprocitásra kész (*reciprocitaires*) és az önérdékű (*égoïste*) egyének arányától függnak: ha az előbbiek kisebbségben vannak a társadalomban, befolyásukat interakcióik gyakorisága szabja meg (Ostrom 2005).

Összegezve, Ostrom az együttműködés és a reciprocitás számos olyan magától értetődő viselkedésformájáról számol be, amely ellentmond a racionális cselekvés elméletének. Az egyének jobb eredményeket érnek el, mint ami „ésszerű” lenne, azáltal, hogy megteremtik a feltételeket ahhoz, hogy a reciprocitás, a bizalom és a hírnév legyőzze vagy mérsékelje az egoista és érdekvezérelt cselekvés kísértését.

A reciprocitás érvényesülése a szolidáris gazdaságban

A szolidáris gazdaság olyan szociális gazdaságként⁴ határozható meg, amely nem pusztán versengésen és egyéni hasznon alapul. O. Castel (2003, 4) fölfogásában a szolidaritás a reciprocitáson keresztül érvényesül: a reciprocitás olyan elv, amely szerint a termelést [és eredményét] megosztják „olyan személyek közti kapcsolatok keretében, akik tudatában vannak közös érdekeiknek, s ez morális kötelességet ébreszt bennük, hogy ne tegyenek olyasmit, ami a közösségnek ártana.”

Bárhogyan határozzuk is meg a szolidáris gazdaságot, a megközelítések többsége a reciprocitás fogalmával operál, s általában Karl Polányi (1944, 1957, 1975) munkáira támaszkodik.

Polányi gazdaságelméleti munkássága

Polányi a reciprocitást és a redisztribúciót mint sajátos, az árucserétől különböző gazdasági kategóriákat határozza meg. Javasolja a gazdasági rendszerek tipologizálását, annak alapján, hogy milyenek a társadalomban a gazdasági folyamat intézményesülésének módjai. Háromféle gazdasági-társadalmi integrációs sémát⁵ különít el, amelyek mindegyike képes piaci formát generálni. A reciprocitást mint *szimmetrikus társadalmi csoportok korrelációs pontjai közötti mozgást* határozza meg; a redisztribúciót *az elsajátítás azon módja gyanánt, ahol a javak valamilyen központ felé, majd onnan kifelé áramlanak*; a csere pedig, szerinte, olyan *oda-vissza mozgás, mint amilyen a tárgyak egyik kézről a másikba kerülése valamilyen kereskedelmi rendszerben* (Polányi 1975, 245).

E különböző integrációs modellek mindegyike sajátos intézményes alapokat feltételez, amelyek tagoltan illeszkednek egymáshoz: a reciprocitás szimmetrikusan elrendezett rokonsági csoportokat feltételez;

a redisztribúció egy csoporton belüli központ, a csere pedig versengő, árszabályozó piaci rendszer létezésén nyugszik.

Polányi 1957-ben mindezt kiegészíti még a *házi gazdaság* (*livelihood*, önellátó vagy a létfenntartást szolgáló gazdaság) kategóriájával mint egy olyan *szubsztantív* gazdaság alapfogalmával, amelyet az elosztás és a redisztribúció szabályoz (1957).⁷

A három társadalmi integrációs forma nem lineáris, nem kizárólagos és nem feleltethető meg fejlődési fokoknak: *semmilyen időbeli egymásutániséget nem hordoznak* (ugyanott, 249). Majdnem minden gazdasági rendszerben egymás mellett léteznek, még ha egy adott társadalomban egyikük dominánssá is válhat, miként az árucseré a nyugati világban a XIX. század óta. Polányi (1975, 247) így fogalmaz: „A reciprocitás mint integrációs séma hatékonyságát növeli, hogy a redisztribúciót és az árucserét mint alárendelt sémákat használhatja fel. A reciprocitáshoz eljuthatunk a munka nagyobb részének a redisztribúció pontos szabályai szerinti megosztásával, például rotációs alapon végzendő feladatok teljesítésekor [...] A nem árutermelő gazdaságokban e két integrációs forma – a reciprocitás és a redisztribúció – általában együtt érvényesül.” J. M. Servet (2007, 269) arra hívja föl a figyelmet, hogy a reciprocitás elvén nyugvó szolidaritást meg kell különböztetnünk a redisztribúción alapuló rendszerekre jellemző pártfogástól (*protection*). Úgy véli, Polányi szerint „a reciprocitást, ami a szolidaritás alapja, nem szabad összetéveszteni sem az egyszerű nagylelkűséggel, sem a matematikai értelemben vett egyenértékűséggel (Servet, 2007, 269).”

Szolidáris gazdaság a XXI. században

Castel kétféle megközelítést különít el a szolidáris gazdaság elméleti elemzése során. A jobbra szociológiai nézőpont elfogadja a gazdasági formák pluralitását. Eme és Laville (1996) a kapitalista piac (avagy a piacgazdaság) árucseré-gazdaságát, az erőforrások állam általi újraosztásához kötött közösségi gazdaságot, illetve a reciprocitás-elvhez társított nem piaci és nem monetáris gazdaságot különíti el egymástól. Az inkább gazdasági perspektíva különbséget tesz a gazdasági tevékenységet végző alanyok tervei és értékei között. Eszerint háromféle indíték létezik: a *személyes meggazdagodás* a profit maximalizálásával; a *megosztás* (*partage*) állami (közszolgálati) redisztribúció vagy a javak és személyek védelmét szolgáló cselekvés

útján (viszontbiztosítási egyesületek); és a *szolidaritás*, amely a reciprocitáson keresztül valósul meg, s a szövetkezetek és társulások tevékenységét motiválja.

Ilyenformán a szolidáris gazdasággal foglalkozó különféle elemzések (Laville, Servet, Cattani), aszerint, hogy mi a kiindulópontjuk, Polányi munkásságának három lényeges eleméből merítenek. Ezek: a) a gazdaság szubsztantív fölfogása, szemben annak formális meghatározásával; b) a gazdasági formák pluralitásának tézise; c) a (szolidáris) gazdasági tranzakciók társadalmi és a politikai beágyazottsága (a köztérbe, Laville [2003] szerint).

A szolidáris gazdaság fogalma fölveti a különbség feszültséggel terhes kérdését, vagyis az *érintkezési felület* (*interface*) lehetőségét az árucserén és konkurencián alapuló rendszerek, a reciprocitás-elv és a redisztributív rendszerek között.

Temple és Chabal reciprocitás-elmélete

A reciprocitás „megújított” elméletének első, sajátos eleme magával a fogalom szociálantropológiai meghatározásával kapcsolatos. *A reciprocitás elve nem korlátozódik az ajándékozás/viszontajándékozás viszonyára felek vagy szimmetrikus társadalmi csoportok között.* Mint Servet rámutat, az efféle leegyszerűsítő meghatározás, amely sokáig uralkodott az antropológiában (2007, 263), elmosza a szimmetrikus csere és a reciprocitás közti különbséget. Ebből a zsákutcaból mindaddig nem tudunk kijutni, amíg a reciprocitást az árucserének megfelelő bináris logikai keretben értelmezzük. A cserét végső soron tárgyak egymást követő *permutációjának* tekinthetjük. Temple és Chabal (1955) Lupasco (1951) háromalkotós logikájának alkalmazását ajánlja, amely a reciprocitáson alapuló viszonyba egy harmadik felet (*Tiers inclus*) is bevon (Servet 2007, 264, 20. jegyzet), akire e viszony aktoraként tekint. Ez lehetővé teszi, hogy [a reciprocitást] az interszubjektivitás ősi struktúrájaként ragadja meg, amely így már nem vezethető vissza javak vagy szolgáltatások egyszerű cseréjére (ez utóbbi ugyanis mentesíti a feleket a társadalmi viszonyok vagy kötelességek alól). Gazdasági szempontból tehát a reciprocitás nem pusztán az árucserétől különböző gazdasági kategória (lásd Polányi), hanem a cserével szembenálló, sőt antagonisztikus gazdasági elv.

Az elmélet második eleme, hogy *a reciprocitás különböző formákat ölthet.* Az antropológia e terminológiát leggyakrabban csupán az

ajándék kölcsönösségével összefüggésben használta: adakozás, totális szolgáltatás,⁷ *potlacs*, amiket Temple és Chabal (1995) a reciprocitás pozitív formájának nevez. Létezik azonban *negatív reciprocitás* is, amilyen [például] a bosszú ciklusaié, amit Servet említ (2007, 263).⁸ Az árucserétől eltérően – amelynek fejlődése a konkurenciát és a profitcélú fölhalmozást idézi fel – a bosszú logikája éppúgy a *becsület* dialektikáját követi, miként az ajándékozás a *presztízsét*. Márpedig a presztízs iránti vágy (amely a reciprocitáson alapuló társadalmakban a hatalom [*autorité*] forrása) az ajándékhalmozás (*crue du don*) ösztönzője: *minél többet adok, annál több vagyok én*. A reciprocitás szélsőségesen negatív és pozitív megnyilvánulásai között ezért a társadalmak különböző köztes formákat hoztak létre – különösen az ajándékhalmozás, a hivatkozás, a *potlacs* vagy az agonisztikus⁹ ajándékozás ellenőrzésére, ami a másik fél presztízs általi alávetésével annak megsemmisítéséhez vezet.

Harmadszor: *a reciprocitási kapcsolatok* a szó antropológiai értelemben vett *struktúrák szempontjából is vizsgálhatók*. E [kapcsolatok] néhány elemi struktúrához igazodnak, amiket eredetileg Mauss (1931) és Lévi-Strauss (1949) azonosított, majd Scubla (1985), Temple (1998), Fraisse, Guérin és Laville (2007, 245), valamint Gardin (2006, 9) bontott ki bővebben. A reciprocitási kapcsolatok mint struktúrák etikai értékeket teremtenek, amint azt már Arisztotelész (1949) is megállapította. A reciprocitási kapcsolat szimmetrikus, kétoldalú struktúrában a *barátság* érzését, a javak szimmetrikus elosztása valamely csoporton belül pedig az *igazságosságot* hívja életre (Gardin 2006, 139–144). Ugyanígy más típusú kapcsolatok másféle struktúrákban másmilyen, sajátos értékek létrejöttét eredményezhetik.

Az elmélet negyedik eleme *a reciprocitás-elv különböző szintjeire és a rájuk jellemző elidegenedés-módokra* vonatkozik. A reciprocitás három síkon vagy szinten érvényesül: *reális, szimbolikus* (nyelvi) és *imaginárius* [képzetes, reprezentációs].

Ilyeténképpen a reciprocitásnak több alapvető struktúrája is van, amelyekhez különböző érzelmek és értékek kapcsolódnak. Emellett a reciprocitásnak több formája is létezik, amelyek e struktúrákhoz különböző gondolatvilágokat társítanak. Az ősi létérzés, amelyből pozitív, negatív és szimmetrikus reciprocitásformák is fakadhatnak, a presztízs vagy a bosszú gondolatvilágában érhető tetten. Az egymással összekapcsolódó struktúrák, szintek és formák reciprocitási rendszereket alkotnak.

Peruban, Bissau-Guineában, Új-Kaledóniában és Brazíliában végzett terepmunkáim Sabourin (1988, 2007, 2012) tanúsítják, hogy a mezőgazdasági társulásnak és kölcsönös segítségnek (*entraide*) különböző formái léteznek – csakúgy, mint a természeti erőforrások és a köztulajdonú javak (infrastruktúra, közös felszerelés) kollektív kezelésére való készségnek –, amelyeket a reciprocitás szabályai vezetnek.

A kollektív rendelkezéseken belül, amelyek biztosítják a közös forrásokhoz a hozzáférést, a termelés vagy a kezelés (*gestion*) lehetőségét, lehetetlen elkülöníteni a gazdasági szükségletek kielégítését a társadalmi kapcsolatok és a szolidáris emberi viszonyok elsőbbségétől. Amikor e kapcsolatok ismétlődővé és társadalmilag szabályozottá válnak, reciprocitási struktúrákban intézményesülnek (Temple 1998).

A reciprocitási struktúrákban testet öltő kapcsolatok materiális és immateriális, instrumentális értékeket generálnak, s egyben érzelmeket is kiváltanak, amelyek olyan affektív, illetve etikai értékeket is kitermelnek, mint a barátság vagy a közelség (*proximité*), illetve a bizalom vagy a felelősség. Az elemi reciprocitási struktúrák azonosítása – amelyek egyéni vagy közös értékeket keltenek, és etikai vagy szellemi értékek megteremtői¹⁰ – a reciprocitás elméletének legfontosabb hozadéka.

Értékteremtés és reciprocitási struktúrák

Az elemi reciprocitási struktúrák rendszerezését Temple (1998) végezte el, azonosítva az ezen struktúrák által termelt és újratermelt értékeket. Temple különbséget tesz két- és háromoldalú struktúrák között. A két fő bináris struktúra: a *face-to-face* kapcsolat és az megosztás. A rurális társadalmak gazdasági és társadalmi termelésének és újratermelésének szervezete e strukturált reciprocitási kapcsolatok eleven és jellegzetes példáival szolgál.

– Tipikusan *face-to-face* kapcsolat, amikor két földművelő család kölcsönösen segíti egymást, ami baráti érzelmeket ébreszt, és olyan tartósabb szövetségben is folytatódhat, mint a *komaság*¹¹ (*compérage*) vagy a gyermekek közötti házasodás (Alberti et alii, 1974; Mayer, 2002).

– Az osztozás struktúrájának hangsúlyos igazolása jelenik meg a köztulajdonú javak: a közös természeti források (föld, legelők, víz, erdők) és eszközök (mezőgazdasági gépek, öntözőrendszerek) ke-

zelésében (Servet 2007, 269). A *ternáris* (háromelemű) struktúrák legalább három partnert föltételeznek. A ternáris reciprocitás lehet multilaterális jellegű: ilyen a generációk közötti transzmisszió: tudásátadás (nevelés, beavatás, tanulás) vagy vagyónátruházás (föld vagy jószágok adományozása, hozomány, örökség). A szülő–gyermek kapcsolatban a reciprocitást a létrehozott érték jeleníti meg. Ilyen például egy ifjú pár házának felépítéséhez nyújtott segítség (az ember nem a szülei, hanem a gyermekei házat építi fel), vagy a természeti források megóvásának a jövő generációk érdekében meghozott szabályai.

– Amikor a ternáris reciprocitás bilaterális jelleget ölt, a szolgáltatások mindkét irányba áramlanak: „annak, aki két donor között foglal helyet, az egyik ajándékát éppúgy megfelelő módon viszonznia (*reproduire*) kell, mint a másikat. E gondosság (*souci*) forrása az igazságosságra törekvés.” (Temple 1998, 241) Az ajándékozás dialektikája azt kívánná, hogy – a társadalmi kötelék erősítése érdekében – a lehető legtöbbet adjunk. A reciprocitás [logikája] viszont mértékletességet követel meg, azt, hogy ne adjunk túl sokat, hogy [az ajándékot] a másik fél (aki a kölcsönös segítségben részt vesz) arcvesztés nélkül viszonzni tudja.

Rurális szervezetek, kölcsönös segítségnyújtás, reciprocitás

Gazdák beszámolóí alapján kimutattam, hogy valamely erőforrás közös használata ugyancsak fölkelti a bizalom és a méltányosság érzését a használók között (Sabourin 2012). A reciprocitás etikai értékeket teremtő formája a *szimmetrikus* vagy *kiegyenlített reciprocitás* – amit Gardin (2006, 9) multilaterálisnak nevez, szemben az egyenlőtlen formával. Ugyanakkor értékek az aszimmetrikus reciprocitásban is teremthetnek. Ilyen eset például a kölcsönös segítség a tulajdonos, a főnök vagy a földesúr földjén (Chrétien 1974). Az értékek ilyenkor foglyai maradnak az egyenlőtlenséget kifejező *elképzelésnek* (*imaginaire*):¹² a királyi hatalomnak (uralkodó, nemesek és rabszolgák), az istenségnek (vallások és papjaik) vagy az államnak, annak bürokráciájával vagy technokráciájával együtt.

Temple az aszimmetrikus reciprocitással kapcsolatban rámutat: „Ha a képzeletbeli (*imaginaire*) fölülkerekedik a reciprocitás teremtette értékeken, ez mindenkit arra indít, hogy elsőbbséget adjon a reciprocitás és az általa mozgásba hozott termelési eszközök feletti uralomnak. Vajon nem ez történik-e a föld birtokosai és a mes-

teremberek (*artisans*) között, elindítva a kasztok közti hierarchia kialakulását?” (Temple 2003, 235.) Ilyen típusú viszony alakult ki történetileg Latin-Amerikában, például a telepesek (*colons*) és az indiánok, a gazdák (*maîtres*) és a rabszolgák, a főnökök (*patrons*) és a szolgák (*peones*), a földtulajdonosok és a bérlők között. A kölcsönös segítség a mezőgazdaságban az együttműködés és a munkaszervezés olyan formájának tekintendő, amely a reciprocitás, azaz a termeléshez elengedhetetlenül szükséges szolidaritás része (Mayer 2002). Albert, Mayer és Fronessa (1974) andoki földműves közösségek körében megfigyelt kölcsönös segítségi módok tipológiája alapján kimutatta a csere-, illetve a reciprocitási kapcsolatok közti különbséget.

A kölcsönös segítség társadalmi, érzelmi (*affectif*) és szimbolikus viszonyokat hoz mozgásba. Elválík tehát a csereétől (a cserekereskedelemtől [*troc*] vagy a bér munkán alapuló árucserétől), abban az értelemben, hogy nem jár együtt egyenértékű, azonnali vagy késleltetett redistribúcióval, ami a kedvezményezett föloldaná kötelezettsége (*dette*) alól. Létezik persze elvárás a segítség viszonzása iránt, olyannyira, hogy a társadalmi nyomás, a becsület és a presztízs értékei jelen vannak, anélkül azonban, hogy mindez szerződéses vagy kötelező jeleget öltene.

A reciprokativ segítségben azt mérlegelik, hogy a felek közti társadalmi vagy affektív kapcsolatnak mennyiben van elsőbbsége a szolgáltatás materiális természetéhez vagy értékéhez képest, még ha arra szükség is van a termeléshez. Így a kölcsönös segítség a mezőgazdaságban olyan gazdasági jellegű szolgáltatásnak számít, amely kívül esik a csere haszonelvű keretein; nem redukálható a mindennapi csereüzletekre vagy csereberére. A reciprokativ segítség megmaradt egy olyan rurális világban, ahol a szabadkereskedelem egyre inkább teret nyer – éppen, mert az anyagi szolgáltatásokon túl, biztosítja társadalmi, valamint olyan szimbolikus értékekét termelését is, amelyek fontosak a közösségek számára, s szavatolják a reciprocitás által szabályozott kollektív eljárások (*dispositifs*) újratermelését.

A megosztott közforrás-kezelés intézményei

A kollektív természeti források kezelésével kapcsolatos eljárásokban a [feladat]megosztás során kialakult kapcsolatok megteremtik a valahova tartozás, a bizalom és a tisztelet érzéseit, mint arról Ostromnak (1998) a közjavak rurális közösségek általi kezeléséről írott munkái tanúskodnak. Itt olyan értékekről van szó, amelyek a megosztás so-

rán létrejött kapcsolatokból keletkeztek, s lehetővé teszik a közjavak megőrzését és újratermelését – ellentétben avval, amit G. Hardin (1968) haszonelvű hipotézisei állítanak. A közös források kezelése sajátos, kollektív, bináris reciprocitási struktúrán – a *megosztáson* (*partage*) – nyugszik. A valamilyen *egészhez* tartozás érzése különösen erős, és a parasztok s más érintett szereplők vallomásaiban többnyire spontán módon jelenik meg. Ez az érzület a bizalommal és az egység, a szolidaritás, a kollektív vagy közösségi lét erejének fogalmaival áll kapcsolatban.

Chabal (2005, 5) úgy véli: nem annyira a megosztás célja számít, mint inkább a szereplők cselekvése. Ez magyarázza a vízhasználat infrastruktúrájával vagy más, kívülről adományként „kapott” felszerelések kezelésével és fenntartásával kapcsolatos nehézségeket. Az emberek nem ugyanúgy osztják meg, amit együtt hoztak létre és tartottak fenn, mint ami a csoporton kívüli, redistribúciós hatalomtól származik. Az osztás struktúrájában az együtt cselekvés, a valamely korlátozott forrástól való függés, a csoporthoz tartozás és a bizalom érzését kelti (Ostrom 2003, 18). A reciprocitás elmélete felől azonban a bizalom vagy a jó hírnév (presztízs) olyan etikai értékek, amelyeket a szimmetrikus reciprocitás generál, egy olyan közösségi társadalomra formált igény alapján, amely mögött sokkal inkább az emberek érdeke áll az együttélésre, mintsem az, hogy a természetet közösen vonják be a termelésbe.

Ostrom szerint, az emberek egymás közötti viszonyát a természethez való viszonyuk határozza meg. Abból a tényből, hogy az embert a föld látja el táplálékkal, vagy az következik, hogy a földet kisajátítják és tulajdonjogát privatizálják, vagy pedig hogy – a természeti forrás jellegétől függően – közösen kezelik. Az emberek magatartását a „javak attribútumai” határozzák meg. A reciprocitásnál ez fordítva van: az emberek közötti kapcsolatok teszik lehetővé, hogy a tulajdont mint társadalmi felelősséget határozzák meg, s így a megfelelő javakat hozzárendeljék valamely társadalmi funkcióhoz. A folyó öntözi a földet és a föld termeli meg az élelmet; a természethez fűződő kapcsolat azonban az emberek közötti viszonyhoz igazodik: a folyó *mindenkinek* öntözi a földjét, s a föld *mindenkinek* termel élelmet.

Ostrom (1998) a 2000-es évekig úgy vélte, hogy a társadalmi normák mint „a felhasználói közösségek attribútumai” (bizalom, hírnév, a valahova tartozás érzése, közös percepció) történetileg és társadalmilag alakulnak ki. Ám mivel nem tisztázza a reciprocitási kapcsolatokat eredetét, amit kísérletileg, a játékelmélet alapján értelmez és igazol,

magyarázatért a „kemény” tudományokhoz fordul (Ostrom 2003, 9), beleértve – valamiféle biológiai altruizmus kockázatos feltételezésén keresztül – a szociálbiológiát (Kurzban 2005).

Szolidáris gazdaság: hibridizáció, ellentmondás és vegyes rendszerek

A csere, a reciprocitás és a redistribúció illeszkedései

Eme és Laville (1996), valamint Laville (2000, 2003) azt javasolja, hogy a szolidáris gazdaságot három plurális gazdasági forma *hibridizációjának* elvére alapozzuk, különös tekintettel – Polányi terminológiájával – a gazdasági mozzanatok társadalmi beágyazottságának mechanizmusaira. Ilyenformán különbséget tesznek a kapitalista piacgazdaság (*économie marchande capitaliste*; árucserre), a közösségi gazdaság (*économie publique*; állami redistribúció), illetve az ingyenes vagy nem-monetáris gazdaság (*économie gratuite / économie non monétaire*; reciprocitás) között. A nehézséget azonban éppen a három gazdasági forma közötti artikuláció kérdése okozza. Castel (2003) szerint, ez a fajta megközelítés problémát vet föl, amennyiben egy magánvállalkozás is élhet az erőforrások hibridizációjának lehetőségével: termékeit eladhatja a kapitalista piacon (piaci források), részesülhet állami szubvencióban vagy adómentességben (állami redistribúció), és beágyazódhat vállalkozások közötti vagy interperszonális hálózatokba (reciprocitás). De „társadalmi felelősség” címen élhet a reciprocitás [előnyével] is, vagy adhat adományt karitatív célú alapítványoknak, hogy ezáltal mentesüljön bizonyos adók megfizetése alól, bármiféle szolidáris megfontolás nélkül.

Temple és Chabal (1995), Castel (2003), valamint Frasse, Guérin és Laville (2007, 245) szerint, e gazdasági elvek közül kettő – az árucserén keresztüli profitmaximalizálás és a reciprocitás – összeférhetetlen egymással. A tulajdonos által monopolizált profit nem teszi lehetővé a szolidáris célú felhasználást. A redistribúció elve ezzel szemben kompatibilis az árucserre és a reciprocitás elvével is.

A *vegyes rendszer* fogalma olyan helyzetekre alkalmazandó, ahol a reciprokativ és az árucserre-kapcsolatok együtt vannak jelen – ami napjaink legtöbb társadalmára érvényes, különösen a Dél országaira jellemző viszonyok között. Az effajta kohabitáció megvalósulhat párhuzamosan, egymástól elválasztva, vagy – a rendszeren belüli anta-

gonizmusok folytán – egymásnak feszülve, illetve egymást kiegészítve is, amikor a rendszerben létezik olyan érintkezési felület (*interface*), amely megengedi a reciprocitáson és az árucserén alapuló eljárások összehangolását.

A vegyes rendszerek ilyenformán különbözhetnek, attól függően, hogy az árucseré és a reciprocitás logikája hogyan illeszkedik egymáshoz: a) *egymás melletti, párhuzamos világokat alkot*: a csere és a reciprocitás gyakorlata együtt van jelen, anélkül, hogy keverednének, sőt, tudomást vennének egymásról; b) *megfordítható komplementaritás* (*complémentarité réversible*) jön létre: lévén az árucseré és a reciprocitás eljárásait (*pratiques*) annak ismerik el, amik, a szereplők – egy *interface* (érintkezési felület) bázisán – egymást kiegészítő mozzanatok gyanánt kezelik őket. Ha ez nem működőképes, visszatérnek a korábbi típushoz; c) *ellentmondás* áll fenn a reciprocitási és a csere-logika között, kétféle következménnyel: a két rendszer kölcsönösen megbénítja egymást, vagy pedig az egyik dominánssá válik a másik rovására (Hillenkamp, 2007).

Arról van szó, hogy nem szabad értékítéletbe bocsátkoznunk a kétfajta rendszert illetően, túlínterpretálni (*explicititer*) akár természetükből fakadó különbözőségeiket, akár a számos lehetséges köztes konfigurációt, amely az árucseré, illetve a reciprocitás kizárólagossága (*polarité*) között előfordulhat. Itt mindenekelőtt elméleti megfontolásokról és az elemzés eszközeiről van szó: nem kérdezhetjük meg a gazdától és a többi társadalmi szereplőtől, hogy „miféle elemi reciprocitási struktúrákban vesznek részt”.

Én főként az árucseré és a reciprocitás szféráinak egymás mellé állításával (*juxtaposition*) – azaz mint párhuzamosan működő, különválasztott rendszerekkel – kapcsolatban mutattam ki ellentmondást. Ez az ellentmondás benne rejlik a szolidáris gazdaságra vonatkozó elgondolásban. Fel kell oldani az antagonizmust a reciprocitás szabályozta működés és a szolidáris vállalkozáson belüli megosztás (*partage*), illetve rajtuk kívül, a versengésen alapuló árucseré-piac között. Ahhoz, hogy kétfajta rendszer komplementaritásáról vagy illeszkedéséről (*articulation*) – nem pedig hibridizációjukról – beszélhessünk, érintkezési felületre (*interface*) van szükség a rendszeren belül az ellentmondás föloldhatóságához.

A „vegyes rendszer” magyarázó erejű, jól használható fogalom a gazdasági logikák pluralitásának megragadására. A hibridizáció fogalma (Laville 2000) csakis a rendszerek közötti komplementaritás lehetőségét veszi figyelembe, mint ha [a hibridizáció] természetes

[folyamat] lenne. Márpedig a tények azt mutatják, hogy léteztek esetek i) párhuzamos vagy egymás melletti fejlődésre – például az andoki (Hillenkamp 2007; Yampara, Mamani és Calancha 2007) vagy a kanak piacok (Sabourin és Tyuienon 2007) esetében, illetve ii) különböző akadályokhoz (*blocages*) vezető antagonizmusokra is (Sabourin 2007). Konkrétan: a nehézségek a falusi közösségek és szerveződéseik számára többnyire az árucseré és a reciprocitás világa közti érintkezési felületen (*interface*) jelenik meg (Lemaître, Richer és Franca 2011). Servet szerint (2007, 264), „e tekintetben a piac és a reciprocitás ellentmond egymásnak. A másik fél érdeke, a reciprocitás szempontja szemben áll az önérdekkel, a piaci elvvel. Megjegyzendő: Polányi, úgy tűnik, a reciprocitásnak csak a pozitív oldalát (*dimension*) vette figyelembe. Nem szabad azonban összevetészenünk a reciprocitást egyfajta önzetlen(nek elképzelt) érzellemmel (*affect*) (az ingyenes, érdek nélküli ajándékozással).” Fraisse, Guérin és Laville (2007, 250) föltárja azokat a kétértelműségeket és klientelista torzulásokat is, amelyek a közösségi vagy hierarchikus szolidaritással függenek össze.

Példák vegyes rendszerekre: a reciprocitási piacok

A mezőgazdasági termékek kereskedelmi forgalmazására a parasztok vagy szervezeteik többféle felületet (*interfaces*) hoztak létre, lehetővé téve a reciprocitási és az árucseré-gyakorlatok együttélését vagy illeszkedését. E mechanizmusok közül néhány régóta működik Európában, s nem csak annak déli felén.

Az első ilyen felület a *közvetlen eladás*, amely módot ad a termelők és fogyasztók találkozására a farmokon vagy az országutak mentén való árusítás során Új-Kaledóniában, illetve olyan helyi piacokon, mint a termelői piacok Franciaországban, Afrikában vagy Brazíliában. Ez valójában árucseré-kapcsolat, de a közvetlen termelő–vásárló kontaktus lehetővé teszi megkettőződését egy bináris, *face to face* reciprocitási kapcsolat által, amely affektív értékeket hív életre: barátságot, kölcsönös megbecsülést, vagy olyan etikai értékeket, mint a hűség és a tisztelet.

E körbe tartoznak az ún. *rövid ellátási láncok* is, amelyek a termelők vagy a fogyasztói szövetkezetek által létrehozott csoportok társadalmi ellenőrzésével működnek.¹³ Ilyenek például Franciaországban a termelői piacok és kosarak (*paniers paysans*),¹⁴ vagy a gazdák és a

fogyasztók közös szervezetei, amelyek az *Associations pour le maintien d'une agriculture paysanne* (AMAP; Egyesületek a paraszti mezőgazdaság fenntartásáért) elnevezésű társulást működtetik.

Az efféle közvetlen kontaktusok alkalmasak arra, hogy emberi kapcsolatokat teremtsenek: beszélgetéseket, eszmecseréket termékekről, munkáról, praktikákról, ételreceptekről. Az ilyen kapcsolatok szintén generálnak érzéseket és értékeket – barátságot, ragaszkodást vagy bizalmat – a termelők és a fogyasztók között.

Ha közvetlen kapcsolatra nincs lehetőség (a termelő és a fogyasztó közti személyes találkozással), rendelkezésre áll a szakszerű és személyek közötti – ügynöki – közvetítés lehetősége. Az ügynök a termékek minőségéről és a termelőről való információk segítségével ösztönzi *háromoldalú reciprocitási kapcsolat* (*reciprocité ternaire*) kialakítását. E struktúra teremti meg a *bizalmat*, a *felelősséget* vagy a *reputációt* (mind a termelőt, mind az ügynököt), ami a *presztízs* forrása.

Ellentétben a piaccal, írja Servet (2007, 263), „a reciprocitás föltételezi, hogy a partnerek közötti kapcsolat komplementaritáson vagy önkéntes, kölcsönös függésen alapul” (Polanyi 1957, 48–49). Servet szerint (2007, 264), „ezeket a köteleket, amelyek ellentétesek a piaci elvekkel, ügyfélkapcsolatoknak (*liens de clientèle*) nevezhetjük. E logikának megfelelően – ami nem más, mint maga az árucseré – tetten érhető a vásárlók közti különbségtétel (*discrimination*) gyakorlata és – a kapcsolat állandósulásával – a vásárlói hűség megteremtésére irányuló szándék. Nincs szó tehát olyan szerződés aláírásáról, amely a partnereket mint egyenértékű feleket uniformizálná, akiknek kapcsolata erre az egyetlen műveletre korlátozódik.” Servet (2006, 270.) pontosít: „Be kell látni, hogy a piaci elv, még ha hegemon helyzetűnek látszik is, nem képes arra, hogy autonóm módon és tartósan működjön. A társadalom rugalmasságához szükséges szolidaritás jelen van az egyes területek, a nemek és a nemzedékek között és azokon belül is, beleértve – egy társadalmilag tartós s fizikailag fönntartható fejlődés távlatában – az eljövendő nemzedékeket is.”

Rendszerek közötti érintkezési felület (interface) és közpolitika

A rendszerek közti felületek alkotják többek között, amit Ploeg (2008) átváltási *mechanizmusoknak* (*mécanismes de conversion*) nevez: A reciprocitás és a csere összeillesztése (*articulation*) lehetővé teszi az értékek és logikák konverzióját. Az *interfész* közöttük a helyi

struktúrák és rendelkezések nyilvános elismerésének és támogatásának politikáival biztosítható. A reciprocitási kapcsolatok alapján ezek a politikák teszik lehetővé a közös javak kezelését és megtermelését. Ide tartozik a termőföld és a köztulajdonú források (víz, erdők, biodiverzitás...) kezelésével kapcsolatos kollektív szabályozás és rendelkezés eszközrendszere, valamint mindazok [a rendelkezések], amelyek a helyi közjavakat (információ, innováció, nevelés, helyismeret, piachoz jutás) előállítják. Ezek az eszközök – a fenntartható fejlesztési stratégia szemszögéből – alternatívát kínálnak, s különösen adekvátak az olyan politikák számára, amelyek arra irányulnak, hogy érvényre juttassák a mezőgazdaság és a rurális tájak (*espaces ruraux*) multifunkcionális jellegét, a környezetvédelmi szolgáltatásokat és az egyes területek sajátosságait (*attributs spécifiques*).

A közös rendelkezésre példa a mezőgazdasági termékek minősítése és tanúsítása, amely rendszerhatárt vagy reciprocitási területet alkothat, védve egyes helyi termékeket a kapitalista árucserre konkurenciájától (Temple 2003).

Az efféle elméleti alapokon nyugvó szolidáris gazdaság politikáival kapcsolatban az egyik nehézség éppen illeszkedésük (*articulation*) kérdésével függ össze, azaz a reciprocitási logikán (a dolgozók közötti szolidaritáson és megosztáson) alapuló szolidáris vállalkozás és a csere logikája (a magánfelhalmozást szolgáló konkurencia) által szabályozott kapitalista piac között.

Következtetés

A háromféle elmélet közti közös, empirikus megállapításokon túl fönnáll egy megközelítés- és posztulátumbeli különbség is, ami a párbeszédet komplexsége teszi, még ha olykor úgy tűnik is, hogy e három pozíció között nagyon kicsi a távolság.

Ostrom és a reciprocitás: anélkül, hogy ismerné a reciprocitás megújított elméletét (amit nem fordítottak le angolra) Ostrom a reciprocitást egyszerre tekinti belsővé vált morális normának és a társadalmi csere olyan elvének, amelyet az együttműködés szándéka jellemez. Ostrom azonosít és leír bizonyos ismétlődő reciprocitási struktúrákat, s a reciprocitásnak egészen különös jelentőséget tulajdonít, amennyiben a közpolitikát a „reciprocitásra hajlamos” (*réciprocitaires*) szereplők arányától teszi függővé (Ostrom 2003, 18). Foglya marad azonban a haszonelvű keretek korlátainak, aho-

gyan a közösségi igazgatást (*gestion*) és annak egy kisebbség általi szabályozását értelmezi, amely hálózatba szerveződött, altruista és „reciprocitásra kész” egyénekből áll. Orstom egyébként nem kérdez rá a közösségi kezelés, illetve tulajdonlás eredményeként előálló termelés sorsára: a kapitalista cserepiacba integrálódására. Hogy a reciprocitásra magyarázatot adjon, a bizalomra mint előfeltételre hivatkozik, jöllehet a reciprocitás elmélete szerint, éppen ellenkezőleg: a (közös források) megosztási struktúráiban jelenlévő szimmetrikus reciprocitási kapcsolatok azok, amelyek a bizalmat megteremtik. Ezt mutatják azok a megismételt játékelméleti modellek, amelyek a bizalom és a kölcsönösség segítségével hívásával egy olyan, a másik fél viselkedésére vonatkozó változót vezetnek be, amelyet a tapasztalat formált. Az egyébként Ostrom és a reciprocitáselmélet közös következtetése, hogy a kollektív források megosztott kezelése jobban működik emberi léptékű csoportokban vagy olyan társadalmakban, amelyek kollektív szabályok megalkotásán és közös tiszteletén alapulnak. A reciprocitási kapcsolatok annál is inkább jól működnek, hogy a közösség valamennyi tagja tudja, partnerei szintén reciprokatív keretek között léteznek.

Azon rendelkezések intézményes vagy nyilvános elismerése, amelyek a közös források megosztott kezelésére vonatkoznak és a reciprocitási kapcsolatokon nyugszanak, minden bizonnyal garantálhatja vagy megkönnyítheti e struktúrák fenntartását. A legfontosabb azonban az emberi értékek újratermelésének szavatolása, amelyek kialakulásához ezek [a struktúrák] hozzájárulnak: bizalom, hírnév, kölcsönös tisztelet, felelősség, igazságosság...

Polányi és a szolidáris gazdaság megközelítésének határai: Polányi szerint (1944), ami a reciprocitást és a redisztribúciót a cserétől megkülönbözteti, társadalmi vagy szimbolikus értékektől, morális kódoktól függ; ezért beszél olyan értékek rendszerébe ágyazott (*insérée; embedded*) gazdaságról, amely fölülírja a kereslet és kínálat törvényeit. Ezek az értékek kerülnek mozgósításra vagy mindenki által (a reciprocitás esetében), vagy pedig függenek egy mindenkinek referenciaként szolgáló központtól (király, egyház, állam). Elegendő lenne ezért megszabadítani ezeket a tranzakciókat morális vagy társadalmi köteleiméktől ahhoz, hogy „tisztá cserévé” váljanak. A szabadkereskedelem tehát a reciprocitásból emelkedik ki fokozatosan, az addig komplex egészként létező funkciók szétválasztása nyomán. Még ha Polányi el is ismeri olyan gazdasági rendszerek létezését, amelyek nem csak az egyéni gazdagodás elvét követik, felfedezésének érvényét behatárolja

azzal, hogy az efféle rendszereket prekapitalista formáknak tekinti. Polányi elméletének legfőbb korlátja mégis az, hogy nem ad magyarázatot arra, hogyan termelődnek meg azok az értékek, amelyekbe a gazdasági szolgáltatások beágyazódnak.

Honnan jönnek vajon az említett értékek, mindenkitől vagy a királytól? Ha nem ismerjük föl mintázatukat (*matrice*) a reciprocitás-ban, akkor a reciprocitási kapcsolatokon kívüli eredetük kell legyen – ami egyesek számára az istenek és a nagy szellemek, másoknak a király isteni eredete, vagy Lévi-Strauss (1949) elgondolása a kultúráról, amely a [mindennapi] élet legszervezettebb és legstrukturáltabb formáiból sarjad. Temple szerint (1947), ezek az emberi értékek nem eleve adottak, létre kell hozni őket. Éppen a társadalmi s egyszersmind gazdasági struktúrákban intézményesült reciprocitási ciklusok azok, amelyek létrehozzák és újratermelik őket. Polányi nem ismeri fel a reciprocitás-ban és a redisztribúcióban a szimbolikus és etikai értékek mintázatstruktúráit, s ezért nehezen tudja megkülönböztetni a reciprocitást a kölcsönös (vagy szimmetrikus) cserétől; azáltal, hogy a reciprocitást leválasztja az általa termelt értékektől, ami marad, az csupán olyan szolgáltatás, amelyet ehetetlen megkülönböztetni a kölcsönös cserétől.

Temple (1997) és Gardin (2006) szerint, a reciprocitási struktúrák materiális használati értékeket hoznak létre, ám egyúttal emberi vagy etikai értékeket is: barátságot az egymáshoz közel állók között, felelősségtudatot a generációk között és a természeti források iránt, bizalmat a közhatalmi redisztribúció módjaival kapcsolatban. Mindazonáltal, az egyének és szerveződések, társulásaik teljesítőkészségei és projektumai dialektikusan ingadozhatnak (*osciller*) két ellentétes vagy olykor egymást kiegészítő tendencia: egyfelől a piaci cserére szánt és egyéni hasznót hajtó anyagi értékek, másfelől – használati értékek létrehozásával kapcsolatos – etikai értékek termelése között, amelyeket fogyasztásra (háztartási gazdaság), redisztribúcióra (vagy megosztásra), illetve általánosított reciprocitásra (Temple szerint, reciprocitási piacra) szánnak.

A reciprocitáselmélet korlátai: Temple-nál Lupasco (1951) ellentmondás-logikájának közvetlen kiterjesztése a reciprocitásra dialektikus szembenálláshoz vezet – olykor túlságosan manicheus, sőt determinista módon – a reciprocitás és a csere sarkított elvei között. Az általam megfigyelt valóságos kapcsolatok leggyakrabban olyan közbenső helyzetek felé mutattak, amelyeket vegyes rendszereknek neveztem.

Másrészt a szimmetrikus reciprocitási kapcsolatok – és nem a struktúrák – hívnak életre értékeket, a szimbolikus értékek terén, illetve aszimmetrikus kapcsolatok alapján rekonstruált paritásos helyzetekben is. Fontos, hogy – Lévi-Strausst mímelve – ne váljunk egyfajta túlzásba vitt strukturalizmus foglyaivá.

Kétségtelen: a reciprocitáselmélet nem vonja kétségbe a csere elvének létezését gazdasági vagy társadalmi szempontból, sőt, még azt sem javasolja, hogy a cserekapcsolatokat szisztematikusan a reciprocitási kapcsolatokkal helyettesítsük. Kettős olvasatra tesz javaslatot. Mindkét logika – a cseréé és a reciprocitásé is – tényekkel igazolható, s mindkettő hasznot húzhat előnyeiből s különösen eredményeiből, amelyek némelyike minden bizonnyal visszafordíthatatlan. Nem a cserekapcsolatok megkérdőjelezéséről van tehát szó, vagy arról, hogy térjünk vissza a forrásokhoz, és e logikák egyikének vagy másikának kizárólagosságot tulajdonítsunk, hanem kettős referenciáról, úgy, ahogyan Gardin javasolja (2006, 47–50). Mint Temple (1997, 107) írja: „a reciprocitáson alapuló gazdaság (*économie de reciprocité*) tudományos és politikai elismerésének előnye, hogy kapcsolódást, érintkezési felületet (*interface*) jelöl ki a csere, illetve a reciprocitás rendszerei között. Egy effajta elismerés lehetőséget nyújt vitára az egyik vagy a másik logika hívei között, ahhoz, hogy megvilágítsák a szerveződések jellegét, a hatalom delegálását, a közjavak kezelésének normáit és elveit, illetve általában azokat az értékeket, amelyeknek orientálniuk kell, vagy meg kell alapozniuk a gazdasági és társadalmi fejlődést célzó terveket.” Érintkezési felület híján a reciprocitás és az árucseré logikájának természetével kapcsolatos félreértés (*quiproquo*) kizárólag a felhalmozás javára fejti ki hatását. Mindaddig, amíg a politikai gazdaságtan csupán egyetlen gazdasági logikát, a szabadkereskedelemét ismeri el, az egyoldalú gondolkodás (*pensée unique*) dominálni fog, még ha különböző unortodoxnak mondott iskoláknak vagy elméleteknek álcázzák is őket.

Jegyzetek

- ¹ Az etnológia mint tudományág történetileg a modern-iparosodott („nyugati”) társadalmakat vizsgáló szociológiának a hagyományos („primitív”) társadalmak – jelesen a nyelv és kultúra közösségén alapuló etnikumok – viszonyait elemző megfelelője, elsősorban a francia és a német tudományban. Az angolszász tudománytörténetben a (főként brit) szociál- és az (amerikai) kulturális antropológia megfelelője. (*A ford.*)

- ² A német nyelvű, eredeti mű 1921-ben jelent meg: *Die Gemeinde der Banaro*, Stuttgart, F. Enke.
- ³ Mana: eredetileg az ausztronéz (melanéz) természeti népek hitében meglévő személytelen erő, képesség vagy hatalom. (*A ford.*)
- ⁴ A reciprocitás a szolidaritás (kölcsonösség, kölcsönös függés) szinonimája, vagyis *a társadalmi szolidaritás olyan rendszerei, amelyek alkotó tagjaik kölcsönös segítségnyújtásán alapulnak* (Académie Française, 2008).
- ⁵ Gazdasági integráción azt kell érteni, ami „egységet és stabilitást” biztosít az „empirikus gazdaságoknak” (Polanyi 1975, 244).
- ⁶ „In the same manner in which either reciprocity, redistribution, or house holding may occur in a society without being prevalent in it, the principle of barter also may take a subordinate place in a society in which other principles are in the ascendant.” (Polanyi, 1944, 59.)
- ⁷ M. Mauss terminológiája. Lásd: Az ajándékcseré formája és értelme az archaikus társadalmakban. I. m. 195–242. (*A ford.*)
- ⁸ „Többről van szó nagylelkűségnél, inkább a másik iránti aggódásról kell beszélni. Polányi nemcsak azt veszi észre, hogy a bosszú és a vendetta ősi praktikái is alá vannak vetve a reciprocitás elvének. A negatív reciprocitást nem érthetjük meg, ahogyan a pozitív reciprocitást sem, az érdek logikája alapján. Közös alapjuk a lekötelezettség logikája.” (Servet 2007, 269.)
- ⁹ Kierószakoló – *a ford.*
- ¹⁰ Servet szerint (2007, 264), helyénvaló lenne „harmadik félről” beszélni, szemben az olyan kapcsolattal, amely a harmadik felet kizárja.
- ¹¹ Vagy keresztszülőség; az ún. *műrokonság* – a rokonsággal egyenértékű, valamilyen nyilvános aktussal a közösség tudomására hozott kapcsolat – egyik formája. (*A ford.*)
- ¹² A szerző itt az *elképzelt, elképzelés* (*imagined/imaginaire; imagination*) terminust Benedict Anderson általánosan (el)ismert munkájának (*Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, Verso, 1983; *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2006) meghatározása értelmében használja: „Az antropológia szellemében tehát a nemzet [...] elképzelt politikai közösség, melynek határait és szuverenitását egyaránt veleszületettnek képzelik el. [...] Valójában minden közösség, mely nagyobb, mint az eredeti, a személyes kapcsolaton alapuló falu (de talán még az is), elképzelt.” (Anderson 2006, 20–21.) (*A ford.*)
- ¹³ Vagy mindkettőjükével egyszerre, mint Brazíliában, Porto Allegre tartományban az MST [*Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra*, Föld nélküli Munkások Mozgalma – *a ford.*] szövetkezetei és a fogyasztói szövetkezetek között.
- ¹⁴ Magyarországon a „rövid ellátási lánc” (REL) leggyakoribb formái: termelői piacok, bevásárló közösségek, dobozrendszerek, kistermelői (falusi) vendégasztalok, online termelői adatbázisok. A REL hazai helyzetéről és a téma nemzetközi irodalmáról lásd Benedek Zsófia tanulmányát: A rövid ellátási láncok hatásai. Összefoglaló a nemzetközi szakirodalom és a hazai tapasztalatok alapján. *Műhelytanulmányok*, 2014/8. MTA Közgazdaság-és Regionális Tanulmányi Kutatóközpont – Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest, 2014. <http://econ.core.hu/file/download/mtdp/MTDP1408.pdf> (*A ford.*)

- Académie française 2008: *Dictionnaire de l'Académie française* (8e édition), <http://atilf.atilf.fr/dendien/scripts/generic/cherche.exe?15;s=350968740>
- Alberti G., Mayer E., Fonseca C. 1974: *Reciprocidade intercambio en los Andes peruanos*, Lima, IEP.
- Aristote, [-350] 1994: *Éthique à Nicomaque*, V, 8, 1132 b- 1133 a, trad. J. Tricot, Paris, Vrin. (Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987.)
- Castel O. 2003: *La dynamique institutionnelle de l'économie populaire solidaire dans les pays du Sud*. Chaire de recherche du Canada en développement des collectivités, Série Comparaisons internationales n° 4, Hull (Québec), Université du Québec en Outaouais, 21.
- Chabal M. 2005: *Les structures élémentaires de réciprocité*. Conférence-Débat, Cauris. <http://afrique.cauris.free.fr/conferences.html>
- Chrétien J.-P. 1974: Échanges et hiérarchies dans les royaumes des Grands Lacs de l'Est africain, *Annales ESC*, n° 6, 1327-1337.
- Eme B., Laville J.-L. 1996: Économie plurielle, économie solidaire, *Revue du MAUSS*, n° 7, 246-268.
- Fraisie L., Guérin I., Laville J.-L. 2007: Économie solidaire : des initiatives locales à l'action publique, Introduction, *Revue Tiers Monde*, n° 190, 245-254.
- Gardin L. 2006: *Les initiatives solidaires : la réciprocité face au marché et à l'État*. Paris, Eres.
- Gouldner A. W. 1960: The Norm of Reciprocity: A Preliminary Statement, *American Sociological Review*, vol. 25, n° 2, 161-178.
- Hardin G. 1968. The Tragedy of the Commons, *Science*, n° 162, 1243-1248.
- Hillenkamp I. 2007: Économie de marché et économie solidaire : stratégies des petits producteurs boliviens dans une économie dérégulée, *Autrepart*, n° 43, 177-190.
- Kurzbarn R. 2003: Biological Foundations of Reciprocity, in: Ostrom E., Walker J. (dir.): *Trust and Reciprocity: Interdisciplinary Lessons for Experimental Research*. New York, Russell Sage Foundation, 105-127.
- Laville J.-L. (dir.) 2000: *L'économie solidaire : une perspective internationale*. Paris, Desclée de Brouwer.
- Laville J.-L. 2003: Avec Mauss et Polanyi vers une théorie de l'économie plurielle, *Revue du MAUSS*, n° 21, 237-249.
- Lemaître A., Richer M., França G. F. C. 2011: L'économie solidaire face à l'État en Amérique latine : les dynamiques contrastées du Brésil et du Venezuela, *Revue Tiers Monde*, n° 208, 159-175.
- Lévi-Strauss C. [1949] 1967: *Les structures élémentaires de la parenté*. La Haye, Mouton.
- Lévi-Strauss C. [1950] 1977: Introduction à l'œuvre de Marcel Mauss, in: M. Mauss: *Sociologie et anthropologie*, Paris, PUF, VII-LII.
- Lupasco S. 1951: *Le principe d'antagonisme et la logique de l'énergie*. Paris, Herman.
- Malinowski B. [1922] 1963: *Les argonautes du Pacifique occidental*. Paris, Payot.
- Mauss M. [1931] 1968-1969: *Œuvres*, vol. III. Paris, Éditions de Minuit.
- Mauss M. [1923] 1997: Essai sur le don, in: M. Mauss: *Sociologie et anthropologie*, Paris, PUF, 152-258. (Tanulmány az ajándékról. Az ajándékcseré formája és értelme az archaikus társadalmakban, in: M. Mauss: *Szociológia és antropológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 2000, 195-332.)

- Mayer E. 2002: *The Articulated Peasants: Household Economies in the Andes*. Boulder, Westview Press.
- Ostrom E. 1990: *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action* (Political Economy of Institutions and Decisions). Cambridge, Cambridge University Press.
- Ostrom E. 1998: A Behavioural Approach to the Rational Choice Theory of Collective Action, *American Political Science Review*, vol. 92, n° 1, 1–22.
- Ostrom E. 2003: Toward a Behavioral Theory Linking Trust, Reciprocity and Reputation, in: Ostrom E., Walker J. (dir.): *Trust and Reciprocity: Interdisciplinary Lessons for Experimental Research*. New York, Russell Sage Foundation, 19–78.
- Ostrom E. 2005: Policies that Crowd out Reciprocity and Collective Action, in: Gintis H., Bowles S., Boyd R., Fehr E. (dir.): *Moral Sentiments and Material Interests: The Foundations of Cooperation in Economic Life*, Cambridge (Mass.), MIT Press, 253–275.
- Ploeg J. D. Van der 2008: *The New Peasantries: Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*. Londres/Sterling, Earthscan.
- Polanyi K. [1944] 1983: *The Great Transformation*. New York, Rineha. (A nagy átalakulás. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.)
- Polanyi K. [1957] 1975: L'économie en tant que procès institutionnalisé, in: K Polanyi et C. Arensberg: *Les systèmes économiques dans l'histoire et dans la théorie*, Paris, Larousse, 239–260. (A gazdaság mint intézményesített folyamat. In: Polányi K.: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1976.)
- Polanyi K. [1975] 1994: *The Livelihood of Man*. (Edited by Harry W. Pearson.) New York, Academic Press.
- Sabourin E. 1982: *Ethno-développement et réciprocité en Amazonie péruvienne : le cas du Conseil Aguaruna et Huambisa*. Thèse de Doctorat, Université de Paris VII.
- Sabourin E. 1988: Reflexões sobre as dinâmicas associativas e comunitárias na Guiné Bissau, *Soronda*, n° 6, 71–94.
- Sabourin E. 2007: *Paysans du Brésil entre échange marchand et réciprocité*. Versailles, Éditions Quae.
- Sabourin E. 2012: *Organisations et sociétés paysannes : une lecture par la réciprocité*. Versailles, Éditions Quae.
- Sabourin E., Tyuinenon R. 2007: Produits, monnaie et bingo : les marchés ruraux en Nouvelle Calédonie, entre échange et réciprocité, *Revue du MAUSS*, n° 29, 131–158.
- Scubla L. 1985: *Logiques de la réciprocité*, Paris, Cahiers du CREA n° 6.
- Servet J.-M. 2006: *Banquiers aux pieds nus*. Paris, Odile Jacob.
- Servet J.-M. 2007: Le principe de réciprocité chez Karl Polanyi : contribution à une définition de l'économie solidaire, *Revue Tiers Monde*, n° 190, 255–273.
- Temple D. 1997: L'économie humaine, *Revue du MAUSS*, n° 10, 103–109.
- Temple D. 1998: Les structures élémentaires de la réciprocité, *Revue du MAUSS*, n° 12, 234–242.
- Temple D. 2003: *Teoría de la Reciprocidad*. La Paz, PADEP/ GTZ.
- Temple D., Chabal M. 1995: *La réciprocité ou la naissance des valeurs humaine*, Paris, L'Harmattan.

Thurnwald R. 1932: *Economics in Primitive Communities*. London, Oxford University Press. Yampara S., Mamani S., Calancha N. 2007: *La cosmovisión y lógica en la dinámica socioeconómica del qhatu/feria 16 de julio*. La Paz, PIEB/UPEA/CISTEM

(Fordította: Lugosi Győző)

Eredeti megjelenés:

Revue Tiers Monde, 2013/3 n° 215, 165–182.

<https://www.cairn.info/revue-tiers-monde-2013-3-page-165.htm>

Etnicizmus a nacionalizmus után: az új európai jobboldal gyökerei

Meg kell értenünk, hogy a nemzetközi munkásmozgalomnak, a kapitalizmus világtörténelmi kihívójának és riválisának hanyatlása a szó szoros értelmében mindent megváltoztatott a modern társadalomban.¹ Bármilyen jelentős is ez a tény, általában elsiklanak fölötte, mintha nem befolyásolná vagy alakítaná át „a Nyugat történelmét”, vagyis a háborítatlan kapitalizmus dominanciájának látszólag megszakítás nélküli történetét. Valójában azonban 1848 óta az az igény kormányozza a Nyugat kultúráját, hogy ezt a mindent megkérdőjelező ellenfelet megértse.

Ahogy Martin Heidegger 1948. január 20-án írta Herbert Marcusénak: „1933-mal kapcsolatban: a nemzetiszocializmustól azt vártam, hogy az élet egészére nézve szellemi megújulást és a társadalmi ellentétek elsímítását hozza, és megmenti a nyugati *Daseint* a kommunizmus veszélyeitől” (Marcuse – Heidegger 1993, 162). A természet rendjének ez a fajta megújítása az uralkodó osztály fölfogása szerint a „reakció” programja volt, válasz arra, hogy a kommunista zendülés ellene feszült a harcos és versenyszellemű rendszernek.² Ennek a rendszernek egykor a legjobbak, a felsőbbrendűek kiválasztódását kellett szolgálnia, a kommunizmus pedig olyan társadalmi elosztás rendszerével akarta felcserélni ezt, amelyben a gyöngék, az alantasak, a közönségesek, a tanulatlanok, az engedetlenek, az otrombák maguk alá gyűrik a bátrakat, a leleményeseket, az okosakat, a tehetségeseket, a fejedelmieket, az elegánsakat, a szépeket, az erőseket, a kulturáltakat, a műértőket; ahol az úriemberek befolyását aláássák a nők, a „pederaszták”, a színesbőrűek és az alpári munkások.

Ám ez a régi reakció az újabbnak kényszerült átadni a helyét, ahogyan a kasztok (nemes és nemtelen szétválasztása, társadalmi megkülönböztetések és születésbeli különbségek) korlátai a fölvilágosodás, ill. az ipari és kereskedelmi kapitalizmus elterjedésével tarthatatlanná váltak. Ezeket a korlátokat mondhatni exportálta az

imperializmus: a metropolisz és a gyarmat, a telepes és a rabszolga, a fehérek és a sötétebb bőrszínűek közötti különbség fönttartotta a biopolitikai egyenlőtlenségek jelentőségét, sőt, középponti jellegét. Az európai és észak-amerikai egyenlőségvita, bár eredete Rousseau-ig és radikálisabb követőig nyúlt vissza, a fehér kolonialista nemzet-államokon és a hasonlóképpen fehér kontinentális birodalmakon belüli igazságtalanságokkal és diszkriminációval volt elfoglalva, nem a rajtuk kívüliekkel.

Később az állampolgárok beleegyezésére szoruló, „a jog uralmát” zászlajukra tűző rezsimek, alkotmányos „demokráciák” – mivel a hagyományos tekintélyelvű és monarchista érzület és a régivágású valóságosság kiveszőben volt – szembesültek, illetve szembesülnek ma is avval a hatalmas feladattal, hogy megmagyarázzák, miért nem hozták el az egyenlő jogok az egyenlő befolyást és egyenlő jólétet mindenki számára. Akkor – akárcsak most – a legfontosabb magyarázat a nacionalizmus volt; akkor – akárcsak most – három fő versenytársa volt a nemzet fogalmának: az osztály, a faj és a nem.

A nacionalizmus másfél évszázadra visszatekintő, hatalmas elméleti, szociológiai, politikai és történeti vizsgálata után (amellyel másutt foglalkoztam) a „nemzet” és „nacionalizmus” megítélését az alábbiakban foglalhatjuk össze.³

A nemzet fogalma – paradox módon – univerzalista fogalom, vagy inkább csak az volt. Föltételezte a „közjó” és a „közérdek” előzetes, kísérleti fogalmát, amelyek közös pontot jelentettek a különböző magánérdekeket és célokat követő honpolgárok számára, ahogyan eltérő élethelyzetüknek megfelelt: a „közjó” meghaladta ezeket a különbségeket és a nemzetállamban testesült meg. Ez a „közjó” nem korlátozódott semmilyen szűk értelemben vett anyagi szükségletre, mivel benne foglaltatott a közös biztonság, méltóság, identitás, és a „kollektív” szabadság bonyolult eszméje (ami általában „nemzeti szuverenitás” és „nemzeti függetlenség” formájában jutott kifejezésre), amit meg kellett védeni a rivális, hódítás tervével – vagy legalábbis a „felettünk” gyakorolt befolyás megszerzésének szándékával – gyanúsítható államoktól. A probléma azonban mindig az maradt, hogy miért és hogyan lehet földrajzi korlátokat szabni a fölvilágosodás által körvonalazott „közjó” és „közérdeknek”. Mely tényező lenne képes meggyőzően kijelölni egy ilyen államközösség határait úgy, hogy a közérdek ne nyúljon ezeken túl, és a közjó is megálljon ezen a határon?

A választ a fölvilágosodás eszméit meghaladó gondolkodásban lelték meg, abban, amit Európában romantikának szokás nevezni.

A „közjó” és „közérdek” „racionális” eszméjét a megörökölt szokások „tapasztalati” és „érzelmi” megfontolásai szerint kellett körülhatárolni, különös tekintettel azokra, amiket egy közös politikai múlt (amit „közös történelemnek” hívnak), etnikus vagy dinasztikus identitás, felekezet, nyelv (vagyis írott irodalmi tradíció) – egyszóval: a kultúra – formált. Annak érdekében, hogy a szükséges konformizmus megvalósítható legyen, a nemzetállamnak ezeket az elemeket egyesítenie kellett a kisebbségi csoportok erőszakos vagy önkéntes beolvasztásával, dialektusok és idiolektusok nemzeti nyelvvé kovácsolásával (emlékezünk a „*patois contre-revolutionnaire*”-ekre [ellenforradalmi nyelvjárás – *a ford.*], melyekről Saint-Just oly elítélően nyilatkozott), egy egységes nemzeti történelem megalkotásával az oktatási rendszeren és a sorozáson (vagyis általános és kötelező katonai szolgálaton) keresztül, egy egységes közigazgatási és jogrendszer bevezetésével – s ezek mind, modern módon, kanonizált szövegeken és látható / hallható szimbólumok gyűjteményein alapultak. A *langue d’oc*, a gael vagy a katalán „*patois*”-nak [nyelvjárás – *a ford.*] számított, míg a francia, az angol és a kasztíliai (azaz a spanyol) *nyelvnek*. A XIX. és XX. században ezeknek a „dialektusoknak” (és a kisebbségi nyelveknek) a használata olykor tiltott és büntetendő volt. Az uralkodó „civilizált” nyelvet, hagyományt, vagy *Leitkultur*t az uralkodó bürokrácia és az új értelmiség önkényesen választotta ki, és gyakran önkényesen és mesterségesen „alkotta meg”.

A nemzetközi munkásmozgalom, amely időnként ugyan az elnyomott kulturális kisebbségek mellé állt, de általánosságban türelmetlenül viseltetett a különállásra való törekvésekkel és a szeparatizmussal szemben, a nacionalizmust csalásnak tekintette. Eszerint a nacionalizmus az uralkodó osztály eszköze az egalitárius érzület elnyomására: indokokat „talál ki” az osztályokon átívelő szolidaritásra, és így sikerrel mozgósítja az elnyomottakat önmaguk ellen. Ez volt az egyetlen olyan „történelmi blokk”, amely a XIX. században ellenállt a nacionalizmusnak. Feledésbe merült, hogy ennek okán lett a munkásmozgalomból a közellenség, amelyet első ízben illettek a „gyökértelen kozmopolitizmus” vádjával (amely vádat később másokra is kiterjesztettek). De a szocialisták tévedtek, vagy inkább túlfentelt egyszerűnek látták a helyzetet. Nem minden csalás, amit szándékosan vagy mesterségesen idéznek elő. Sok – bár nem minden – modern nemzetet alapítottak a régi területiális államok alapjain, és az ilyen nemzetek születéséhez vezető egyesülések és különválások a politikailag aktív emberek többségének (amely mindig kisebbséget jelent, különösképpen abban az időben) őszinte vágyával találkoztak.

Tény, hogy a „nemzeti múlt”, amit az erre a célra létrehozott intézmények (jól őrzött nemzeti határok, nemzeti valuta, nemzeti bankok, az alapfokú oktatás állami rendszere, akadémiák, egyetemek, „történeti társaságok”, szótárak, enciklopédiák, levéltárak, régészeti és folklór gyűjtemények, történeti és néprajzi múzeumok, nemzeti színházak, népszerű történelmi könyvsorozatok, hazafias gyermekirodalom, militarista-soviniszta költészet, a városi parkban hallható katonai fúvószena, lépten-nyomon közszemlére tett hazafias szobrok, tömegesen forgalmazott idegenellenes napilapok, „büszkeséget” és „becsületet” sugalló, végtelenített nacionalista parádék és ünnepségek) teremtettek, és politikai intézkedések (a hivatalos nyelv erőszakos bevezetése, az idegen hangzású nevek megváltoztatásának sürgetése, idegen vagy kisebbségi nyelvű iskolák betiltása, földrajzi nevek megváltoztatása, az emberek kényszerítése különféle nacionalista fogadalmakban, eskükben, kampányokban való részvételre, a szomszédos nemzetek és a „nemzetiségeknek” nevezett hazai kisebbségek elleni hivatalos megvetés és uszítás) támogattak, nagyrészt fiktív és propagandisztikus volt. A méreg, amit az 1820-as években fecskendeztek az ereinkbe, még ma is kering.

Mindazonáltal a nacionalizmus univerzalista maradt: az ízléstelen és veszedelmes *pompiérisme* [nacionalista giccs – *a ford.*] és háborús uszítás ellenére a nyelvi és kulturális asszimiláción keresztül lehetséges volt az uralkodó nemzet tagjává válni. Ezek a nemzetek – néhány, jól ismert kivételtől eltekintve – vonzani akartak és nem taszítani, kulturális egységet, konformitást, uniformitást és nem ellenségeskedő diverzitást teremteni. A kulturális asszimiláció volt az állampolgári egyenjogúságba való belépés ára; a köztársasági eszmét a kulturális és politikai jellegzetességek összehangolójának tekintették; a „politikai közösség” egységes volt a polgári élet gyakorlata és azon lojalitás tekintetében, amelyet az ellenérzéseiben és szimpátiáiban egységes nép közös hagyománya forrasztott egybe. Ez valóságos egység volt, és addig példátlan politikai és katonai erő forrása lett. Ennek kellett felváltania a vallásos áhítatot, a feudális behódolást és a koronához való hűséget, és sikerrel helyettesítette ezeket. A modernitást az uralkodó osztályok lényegileg megosztónak és bizonytalannak látták, mivel a modern tudomány és filozófia „ízekre szedte” a valóságot, tekintet nélkül a dédelgetett régi előítéletekre és időtlen, zord kozmikus rendtől való függéssel kapcsolatos, egykor széles körben elterjedt érzületekre. Úgy tűnt, a nacionalizmus a válasz, és sokáig az is volt.

A történelem fölötti, nemzeti múlt visszamenőleges megteremtése (amely során a harcos nemesség zsákmányoló birodalmi-territoriális hódításait „nemzetek hajdani viszálykodásaiként” ábrázolták) ügyesen elkendőzte a kapitalizmus újszerűségét és sikerrel biztosította, hogy az elnyomottak és kifosztottak azonosuljanak uraik érdekeivel – ami az akkori modern államokban, akárcsak ma, a politikai fölény kulcsa volt. A nemzet, a harmadik rend örököse, elvben jogok és kötelezettségek arányos rendszerét tudhatta magáénak (és egyúttal ez egyesítette). A csel, ahogyan ma is, a politikainak a gazdaságitól és a „társadalmitól” való különválasztása volt.

A kapitalista társadalom szemszögéből ami politikai, az egyúttal jogi is. A legfőbb hatalom – általában a parlamentáris vagy képviselői kormányzat – előjogait a „törvényalkotáson” keresztül gyakorolja: szövegek (törvények, rendeletek, jogi normaszövegek) létrehozásán és a konformitásnak és a törvényeknek büntetőjogi felelősség terhe alatti betartatásán keresztül, vagyis olyan jogi kényszerek által, amelyek ezeknek a szövegeknek az egységes és tanult bírósági értelmezésén alapulnak. Ez a kormányzás igen absztrakt formája, összhangban a modern kapitalizmus túlnyomórészt absztrakt jellegével. Ami törvényes, az a köz szférájába tartozik, és ugyanekkor kötelező. Csak a köz szférájába tartozónak és a kötelező érvényűnek van tekintélye.

A munkára ugyanakkor hivatalosan úgy tekintenek, mint magánügyre, önkéntes aktusra jogilag egyenlő szerződéses partnerek között, amely megállapodást a „munka” nevű áru kereslete és kínálata irányítja. Magánjogi szerződéseket – önkéntes, szabad egyezségeket – kívülről csak egy felsőbbrendű és semleges harmadik fél, az állam szabályozhat. Bármilyen konszenzus és megállapodás privát szerződő felek között, amíg külsőleg törvényes, magánügynek számít, és méltányosságáról az érintett feleknek, nem pedig a politikai közösségnek vagy annak törvényes képviselőinek a dolga gondoskodni.

A szocializmus nem más, mint kísérlet, hogy ezt a magánügyet közügyvé tegyék, hogy a „gazdaságot” „politikává” fordítsuk – és mint ilyen, főbenjáró eretnekség. Áttörni a kiüresedett választóvonalat a „köz” és a „magán”, „szerződés” és „rendelet”, „kötelező” és „önkéntes”, „gazdaság” és „politika” között a szabadság polgári eszméjének eltörlését jelenti. Azáltal, hogy megmutatjuk, nem létezik egyetlen közérdek, hanem – legalább – *kettő* van, egyúttal a nemzet egységét is megtörjük. A hangsúly a „köz szféráján” van. A proletariátus politikai szerveződése, vagyis a szocializmus, ha igazi és tevőleges, a fő társadalmi választóvonalat a nemzetek területi, katonai, kulturális és

politikai fölényért vívott küzdelemről a nemzetek feletti (nemzetközi vagy globális) osztályharc színterére helyezi át. Ez, egyebek mellett, a nemzetek és nemzetállamok végét hirdeti.

Az a tény, hogy a munka a „magánügyek” szférájába rendelődik, mint nem az államhoz, hanem a polgári társadalom piacához sorolt, vagyis a szerződéses viszonyok tárgykörébe tartozó ügylet (és ezek a szerződések természetesen lehetnek hallgatólagosak is, akárcsak az *Öffentlichkeit* [nyilvánosság – *a ford.*] szférájában), valójában a munka elidegenedésének másik oldala, vagy ha úgy tetszik, annak politikai megfelelője. (Emlékezzünk: a sztrájk egykor azért volt illegális, mert szándékos szerződésszegésnek minősült.)

A feltételezés, hogy a munka és a piac nem tartozik a köz szférájához, egy mítosz, ám a polgári társadalom alapvető mítosza. Elvben a kényszerítés csupán akkor lehet törvényes, ha az állam hajtja végre és a törvény határozza meg, előírt korlátok között. Ha a szerződő magánfelek az egyik fél személyi szabadságának súlyos korlátozásában egyeznek meg, amennyiben valóban megállapodnak az egyikük alávettségében és engedelmeskedésében, ám legyen. Az effajta szolgaság szabadon vállalható és igény szerint véget lehet vetni neki, akárcsak néhány partner szadomazochista viszonyának, amelynek nem szükséges a találkáikon túl érvényesnek lennie, és amire játékként, a klasszikus humanizmus szerinti szabadság vezérelveként tekintenek. A munka azonban biztosan nem játék.

Szükségtelen mondanunk, hogy a technológia és a munkafegyelem – ami a gigantikus globális állam, fél-állam és üzleti bürokrácia milliónyi irodájában ma már kiterjed a végzettségre, ruházatra, beszédmódra, személyi higiéniára, stílusra, életritmusra, tempóra, gyorsaságra, udvariasságra, nyelvhasználatra – a szolgaságnak és korlátozásnak olyan módját és fokát jelenti, amelyet egyetlen középkori jobbágynem viselt volna el egy óráig sem, nemhogy a mai munkanap meghatározatlan hosszának erejéig. Ez az elvárás jut kifejezésre a „kreativitásban”, „a munka iránti szenvedélyes érdeklődésben”, a „szórakozásban” és a jó közösségi szellemben. A régi idők parasztjainak legalább nem kellett arról áradozniuk, mekkora gyönyörűség számukra ez az egész.

A munkás számára a technika a kapitalista uralom megjelenési formája. Ahogyan a bér munka – amely a kapitalista társadalom egyik intézménye – teljesen idegen a termelés céljától (használati érték teremtése a fogyasztók szükségleteinek kielégítésére), a proletár számára a technológia egy sor, a bér munka során a viselkedését szabályozó előírást jelent; mindez a felhalmozásban érdekelt kapitalista

sámára hasonlóképp külsődleges.⁴ A dolgozóra azonban kötelező érvénnyel kényszerítik rá: ez a munkás idejét és tevékenységét szabályozó intézményi kényszer. Nem lehet elkerülni, így nem igaz, hogy nem jelent kényszerűséget. Kötelezettség, és ezért politikai jellegű, mert csak a politika határozhat meg az érintett beleegyezése nélküli kötelezettségeket. És ha a technológia kikerülhetetlen, akkor a munka nem tartozhat a szerződéses viszonyok közé, a civil (polgári) társadalom szférájába.

A kizsákmányolás fogalma politikai szempontból a kapitalista legitimáció legradikálisabb tagadását jelenti. Ez kényszerítette a munkásmozgalmat, hogy elfogadja az internacionalizmust mint fő politikai doktrínát, ami – modern körülmények között – az intézményesített politikai hatalom (a nemzetállam) tagadását, és a tulajdonnak és a (patriarchális) családnak az elvetését is jelenti. El szokás felejtetni, ám 1900 körül mindenki számára világos volt, hogy az internacionalizmus az örök béke (kanti) eszméjének radikalizálódott formája, mint ahogyan arról is hajlamosak vagyunk megfeledkezni, hogy az örök béke gondolata forradalmi eszmének számított. A hivatalos álláspont az volt, hogy a polgárháború (forradalom) törvénytelen, maga a háború azonban törvényes. A szocializmus ennek éppen az ellenkezőjét vallotta. A globális osztályharc örök békét hoz, mivel a háborús (legfelsőbb kényszerítő) aktor, az állam, halott lesz. Ha több tízmillió ember hinne ebben, a hatalmasok ma is megrémülnének. Kevés történelmi képzeletű ember szücségeteltet annak felméréséhez, hogy ez a fajta „istentelen kommunizmus” hogyan hatott a XIX. század végének stabil, konzervatív, puritán, szorgalmas, tisztelettudó, kalapemelgető társadalmaira.

Nem csupán a korai polgári (merkantilista) államról van szó, amely erőszakosan állt a kapitalizmus pártjára (a bekerítésektől a gyarmatosító hódításokig és a rabszolgaság újbóli feltalálásáig). Még csak nem is a polgári állam jól ismert osztály-előítéletéről van szó, amelyet a kizsákmányoltak és rászoruló pártját fogó nem marxista baloldal ma is támad. *Magáról* a polgári államról van szó.⁵

A modern hatalom szokásos definíciója – az állam abszolút (kizárólagos) kontrollja egy adott terület és az ott élő lakosság fölött – azon a felfogáson alapszik, hogy az állam nem csupán képviseli, de kifejezi a politikai közösséget, vagyis a nemzetet. A törvény az élő erkölcs. Az állam a szabadságot, vagyis a polgári társadalmat, vagyis a szerződéses viszonyokat, vagyis a bért munkát védi.⁶

Ha elutasítjuk a kizsákmányolást, az elidegenedést, az eldologiasodást, akkor el kell utasítanunk a nemzetállamot, amely őket egyszerre

képviseli és elkendőzi. A sikeres nemzetállam eszméje, a „nemzeti egység” parancsát leplező „közjó” feltételezi ezt az osztályokon átívelő szolidaritást, és így egyetlen szocialista mozgalom sem fogadhatja el.

Amikor végül elfogadta – 1914 augusztusában, illetve később, az „egy országon belüli szocializmussal” –, bele is pusztult. Az 1917 és 1923 között Európában lezajlott kommunista forradalmak a „nemzeti egység” és az osztályokon átívelő összetartás ellen szerveződtek, amelyek akkor, akárcsak ma, háborúhoz vezettek; vagyis egy progresszív, reformista, a fokozatosság elvére épülő pozitivistá szociáldemokrácia ellen léptek fel. A régi szociáldemokrácia, az első komoly javaslat a jóléti állam kialakítására az egalitárius államkapitalizmus keretein belül, azonban csupán következetes volt, amikor támogatta a „háborús erőfeszítést”, hiszen a szocialista célokat felcserélte az egyenlőséggel, a munkások vállalaton belüli jogaival, a rövidebb munkaidővel, magasabb bérekkel, fizetett szabadsággal, öregkori nyugdíjjal, olcsó lakhatással, szociális egészségüggyel, ingyenes közoktatással, és a modern kapitalista állammal tökéletesen kompatibilis általános választójoggal – vagyis a liberalizmus céljainak kiszélesítésével, amit a birodalmi bürokrácia és a balra hajló polgárság és sajtó támogatott. A támogatás ára a nacionalizmus volt.

A kommunista forradalmak radikálisan ellenezték a nacionalizmust és a háborút: a polgári állam a kommunizmus ellenében hívta segítségül „a nemzetet”. Az osztályokon átívelő szolidaritás engesztelhetetlen tagadása – a választási győzelem titka akkor és most – elképzelhetetlen volt. Elutasítani a „közjót”, amit a nemzet testesít meg és az állam képvisel, amikor a benne rejlő kibékíthetetlen konfliktusok beismérése is hazaárulással volt egyenlő vagy egyszerűen erkölcstelennek számított – ez a napi politika szintjén öngyilkosságnak tűnt. Azáltal, hogy a nemzeti határok eltörlését kívánta és egy új, elnyomástól mentes nemzetközi közösséget akart építeni, a modern szocializmus figyelmen kívül hagyta még az ember rousseau-i ideáját is, és olyan mértékben ellentmondott a hagyományoknak és a szokásoknak, ami a kereszténység megjelenése óta hallatlan volt.

A Második Internacionálé összeomlása valóban megmutatta, hogy a szocialista célok őszinte áhítása képtelenség, hogy az Internacionálé szétesett (és mindig szét fog esni) egymással marakodó frakciókra, amelyek a saját nemzeti polgárságukat követték a nemzeten belüli konfliktus során, bizonyítva evvel, hogy a szocializmus csupán egy *weltfremd* [kb. életidegen – *a ford.*] álomkép, ami szertefoszlik a realitás csapásai alatt. Természetesen fölmerül a kérdés: ha a „közjó”,

amiért hősiesen harcolnak különféle birodalmi hadseregek, valami regionális, lokális, egyéni, speciális – vagyis egyáltalán nem közös, hanem mindenhol eltér –, akkor mi az az általános lényeg, ami ezt a jelenséget mindenhol létrehozta az emberlakta univerzumban? Mi az az általános elv, aminek a nacionalizmus egy speciális esete? Ha figyelmesen hallgatunk Max Weberre, a válasz e kérdésre az, hogy a modern állam körül történelmileg és véletlenszerűen formálódó identitások a kapitalizmus démoni befolyása alatt állnak; ez harcias társadalmi rend, ahol a *polemosz*, a háború és a csata görög szellemisége uralkodik, és *eiréné*, a béke istennője, a kivétel: a *polemosz* talán irracionális, de ha nem is az emberi természetben, hát az emberi történelem természetében gyökerezik, és biztosan jelen van a tőke / állam / technológia hármásának természetében.

Weber és vele együtt sokan mások azon a véleményen vannak, hogy a pacifizmus, az internacionalizmus és a kommunizmus vágyálom, a gyöngék menedéke, akik nem értik, mert képtelenek megérteni a világot. Ez különösképp azért van így, mert Montesquieu-t követi abban a hitben, hogy a politikai erény szenvedély, „egy érzelem, és nem a tudás következménye”, habár Montesquieu számára a köztársaság uralkodó „elve” (azaz szenvedélye) a hazaszeretet szenvedélye volt, ami egalitárius elképzelést jelent (Yack 1992, 42–47). Hogyan születhet meg ez a szenvedély egy olyan társadalmi hierarchiában, ami 1914-ben bármely országra jellemző volt; ahol az osztályellentétek nem egyszerűen kifejezésre jutottak és tudatosan megtapasztalták őket, de a legtöbb ember magától értetődőként fogadta el a létezésüket?

Meg kellett találni azt a természetes esszenciát, ami egy politikai közösségen belül összeköti a különböző érdekekkel, célokkal és emlékekkel rendelkező embereket, urat és szolgát, koldust és mágnaást, férfit és nőt, városlakót és parasztot. A válasz, mint tudjuk, a faj. Kétségtávol nehéz érvényes következtetést levonni a fajból a politikai formációra – ugyan milyen állam illene igazán, mondjuk, a kelta vagy a germán fajhoz? –, de ez a kérdés, legalábbis formálisan, utal az osztályokon átívelő szolidaritás szükségességére egy adott politikai közösségen belül és más politikai közösségekkel szemben. Az önérdek meghaladásának minden államra jellemző szükségességét – amely az első lépés minden elképzelhető politikában – érvényteleníti (legalábbis formálisan) az az elgondolás, miszerint egy faji alapvetés vagy esszencia beszél belőlünk, valahányszor közügyekről esik szó.

Ugyanakkor a régivágású nacionalizmusnak volt egy univerzalista vonása, jelesül, hogy úgy jelent meg önmaga előtt, mint egy seregnyi

jog méltányos summázata, amik közül a legfontosabb jog minden olyan népcsoportnak az önrendelkezése, amely le akar telepedni a saját politikai-territoriális államában – és ezt a jogot egyébként csak a legnagyobb antinacionalista, Lenin adta meg nekik teljesen. A politikai önrendelkezés minden csoportot megillető joga a nacionalizmus peremföltétele: szembeszegül az imperializmussal, hódítással, gyarmati leigázással és etnikai egyenlőtlenségekkel; autonómiát és föderációt segít elő. Fontos megjegyeznünk, hogy ez a szélsőséges elgondolás csak az első világháború pokla után jelent meg, paradox módon csak az októberi forradalom ajánlotta fel (amíg tartott – és nem tartott sokáig), és ez inspirált számos felszabadító mozgalmat a harmadik világban (Balucsisztánban és Kurdisztánban a mai napig, és az imperializmus még mindig harcol ellene).

Mindazonáltal a nemzetiségtől, etnikumtól és a tekintélyuralmi államtól (*Obrigkeitsstaat*) független attitűdök egyszerűen nem tekintendők hitelesnek a kapitalista korban, és az ilyen viselkedést vagy rejtett szándékokkal, vagy az adott személyek külön magyarázatra szoruló erkölcsi sajátosságaival magyarázzák.

Meg kellett nevezni azt az erőt, ami megtagadta az azonosulást bármely nemzettel, és csak egy általános osztállyal vállalt közösséget (vagy legalábbis így tűnt). Az eltökélten etnikumokon és nemzeteiken fölül álló mozgalom etnikai színezetét (vagyis a zsidóságot) könnyen megtalálták: a régi jobboldal számára a kommunizmus a munkásosztály és a szekularizált zsidó értelmiség szövetsége volt. Ebben volt némi igazság – ez egy súlyos és kényes kérdés, amit itt el sem kezdhetek vizsgálni, csak a választott témám aspektusaként térhetek ki rá. Az első világháború alatt az etnikumok fölötti, politikai nacionalizmus – ami lehetővé tette a zsidó asszimilációt és emancipációt – elkezdett széthullani, együtt a régi liberális birodalmakkal, amelyek a „fölvilágosult abszolutizmuson” alapultak. Ez utóbbi a politikai mozgásteret az alattvalók és a korona közötti ügynek tekintette, függetlenül a státusztól (nemes vagy közember), felekezettől, etnikai hagyománytól, nyelvtől vagy tájegységtől; ezt a hozzáállást a földbirtokos arisztokráciával vívott régi viszálykodás és a városi patrícius polgársággal vonakodva megkötött szövetség kényszerítette rá a regnáló dinasztiákra és udvaraikra. Ez a szövetség és a fölvilágosodás ideológiai és bürokratikus apparátusa tette lehetővé a zsidók emancipációját, és amikor ezek az aktorok eltűntek (mint a királyok és császárok), vagy átalakultak (mint a polgárság, amely reakcióssá vált), az emancipáció folyamata megakadt, és a nem-etnikai és nem-fele-

kezeti elit szövetségét, amelyet „a nemzetnek” tekintettek, a háború darabokra törte.⁷ Mivel a kapitalizmus absztrakt fogalmi rendszer, amelyben a személyes szolgálat, behódolás és politikai engedelmesség alárendelt szerepet játszik, a polgári államot pedig a törvény, vagyis az írott szöveg szabályozza, a modern hatalmat olyasvalamiként kell felfognunk, mint amit Hegel és Humboldt „szellemnek” nevez. Ám ennek a szellemnek testet kell öltenie – a testet pedig zsidóként azonosították.

Amikor az embereknek rá kellett ébredniük a személytelen (absztrakt, fogalmi) uralom valóságára, igény mutatkozott egy olyan teóriára, ami valami anyagit vagy természeteset helyez az absztrakció mögé. Ez – mivel az osztályok befolyása mind a piacon, mind a törvénnyel kormányzó rezsimekben közvetett és absztrakt – szükségképpen egy embercsoport lett, ami nem volt sem osztály, sem államalkotó nemzet, ám ami egyértelműen a nemzeti határok bűnös átlépésére vetemedett, mivel sokféle politikai közösségben jelen volt, és valami más kötötte őket össze, mint az osztály vagy a törvény. Egy *ethnie* [etnikum – *a ford.*], amit – helyesen vagy helytelenül – a nemzetközi pénzügyekkel és a nemzetközi munkásmozgalommal (és ezáltal a „rideg”, „személytelen” tudománnyal és a filozófia és kultúra Goebels által *Kulturbolschewismus*-nak nevezett, „destruktív” megjelenési formáival) azonosítottak, remekül megfelelt ennek az igénynek. Ez a nem-állami *ethnie* fokozatosan az etnicizmus modelljévé vált, ahogyan az állampolgárság klasszikus (köztársasági értelemben vett) intézménye a késői kapitalizmusban meggyengült (illetve a felszámolás szélére sodródott), főként 1989 után.

A „nemzet” képzeletbeli helyettesítése az „osztállyal”, ami maga után vonta az internacionalizmust és az államiság addig ismert formájának végét, ellentmondott az első világháborúban szerzett általános tanulságnak, jelesül, hogy a politika a fajok és államok közti élethalálharc. Ahogyan a jobboldal, amely már nem arisztokratikus vagy mandarin, hanem középosztálybeli volt, azonosult evvel a vélelmezett háborús tanulsággal, és egy új valósággal nézett szembe, nyomós ideológiai okokból arra kényszerült, hogy mindent felforgasson, csak hogy megtalálja, kicsoda-micsoda állhatott egy ennyire felfoghatatlan, ha nem egyenesen természetellenes dolog hátterében. A magyarázat természetesen az volt, hogy a szocializmus és a kommunizmus zsidó érdekeket szolgál, vagyis ugyanolyan mértékben etnikailag és fajilag meghatározott, mint bármely más politikai törekvés: egy állam nélküli nép azon ambíciója, hogy mindenki mást is állam nélkülivé tegyen.

A fehérgárdista vágású antikommunizmus nem küzdhetett meg valamely ellenséges nemzettel, hiszen nemzetközi mozgalommal került szembe; azonban a nemzetállamoknak más nemzetállamokkal kellett dacolniuk ahhoz, hogy identitásukat és osztályokon átívelő lényegüket megtartsák. A nacionalista ábrázolásban az ellenséges kisebbségeknek (nem osztályoknak, mivel ezeket nem ismerték el legitim ellenfélnek) át kellett venniük az ellenséges nemzetek helyét: fajilag meghatározottnak kellett lenniük, mivel az osztályt valami képzeletbeli, koholt, fondorlatos és veszélyes fogalomnak tekintették. Az állampolgárságot nem egyszerűen az uralkodó keresztény felekezetekhez tartozókra, de az árjakra korlátozták; a fajilag idegen elemeket, akik egy nemzeteken átívelő, egyetemes egységhez tartoztak, ki kellett zárni az egyenlő állampolgári státuszból, amely csak az univerzalista, szemita, a barbár keletiekkel, oroszokkal és (később) kínaiakkal egy húron pendülő elemektől megtisztított árja nemzeteket illette meg. Ez a nemzetiszocializmus és más fasizmusok születésének pillanata.

Az etnicizmus a náciizmussal kezdődik, de nem szükségképpen vagy meghatározóan náci. A polgári nemzetek felbomlásának – amit a kommunista forradalom idézett elő – eredményeképpen az általános és egyenlő állampolgári státuszt a nemzetállamokon (polgári nemzeteken) belül olyannyira elvetették, hogy egyre nehezebb lett elképzelni azt az amúgy is önmagának ellentmondó, helyhez kötött univerzalizmust, amit liberális polgári államnak hívnak. Ennek elvét a náci Németország és a tengelyhatalmak világháborús veresége után élesztették újjá a Szovjetunió és a nyugat-európai és más kommunista pártok közreműködésével. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a szovjet rendszer az etnikai autonómiák nagylelkű és költséges hálózatát hozta létre – nem Lenin, hanem egy másik marxista, Otto Bauer elveit követve. Az orosz és kelet-európai kommunisták nem hittek már abban, hogy véget lehet vetni az etnikumoknak és más emberi különbözőségeknek, de megpróbálták közös nevezőre hozni ezt a diverzitást egy fölvilágosodás-típusú központi hatalom alapvető tényével. (Nem szabad elhanyagolnunk az imperializmus és a kolonializmus szerepét sem ebben. Az első, nem-nemzetként kezelt *ethnie*-k, amelyekre az állampolgárság intézménye nem volt érvényes, a „színesbőrű” csoportok voltak, akiket megfosztottak a politikai státusztól: az *indigène*-ekre (bennszülöttekre), vagyis a francia gyarmatok lakosságára vonatkozó speciális törvénykönyv egészen 1944-ig érvényben volt, amikor is de Gaulle tábornok antifasiszta ideiglenes kormánya megszabadult tőle;

ehhez még a Népfront se mert volt hozzányúlni. A gyarmati határokat a hagyományoktól, nemzeti és etnikai entitásoktól függetlenül húzták meg, kizárólag természeti, gazdasági és katonai szempontok szerint; innen erednek a legtöbb ázsiai és afrikai ország engesztelhetetlen etnikai és felekezeti konfliktusai, ahol a nem-etnikai, absztrakt állampolgárságnak, és az osztályokon és *ethnie*-ken átívelő nemzeti érdekek fogalmának a meghonosítása kudarcba fulladt.) Ezáltal elismerték a fasizmus erőit, vagy legalábbis a fasizmus és náciizmus egy elemének erejét. A hagyományos történetírás szerint mindazonáltal ez utóbbiak nem a nemzetállam gyarapodását szolgálták, hanem teret kerestek az *ethnie* számára, hódítással és népiertással (etnikai „tisztogatással”) teremtve üres földterületeket, amelyeket benépesíthet az uralkodó faj. A „németek” nem voltak sem alattvalók, sem állampolgárok. Az *ethnie*, amelyet a Harmadik Birodalom képviselt, teljesen és mélységesen apolitikus volt. A náci elképzelés szerint az egyetlen intézmény a hadsereg: felsőbbrendű egyesülés, ami minden férfit (és néhány nőt is) magába foglal, s amelynek egyetlen funkciója, hogy üres területeket teremtsen a fantáziájában létező harcos törzs számára. Az etnicizmus megörökölte ezt az apolitikus jelleget, és ezért értik olyan kevéssé. A biológiai elem (a genetikai öröklődés, vagyis a faj) azért annyira lényeges, mert ez az a táptalaj, amiből az új, intézményeken átívelő emberiség kinő, minden elképzelhető közérdek fogalmát meghaladva. Az egyetlen érdek az önfenntartás és az önazonosság.

Minden bölcséleti kritika elutasítandó; minden, ami a modernista kereteknek megfelelően fogalmi, csak egy maszk, s mögötte semmi egyéb nem rejtőzik, mint a gyenge és gyáva ellenfél képmutató módon takargatott etnikai hovatartozása. A filozófiaellenesség, melynek forrása és eredete mindig Heidegger, furcsamód párhuzamos az etnicizmussal: nem „fölfed”, mint a kritikai filozófia – ami megtalálja a rejtett és gyakran visszataszító lényegét a maszk alatt, a homlokzat mögött –, hanem elutasítja magukat a fogalmi „maszkokat”, mivel nincsenek fogalmak, csak véletlenszerű embercsoportok történelmi esetlegességek által formált önérvényesítése és akarata. A „relativizmus” kifejezés alábecsüli ennek az elvnek a radikalizmusát. Amikor az etnicizmus ellenállásra kényszerül – mint manapság, a globális kapitalizmusban –, akkor nem alkotja meg és terjeszti elő az igazságosság alternatív verzióját, ahogyan más lázadó csoportok tették a múltban, hanem csupán saját különállását, *sui generis*-ét [egyediségét – *a ford.*] hangsúlyozza, ennek megokolására tett bármiféle kísérlet nélkül. Pusztá, egyszerű létezése is elég.

A csönd régi, romantikus kultusza – az erős, szótlán hős, a kimondhatatlan rejtély, a kifejezhetetlen megérzés, a szavakkal operáló értelem számára felfoghatatlan intuíció, a gondolattal szemben a cselekvés elsőbbsége – visszatér. A létezés, ami mindig specifikus és különös, nem ragadható meg a nyelvtan által univerzálissá és általánossá tett nyelven keresztül. Az *ethnie* az, ami. (Ez az a pont, ahol Wittgenstein közel áll Heideggerhez, és mindketten közel állnak Johann Georg Hamannhoz, a romantikus filozófia szent bolondjához.)⁸ A paradoxon, az ironia, a „mélység” magyarázat nélkül hozzáférhetetlen a *raisonneur* [okoskodó, bölcselkedő – *a ford.*] számára. Amit elfelejtünk itt, az az, hogy a piac maga is irracionális, vagy inkább ésszerűtlenül magától értetődő; nem lehet racionálisan vagy fogalmilag összefoglalni. A piac nem csak az állami beavatkozással és az egalitárius újraelosztással szemben ellenséges, de minden politikával szemben az, hiszen a politika szükségképpen fogalmi és erkölcsi – még ha olyan erkölcsöket testesít is meg, amiket szenvedélyesen elutasítunk. A piac ugyanolyan apolitikus, mint az etnicizmus. Nem csoda, hogy a polgárság leghathatósabb ideológiája a romanticizmus és annak rokonai voltak. A késői liberalizmus szabadságeszménye a fogalmaktól való szabadság, ami egyenértékű a politikától való szabadsággal. A késői, fölvilágosodás-ellenes, vagy – rettegett szó! – „posztmodern” liberalizmus a jóindulatú humanizmustól örökölt vonásai miatt becsapja önmagát avval az elgondolással, hogy az etnicizmus és a romanticizmus „archaikus” volna; s eközben hangsúlyozza minden olyasmin az autonómiáját, ami részleges, kivételes és egyéni, és amiket nem lehet „absztrakt általánosságokra” és hasonlókra visszavezetni, hiszen ez utóbbiak a hatalomnak és egy utópisztikus, vagyis „totalitárius” ideál érvényesítésének a szinonimái. A jelenkori konzervativizmusra ez ugyanúgy igaz, de nem számít. Nem mondhatjuk, hogy az etnicizmus egy meghatározható, körülírható politikai rezsim szövetségese volna. Inkább a progresszív polgári rezsimok felbomlásának velejárója, mind a nyugati, mind a szovjet variánsban, illetve a harmadik világ fejlődő diktatúráiban.

A régi típusú szociáldemokrácia és a bolsevizmus bukása után a piaci globalizációban, a kapitalizmus újkeletű változatában fedezték fel azt az univerzalista elemet, amivel a nacionalizmus mindig is szembehelyezkedett, s amelyet politikai szempontból a liberalizmus különböző változatai testesítettek meg. A pénzpiacok világhuralmát az emberi jogok eszméjéhez hasonlatosnak kezdték tekinteni (amely ellentétben áll a faji, nemi, életkori, egészségi állapottal kapcsolatos

és hasonló biopolitikai megkülönböztetésekkel, bár az osztályok tekintetében nem feltétlenül egalitárius). A „közjó” és a „nemzeti egység” túlságosan univerzalistának tűnt a korszellem számára. És most, a Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia után Nagy-Britannián, Spanyolországon (valamint Ukrajnán, Koszovón, Montenegrón és Macedónián) van a sor, hogy széthulljanak. A hátrányos megkülönböztetést elszenvedő, elnyomott etnikai kisebbségek nem a polgári és szociális egyenlőség univerzalista eszméje felé törekszenek – figyeljük csak meg a muszlim mozgalmakat Európa városaiban –, hanem az etnikumok feletti polgári nemzetállam teljeskörű elutasítása és a különállás felé. Az én hazámban a „magyar” annyit jelent, hogy nem roma, a „keresztény” pedig annyit, hogy nem zsidó. A Romániában, Szlovákiában, Szerbiában stb. élő magyar kisebbségek „magyarnak” számítanak, ugyanakkor nem minden, Magyarországon élő magyar állampolgár számít annak. A nemzetállamok határai lényegtelenek.

A mai ukrajnai konfliktusban nem lehet megkülönböztetni az orosz hadsereget az oroszparti paramilitáris erőktől. Ez nem pusztán csel: a Kelet-Ukrajnában élő, oroszul beszélő kisebbség tagjai a területiális „nagyorosz” állam szemében oroszoknak számítanak. Az etnikum minden, a nemzetiség semmi. Az etnikai tisztogatás logikus következmény: a kisebbségeket tolerálni lehetetlen, és az asszimilációnak nem lehet hinni, mert az államalkotásnak – vagy az állam felismerhető forma nélküli, önértékesítő társadalmi formációval való felcserélésének – az etnikai és faji hovatartozás lehet az egyetlen érvényes alapja. Európában a nemzeti szintű politika erősen meggyengült: minden, ami az Európai Unió nemzetközi intézményének szintje alatt van, etnikai, faji vagy felekezeti jellegű kell hogy legyen. Az univerzalista nemzetállam, liberális vagy szocialista alapjaival és a fölvilágosodáshoz köthető *Vernünfteln*-jével (okoskodásával) egyszerűen hiteltelen, mint olyasvalami, ami nem is létezhetne. A nemzet, ha létezett is, csak valami mesterséges képződmény volt, idegenek által bevezetett koholmány. A politika minden fajtája – ellentétben a klasszikus köztársasági ideállal, amihez hozzátartozik annak rousseau-i nyelvhasználata – alacsonyabb rendűnek tekintendő a valóságos emberi léthez képest, ez utóbbi pedig a magaskultúrától (vagyis a kozmopolita városi elit cselszövéseitől) megtisztított, radikalizált hagyománnyá szűkül. Az eredmény ideológiailag elkötelezett emberek politikával szemben tanúsított különös közönye; elkötelezettségük, a politika minden eddigi definícióját áthágva, magánjellegű érdeklődésnek minősül. A „politika”

ebben az értelemben csak egy értéksemleges eszköz egy amorális rokon közösség kezében, akik más hasonló közösségekkel dacolnak – nem azért, mert azoknak nincs igazuk, hanem mert ott vannak.

Így az etnicisták, ha szükséges, együttműködnek a legkülönbözőbb politikai erőkkal, és valóban részeivé válnak különböző politikai csoportosulásoknak, megfertőzve ezeket apolitikusságukkal és a hatalomhoz, különösen a katonai és rendőri hatalomhoz való értéksemleges vonzalmukkal. Ám általában jobboldali, polgárellenes szemléletekhez kerülnek közel.

A „*völkisch*” [faji/népi – *a ford.*] antikapitalizmusban nincs semmi új. A kapitalizmus felhígítja az etnikai és faji identitást és együvé tartozást. A Sziriza baloldali nacionalizmusa (*nem* etnicizmusa) különösen régimódi (támogatják a diszkriminációtól szenvedő görögországi etnikai kisebbségek emancipációját, ugyanakkor ellenállnak a külföldi nagyhatalmak diktátumának), az európai posztfasiszták és neofasiszták mégis nagy lelkesedéssel üdvözlrik Cipraszt. (Már azelőtt is így tettek, hogy a Sziriza koalícióra lépett volna a jobboldali Független Görögök Pártjával.) Azért teszik, mert – követve Mussolini elméletét a „proletár nemzetekről” és „polgári nemzetekről”, ill. Kelet-Európában a „rég nemzettek” és „új nemzetek” náci elméletét – gyanítják, hogy a liberális kapitalizmus etnicizmus-ellenes és univerzalista. Miután kisajátították az USA (illetve Kelet-Európában Nyugat-Európa) hegemoniájának *tiers-mondiste* [a harmadik világ kultuszát követő – *a ford.*] eszméjét, az etnicista és fajvédő európai új jobboldal a kultúrát és civilizációt, *Gemeinschaft*-ot [közösséget – *a ford.*] és *Gesellschaft*-ot [társadalmat – *a ford.*] ellenző protonáci elméletekhez tér vissza. A liberális „baloldal” semmi másra nem tud gondolni, mint hogy „európai” legyen, ennek az összes gyarmati képzettársításával együtt. Mindazonáltal az „etnikai” és az „európai” szembeállítása az etnicista új jobboldal malmára hajtja a vizet: sem az osztály, sem, ha már itt tartunk, a nemzet fogalma nem újul meg.

Ma Európában nem csupán a szélsőjobboldal etnicista. Az európai „multikulturalizmus” – ellentétben észak-amerikai verziójával, vagy legalábbis annál nagyobb mértékben –, szintén etnicista, amikor védelmez, vagy egyenesen dicsőít bármely, üldöztetésnek vagy diszkriminációnak kitett kisebbséget, anélkül, hogy méltatná ezek politikájának lényegi elemeit. Én is úgy vélem, hogy az üldözött csoportokat elveiktől függetlenül is erkölcsi kötelességünk megvédeni, de nem szabad, hogy ez egy „értéksemleges” hozzáállást jelentsen a diszkriminációt elszenvedő csoportok által vallott elvekhez, bármi-

ilyen förtelmesek legyen is ezek. Egyetértést vagy tiszteletet tanúsítani egymást kölcsönösen kizáró nézetek irányában csak azért, mert olyan emberek vallják őket, akik pusztán létezésük folytán tagjai egy természetesnek vélt közösségnek: ez etnicizmus. Apolitikus és amorális. Ám ez a kisebb probléma.

Gondolkodásra képtelen, öntudatlan, meghatározhatatlan társadalmi formációk igenlése, amelyek teljesen értelmetlen módon állnak szemben más, hasonló társadalmi formációkkal, és ezek genetikus és kulturális öröklődés következményeiként való értelmezése az ön-reflexió közbevetése nélkül – ez könnyen zsarnoksághoz vezet, mivel a kritikus öntudat az etnicizmus számára nem pusztán gonoszság, hanem ostobaság és képtelenség. Ha ezek megfelelnének az *ethnie*-k elképzelt természetes jellemzőinek, az etnicizmus gazdasági és politikai berendezkedésekhez volna hasonlatos, mert ezek is igény szerint, önkényesen formálhatók.

Az etnicizmus, ahogy ennek mostanára világossá kellett válnia, a késői kapitalizmus alternatíva nélküli felbomlásának eredménye. Úgy tűnhet, hogy a modern polgári államot a proletár ellenállás és ellenkultúra támasztotta fel halottaiból – és ezek nélkül az általános választójog és a jóléti állam nem jöhetett volna létre. Az egyik legkülönösebb történelmi tény, amit a történetírás zsargonja szemérmesen elkendőz, hogy a nemzetközi emberi jogi rendszert többek között Jozsif Sztálin és Andrej Visinszkij alkotta meg San Franciscóban. A munkásmozgalomnak, ennek a világtörténelmi léptékű riválisnak az eltűnése azt jelenti, hogy olyan, maguktól értetődőnek vélt dolgok, mint a törvény uralma és a liberális nacionalizmus, nem feltétlenül a modern kapitalizmus alkotóelemei, ahogyan ezt a fasizmus meggyőzően bebizonyította. A fasizmust legyőzte a liberális imperializmus és a szovjet „szocializmus” (munkásosztálybeli káderek által vezetett, tervező, egalitárius államkapitalizmus) valószínűtlen szövetsége. A fasizmus arra kényszerítette a Szovjetuniót, hogy nacionalistává váljon, és megbékéljen a nyugati liberális imperializmussal; ugyanekkor a győztes Szovjetunió, ill. később a Kínai Népköztársaság rákényszerítette a Nyugatot egyfelől arra, hogy egalitáriusabb legyen, és bizonyos keretek között helyet biztosítson proletár ellenfelének pl. Olaszországban vagy Franciaországban, másfelől pedig arra, hogy lemondjon gyarmatbirodalmáról. Harcias és ellentétekre épülő világrend volt ez, valószínűleg a „legdemokratikusabb” a világtörténelemben. Ez a kétpólusú rendszer 1989-ben véget ért, és vele együtt eltűnt a klaszikus nacionalizmus.

A jelenkori baloldal egyik nagy hibája, hogy egy kalap alá veszi a nacionalizmust és az etnicizmust; ez a vakság új vereségek hírhozója lehet. A polgári nacionalizmus – mert nincs más – a polgári egyenjogúságnak az állam általi, legalábbis elvont értelemben vett elismerésén, nagy tömegpártok és nyílt osztályharc formálta szenvedélyes politikai részvételen, állampolgári hadseregen (sorozáson, kötelező katonai szolgálaton), általános közoktatáson, írástudáson, tömegsajtón, osztályokon átívelő szolidaritáson (polgári patriotizmuson), alkotmányos garanciákon, jól szabályozott szabadpiacon, köztisztaságon, szekularizmuson, és a nemeket megillető jogokon (kezdetben a válás és abortusz jogán) alapult. Mindennek az alapja az a feltételezés volt, hogy az állampolgárok között nincsenek természetes gátak, hogy „idegen” származású embereket, cserébe feltétlen, többek között kulturális jellegű lojalitásukért, asszimilálni lehet, és „fel lehet emelni” őket a nemzetállamhoz és a hegemon történeti identitáshoz, melyet a progresszív és hazafias, általában a domináns etnikai csoporthoz tartozó értelmiség formált, szemben a középkorral, amikor kisebbségek (mint pl. a francia normannok Angliában) *staatstragend* [államalkotó – *a ford.*] elitet alkothattak. Ez a nacionalizmus a huszadik század elején konzervatívvá lett, története során mégis túlnyomórészt felszabadító funkciót töltött be, megtisztítva az utat a kapitalizmus előtt, főként amikor uralkodók önkényuralmával szegült szembe (mint pl. 1848-ban). Ám a nacionalizmus halott.

A nemzetállamok létrehozásához szükséges politikai tudás és jártasság is haldoklik. A kései kapitalizmus gazdasági, ökológiai és demográfiai krízise mellett ott a polgári állam válsága. Ennek ijesztő példája az európai bevándorló- és menekültkrízis, amelyet a jobboldal – ahol már nem lehet megkülönböztetni a konzervatívokat a szélsőjobboldaltól – kíméletlenül kihasznál. Befolyása alatt régen elfeledett etnikai ellenségeskedések lángolnak fel újra. Jellemző erre a nemzetek utáni helyzetre, hogy az európai liberalizmus és az európai „baloldal” maradéka az Európai Unió (amely szintén képtelen a szolidaritásra, lásd Görögország példáját) bizonytalan intézményi keretei között keres menedéket, mert már nem is álmodhat arról, hogy a kontinensen viharként végigsöprő etnicizmust megállítsa. Ez megerősíti az elnyomó, reakciós, az államok domináns fehér ethnije mellett nyíltan és kizárólagosan kiálló hatalom vitathatatlan fölényét, amely erő szándékosan és *sans phrase* [egyszerűen szólva – *a ford.*] elutasítja a köztársasági értelemben vett állampolgárság, és nem mellékesen az alapvető emberiség utolsó maradványait is.

A polgári nemzetállam alapjait rengeti meg az abban való kételkedés, hogy a politikai közösség (az állampolgárokból álló nemzet) etnikai szempontból idegen tagjai képesek lennének a közérdekben osztozni vagy legalábbis felfogni a kulturális identitás és hagyomány (az „értékek”) koordináta-rendszerében újrafogalmazott közjót. A jobboldal más alapokra helyeződött: saját bevallása szerint talán „a nemzetet” képviseli, de valójában nem. Az állampolgárság privilégiumként való felfogása a polgári állam végét jelenti. A polgári állam a közös cselekvés előfeltételének tekintett egységességet asszimiláció által igyekezett elérni, amit egy osztatlan emberi unverzalitás, mint politikai hipotézis alapozott meg.⁹ Nagy-Britannia, ahol a monarchia régi alkotóelemei egyre távolabb sodródnak egymástól, különösen szomorú példa: Anglia diadalmas politikai jobboldala egy új, Európa-ellenességen és bevándorló-ellenes barbárságon alapuló identitást kovácsol, miközben meglehetősen közönnyel viseltetik az „Old Blighty”-nak becézett régi Nagy-Britannia iránt.

A régi jobboldal a rendet, fegyelmet, engedelmességet, becsületet és tiszteletadást képviselte. Az etnicizmus: káosz. Zsarnoki uralkodás céljaira talán megfelel – jelenleg a szélsőjobboldal erre használja Európában –, de amennyire apolitikus, annyira pusztító. A dekadens kapitalizmussal szembenálló, egyenjogúságot zászlajára tűző alternatíva hiányában ez az összeomlás és globális ellenforradalom nyitánya lehet.

Jegyzetek

¹ Ebben a szövegben, ami egy készülőfélben lévő munka része (lásd még: G. M. Tamás: *A Postscript to „Post-Fascism: Preliminary Theses to a System of Fear*, in: WHW: *Details*, Bergen: Kunsthall, 2011, 57–63; magyarul: Tamás Gáspár Miklós: Utóirat a „Posztfasizmus”-hoz. Előzetes tézisek a félelem egy rendszeréhez. *Kellék* [Kolozsvár] 59, 2018, 31–42) hallgatólagosan fölülvizsgálom néhány korábbi feltételezésemet, amik első megjelenésük óta saját életet kezdtek élni. (A könyvekben és tanulmányokban megjelent reflexiók – különösen az osztályelmélettemmel [2006] kapcsolatosak – szétszórtak mindenfelé, de két bírálatot megemlítenék a német nyelvű esszéketemről: G. M. Tamás: *Kommunismus nach* 1989; ford. Gerold Wallner. Bécs, Mandelbaum Verlag, 2015; Georg H. Gangl recenziója a *Theoriekritik* <http://www.theoriekritik.ch/?p=2893> c. svájci internetes folyóiratban és Lutz Brangsch írása: *Arbeit Bewegung Geschichte*, 18. évf., 2019/III, szeptember, 215–218.) Lesznek formai hasonlóságok, mivel úgy gondolom, a legtöbb történelmi ítéletem lényegében helyesnek bizonyult, ám ezek csak formaiak; lásd Tamás 1996 és 2000. Vö. ezeket egy régebbi munkámmal is: Tamás 1991, amit eredetileg egy 1980-as évekbeli számidzat kiadványba írtam, és amit végül egy emigráns kiadó jelentetett meg magyarul Párizsban, 1988-ban;

- a francia nyelvű könyv ennek fordítása. Jellemző azokra az időkre, hogy a fordító úgy látta, ajánlatos álnevet használnia, mivel szeretett volna Kelet-Európába utazni. Ma már megnevezhetem: Véronique Charaire, köszönöm.
- ² „A természetes rend megújításáról” részletesebben beszéltem egy nyilvános előadásomban Zágrábban, 2013. márc. 15.-én, „Once More on Post-Fascism” címmel (angol nyelven). Ez megtekinthető a SkriptaTV Youtube csatornáján: <https://www.youtube.com>.
 - ³ A nacionalizmusról szóló elméleti irodalom részletes tárgyalásához lásd az idézett munkáimat.
 - ⁴ A jobboldal számára a technológia maga az uralom, nem az uralom eszköze. A technológia eszközjellege Heideggernél megjelenik (mivel ő a legtöbb reakciónál intelligensebb volt). A közvetítő jelleg azonban csak mint célok és eszközök kérdése mutatkozik meg, ahol a természetre irányuló termelés a technológia felé kiterőt tesz, így ez egyszerű eszközzé válik „az igazság felfedője” helyett, ami a *technē* egykor volt. Lásd Heidegger 1969, 6.
 - ⁵ „A gazdaságelmélet előfeltételezése, hogy az ember társadalomban termel. A jog általános elmélete, amennyiben az alapvető definíciókkal foglalkozik, hasonlóan alapvető előfeltételezésből kell, hogy kiinduljon. Így a csere gazdasági viszonyrendszerének léteznie kell ahhoz, hogy a szerződések és adásvételek jogi viszonyrendszere létrejöhessen. A politikai hatalom törvények segítségével, a legkülönbébb módokon képes szabályozni, formálni, megváltoztatni és konkretizálni ennek a jogi tranzakciónak a formáját és tartalmát. A törvény nagy részletességgel meghatározhatja, hogy mit lehet vásárolni és eladni, milyen körülmények között, és kik által. Ebből a dogmatikus jogelmélet azt a következtetést vonja le, hogy a törvényi viszonyok minden lehetséges aspektusát, beleértve az alanyt is, a norma teremti meg. Valójában az áru- és pénzpiac létezése az alapvető előfeltétel, ami nélkül ezeknek a konkrét normáknak nem volna értelme. Csak ennek létezése által testesül meg a jogi alany az önértékből cselekvő személyben, akit a törvény nem megteremt, hanem készen talál. Enélkül az alap nélkül a megfelelő jogi viszonyok *a priori* elképzelhetetlenek” (Pashukanis 1989, 93).
 - ⁶ Ezen a ponton nyilvánvalóan szükség van egy kiegészítő tanulmányra az állam szerepét illetően. Itt csupán néhány többé-kevésbé friss marxista írásra hivatkozhatom a témában: Holloway – Picciotto 1978, Clarke 1991; Associazione delle Talpe – Rosa Luxemburg Stiftung, Bremen 2009; Hirsch – Kannakulam – Wissel 2008; az *Antipode* folyóirat 2011. 43/1-es különszáma; és különösképp Gerstenberger rendkívül fontos könyve: Gerstenberger 2009.
 - ⁷ Klaus Holz érdekes munkájának (2001) gondolatmenete – amit Claudia Globisch (2008) is követ – hangsúlyozza, hogy a zsidók mint nem államalkotó *ethnie*, az európai politikai képzeletben a nemzetállamok számára mindig „a harmadik felet” jelenítik meg két nemzet konfliktusában, mint az államalkotó nemzetekkel szemben fellépő afféle „univerzális ellenséges nemzet”. A nacionalizmus így mindig antiszemitizmust szül. E kiváló szerzők azonban figyelmen kívül hagyják az antiszemitizmus nacionalizmusra gyakorolt visszaható erejét, ezért nem tekintik a náciizmust az utolsó nacionalista és első etnicista politikai ideológiának.
 - ⁸ Vö. Berlin 1993. Az előszóban (xiv) Berlin a romantikus bölcsélet eszközét idézi fel: *te saxa loquuntur*, a kövek rólad beszélnek. Lásd Hamann 1967.
 - ⁹ A privilégiumnak tekintett állampolgárságról lásd Tamás 2000.

- Associazione delle Talpe – Rosa-Luxemburg-Stiftung Bremen (szerk.) 2009: *Staatsfragen: Einführungen in die Materialistische Staatskritik*. Münster, Westfälischer Dampfboot. <https://www.rosalux.de>.
- Berlin, Isaiah 1993: *The Magus of the North: J. G. Hamann and the Origins of Modern Irrationalism*. London, Fontana.
- Clarke, Simon (szerk.) 1991: *The State Debate*. Basingstoke, Palgrave.
- Gerstenberger, Heide 2009: *Impersonal Power: History and Theory of the Bourgeois State*. Chicago, IL, Haymarket Books.
- Hamann, Johann Georg 1967: *Schriften zur Sprache*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Heidegger, Martin 1977 (1954): The Question Concerning Technology. In: Heidegger, Martin: *The Question Concerning Technology and Other Essays*. New York, Harper Torchbooks, 3–35.
- Hirsch, Joachim – Kannakulam, John – Wissel, Jens (szerk.) 2008: *Der Staat der Bürgerlichen Gesellschaft: Zum Staatsverständnis von Karl Marx*. Baden-Baden, Nomos.
- Holloway, John – Picciotto, Sol (szerk.) 1978: *State and Capital: A Marxist Debate*. London, Edward Arnold.
- Holz, Klaus 2001: *Nationaler Antisemitismus: Wissenssoziologie einer Weltanschauung*. Hamburg, Hamburger Edition.
- Marcuse, Herbert – Heidegger, Martin 1993 (1991): An Exchange of Letters. In: Richard Wolin: *The Heidegger Controversy: A Critical Reader*. Cambridge, MA, MIT Press, 91–116.
- Pashukanis, Evgeny [Jevgenyij Pasukanisz] 1989 (1929): *Law and Marxism: A General Theory*. London, Pluto Press.
- Tamás, G. M. 1991: *Les idoles de la tribu: L'Essence morale du sentiment national*. Párizs, L'Arcantère. Magyarul: A nemzeti érzés erkölcsi lényege [1989], in: TGM: *Törzsi fogalmak*, I. köt., Budapest: Atlantisz, 1999, 53–274.
- Tamás, G. M. 1996: Ethnarchy and Ethno-Anarchism. *Social Research* 63 (1), 147–190. Magyarul: Etnarchia és etnoanarchizmus, in: TGM: *Törzsi fogalmak*, I. köt., id. kiad., 303–346.
- Tamás, G. M. 2000: On Post-Fascism. *Boston Review* (2000. nyár). <http://new.bostonreview.net>. Magyarul: *Eszmélet*, 2000. tél https://www.eszmelet.hu/tamas_gaspar_miklos-a-posztfasizmusrol/
- Yack, Bernard 1992: *The Longing for Total Revolution*. Berkeley, CA, University of California Press.

(Fordította: Lyublyanovics Kyra)

Eredeti megjelenés: The Politics of the Right. *Socialist Register* 52 (2016), 118–135.

Venezuela-dosszié

„¡Independencia o nada, Comuna o nada!”
Hugo Chávez Frías, 2012. október 20.

Hugo Chávez történelmi örökségével, a Venezuelai Bolívari Köztársasággal szemben *felőrlő*, ún. *negyedik generációs* (másként: *nem konvencionális* vagy *hibrid*), háború zajlik. A háború célja: a rendszer megdöntése – lehetőleg külső katonai intervenció *nélkül*, ugyanakkor bevetve a nyomásgyakorlás valamennyi: diplomáciai, katonai, pénzügyi-kereskedelmi és pszichológiai eszközrendszerét, egyidejűleg kontroll alatt tartva – s mint Chomsky és Herman* bemutatja: *propagandagépezetté* alacsonyítva – a főáramú, globális médiákat, ezáltal uralva a centrumállamok nyilvánosságát. A hibrid háború az Amerikai Egyesült Államok irányításával zajlik, amelynek elnöke, Donald Trump, Nicolás Maduro rendszerének megbuktatását *személyes* ügyének tekinti.

Mint az imperializmus szekuláris történelmében oly sokszor, e felőrlő háború primer, *anyagi* motívuma ezúttal is a *zsákmányszerzés*. A kiszemelt préda – ahogyan 2003-ban Irakban, itt is – a hatalmas venezuelai szénhidrogénvagyon (több kőolajat rejt errefelé a föld és a tengerfenék mélye, mint Szaúd-Arábiában), amely 1976 óta a venezuelai állam és az államon keresztül – legalábbis a Chávez-éra kezdetétől – a nép tulajdona, ami ez esetben korántsem fikció.

De ezúttal nem csak zsákmányolásról van szó. Amióta Hugo Chávezt 1999-ben elnökké választották, Venezuela *tűrhetetlen* kihívás a *mindenkori* washingtoni politika és a szubkontinens komprádor burzsoáziája számára. A bolívari Venezuela nem illeszkedik és nem is illeszthető be a globális kapitalizmus regionális uralmi rendjébe: a chávezista szocialista kísérlet, amely a *lényegi egyenlőség és lényeg-*

* Noam Chomsky – Edward S. Herman: *Az egyetértés-gépezet. A tömegmédia politikai gazdaságtana*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2016.

gi demokrácia* megvalósítását tűzte zászlajára, s amely a Chávez kezdeményezte nem-kapitalista, *reciprocitáselvű*, régiós integrációs szervezetben, az ALBA-ban intézményesülve, megpróbál(t) szilárd gazdasági alapot teremteni a 2000-es évek latin-amerikai *rózsaszín hullámának*, e nagyszabású kísérlet tehát, amennyiben életképesnek bizonyul(t volna), reális, *tőkén túli* alternatívát képvisel(t volna) a történelmi *elágazáshoz*** elérkezett globális kapitalizmus válságára. A feltételes mód használata a *marea rosa* jelenlegi „völgyemenetében”, bár indokolt, látva a chávez-i örökséget menedzselő Maduro-kormány heroikus ellenállását a megsemmisítésére törő hibrid háborúval szemben, ad okot azért bizakodásra is.

A Venezuela elleni háború menete számos rokon vonást mutat a *kreatív káosz* még G. W. Bush által 2006-ban meghirdetett és a Közel-Keleten az elmúlt másfél évtizedben kiterjedten érvényesített stratégiájával: a lehető legnagyobb mértékben államtalanítani Venezuelát: mindenekelőtt a gazdaságát szétziláló, totális *blokáddal* (hasonlóan a Kubával szembeni embargóhoz), lakosságának a szó legszorosabb értelmében vett kiéheztetésével, közegészségügyi hálózatának megfojtásával, tömeges emigrációra – menekülésre – kényszerítésével, továbbá területi állományának „fölpuhításával”, azaz az ország területiális egységének megbontásával, stratégiai övezeteinek paramilitáris és/vagy kriminális erőcsoportok *diverziója* alá vetésével, s ezáltal a venezuelai társadalom – mindenekelőtt Caracas és a nagyvárosok lakosságának – permanens fegyveres erőszak nyomása alatt tartásával, a mindennapi életviszonyok elviselhetetlenné tételével.

A bolívari szocializmus Latin-Amerika történetének legnagyobb horderejű kísérlete a kapitalista világrendszerrel való *lekapcsolódásra****. E *forradalmi* kísérlet nem a világrendszer valamely marginális földrajzi helyzetű „zugában”, „rejtekhelyén” (mint a neozapatista őslakosok közössége esetében, a dél-mexikói Chipas dzsungleiben vagy a naxalita „vörös folyosó” parasztközösségeinél Kelet- és Közép-Indiában), s nem is egy speciális és *ideiglenes* politikai-katonai

* Lásd: Mészáros István: Lényegi egyenlőség és lényegi demokrácia. *Eszmélet* 107. sz. (2015. ősz), 5–11.

** Lásd: Immanuel Wallerstein: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2007.

*** Vö. Samir Amin: Megjegyzések a lekapcsolódás elméletéhez. *Eszmélet* 15–16. sz. (1992. április–július), 106–114.

konstellációnak köszönhetőn (mint az észak-szíriai kurdok autonóm államiségében, Rozsavában) teremt lehetőséget a *delinkingre*, s ezáltal emberhez méltó életminőség kialakítására. Venezuela a világrendszer latin-amerikai félperifériájának egyik legfejlettebb, s még inkább legnagyobb erőforrás-tartalékkal rendelkező állama, amelynek új típusú, „bolivári” szocializmusa alkalmas (lett volna, lehetne) arra, hogy bázisa, hátországa és *mintája* legyen egy szubkontinens-léptékű szocialista átmenetnek.

Nicolás Maduro chávezista rendszerének már régen – de a 2019-es „Guaidó-projekt” nyomán (amely immár kifulladásig látszik; lásd erről keretes írásunkat) mindenképpen – *meg kellett volna buknia*; Madurónak és harcostársainak a hágai *Nemzetközi Büntetőbíróság* előtt kéne állniuk, vagy legalább menedéjogot kérniük Havannában... Mármint a hibrid háború stratégiái, az ellenforradalom Washingtonban megírt forgatókönyve alapján – amelyhez az Európai Unió is asszisztál. A bolivári rendszer azonban „érthetetlen módon” *túlél(t)*, társadalmi támogatottsága nem csökken(t), sőt, inkább erősödik. Hogy miért – *talány*. Vagy mégsem?

A mainstream média, amikor a chávezi és posztchávezista Venezueláról ír/tudósít, „nem vesz észre” egy elsőrendűen fontos mozzanatot Venezuela elmúlt két évtizedes történetében. Ez a „farkasvakság” az „instant” magyar hír- és kommentárgyártás, csakúgy, mint a politológia – legfőképpen pedig a honi hispanista és latin-amerikanista tudományos közösség! – esetében még szembetűnőbb. Hiszen ami Venezuelában történt s történik, annak megkerülhetetlen magyar vonatkozása is van. E hiányzó láncszem, a chávezista rendszer „zavarba ejtő” vitalitásának „titka” (titokról, persze, valójában nincs szó) a *comunas*, az új típusú, chávezista *községek* és ezek dinamikusan alakuló-változó alapegységei, a *községi tanácsok* (*consejos comunales*) hálózata. A községek a központi államhatalom erőszak-monopóliumát ellenőrző és kiegyensúlyozó, illetve ha szükséges – mint a most folyó háborúban –, az államot támogató-védelmező, *országos, öniszervező, párhuzamos*, illetve *ellenhatalmi struktúrát* alkotnak. A községek szerepére vonatkozó koncepciót Chávez – és ez Venezuela-szerte köztudott – elsősorban Mészáros István munkásságát, rajta keresztül pedig a Párizsi Kommunről adott marxi elemzést tanulmányozva indította útjára a 2000-es évek elején, majd dolgozta ki, fejlesztette tovább, s végül emelte az ország jogrendjébe a községekről szóló 2010-es sarkalatos törvénnel (*Ley orgánica de las comunas*).

A községi-közösségi állam (*kommünállam*) kiépítése Chávez elnöksége alatt azonban – a *Comandante* rákbetegsége, majd korai halála miatt – befejezetlen maradt. Chávez 2012. október 7-i elnöki újraválasztása után, az első kormányülésen, nagybetegen, „tisztázó önkritikára” szólította föl minisztereit, s számonkérően így fordult helyetteséhez, kijelölt utódjához, Nicolás Maduróhoz: „Hol van a Kommün? ... Nicolás, úgy bízom rád ezt a föladatot, mintha az életemet bízám rád: a községek ügyét...” Nos, Maduro és a „chávezi gárda” komolyan vette a leckét. Maduro 2013-as elnöki kampányának fő irányelvvé tette a „Kommün vagy semmi!” / „¡Comuna o nada!” chávezi jelszavát, megerősítette a községek szervez(őd)ésének elősegítésére/felügyeletére Chávez által 2009-ben létrehozott, önálló minisztérium állományát, hatáskörét kiszélesítette, s első elnöki ciklusában, 2013 és 2019 között tényleges áttörést ért el a községi tanácsokból fölépülő, országos *comuna*-struktúra megteremtésében.

Az alább közölt interjú alanyának, illetve a tanulmány két szerzőjének személyes viszonya a bolivári politikai rendszerhez különböző, sőt, megkockáztatható: diametrálisan ellentétes. A „hivatásos” chávezista Blanca Eekhout mint a községekért felelős politikus, *belülről*, empatikusan szól a gondjaira bízott néphatalmi sejtek és struktúrák aktuális helyzetéről, az elért eredményekről és a *comuna*-hálózat fejlődése előtt álló problémákról. Vele szemben a két amerikai politológus kutató – a *Harvard Egyetem* doktorjelöltje, *Jared Abbott*, akinek fő kutatási területe a latin-amerikai politikai részvétel kérdésköre, illetve Michael McCarthy, a washingtoni *American University* latin-amerikai kutató központjának tudományos munkatársa –, *kívülállóként*, érzékelhetően nem szimpatizál a bolivári rendszerrel. Kutatásuk tárgyának komolyan vétele – tudományos korrektségük – folytán azonban elemzésük következtetései közel állnak a községügyi miniszter értékeléséhez. Bár Madurót „inkompetens diktátor”-nak nevezik, s „elhírázott kormányzását” okolják a Venezuelát sújtó „katasztrofális gazdasági válságért” (amihez, szerintük, „az USA gazdasági szankciói” csupán „hozzájárultak”), leszögezik: „annak megértéséhez, mi segítette a chávizmus alulról jövő támogatásának megőrzését”, a kulcs a községi „tanácsok életképessége”. „[...] a részvétel ezekben a csoportokban – írják – [...] tette lehetővé, hogy az elmúlt öt évben a tanácsok kulcsszerepet játsszanak Maduro kormányának fenntartásában.”

Az *Eszmélet* az elmúlt 20 évben jelentőségével arányos figyelmet fordított a Venezuelában zajló politikai, gazdasági és társadalmi folyamatokra, különös tekintettel Hugo Cháveznek és szövetségeseinek erőfeszítéseire a közvetlen, részvételi demokrácián, öngazgatáson, a köztulajdon és a szövetkezés elsőbbségén alapuló, szocialista társadalom kifejlesztésére. A közölt cikkek (elemzések, interjúk) alapján nyomon követhető a bolívári közszégi-közösségi szocialista modell fejlődésének elméleti és gyakorlati útja.

L. Gy.

*

Az Eszméletben Venezueláról megjelent írások:

- Maurice Lemoine – Ignacio Ramonet: Chavez elrablása és visszatérése. 55. sz. (2002. ősz), 137–152.
- Hugo Chávez és bolíváriánus forradalma. Julian Brookes, a *Mother Jones* internetes újság munkatársának beszélgetése Richard Gott, ismert Latin-Amerika-tudósítóval. 68. sz. (2005. tél), 115–123.
- America Vera Zavala: Venezuela: a párhuzamok országa, 68. sz. (2005. tél), 124–131.
- Jonah Gindin: Made in Venezuela: variációk a munkás-önigazgatásra. 68. sz. (2005. tél), 132–142.
- Luciano Vasapollo – Rémy Herrera: Tömeagmozgalom és osztályszerveződés a mai Latin-Amedrikában. 78. sz. (2008. nyár), 109–121.
- Mészáros István: Bolivar és Chávez. A radikális eltökéltség szelleme. 83. sz. (2009. ősz), 54–81.
- Kalocsai Kinga: Venezuela: a bolivarizmustól a szocializmusig. 83. sz. (2009. ősz), 82–89.
- Emir Sader: Hugo Chávez mint Mészáros István olvasója. 98. sz. (2013. nyár), 36–37.
- John Bellamy-Foster: Chávez és a kommunállam. A szocializmus-hoz vezető átmenet problémái Venezuelában. 107. sz. (2015. ősz), 12–31.
- Bakó András: Dagály után apály? A latin-amerikai baloldal visszatéréséről. 114. sz. (2017. nyár), 51–72.
- Községek és munkásellenőrzés Venezuelában. Ricardo Vaz interjúja Dario Azzelinivel. 118. sz. (2018. nyár), 150–165.

A részvételi demokrácia Venezuelában

Romain Migus interjúja Blanca Eekhout-tal, a Venezuelai Bolivári Köztársaság Községek Minisztériumának miniszterével
2019. június 26.

Venezuelát külföldön gyakran diktatúrának állítják be, ahol az államfő, Nicolas Maduro autoriter módon és erőszakosan uralkodik, semmibe véve a nép törekvéseit. Ez a kép azonban beleütközik a letagadhatatlan valóságba: a chávizmus és Maduro elnök nyilvánvalóan élvezi a venezuelai lakosság egy nem elhanyagolható részének támogatását. A médiapropropaganda azonban nem engedi, hogy választ adjunk a kérdésre: miért?

A válasz egyik elemét a közvetlen, részvételi demokrácia környékén érdemes keresnünk, amely Hugo Chávez hatalomra kerülését követően került megvalósításra. A Bolivári Forradalomnak e központi mozzanatáról a média nem vesz tudomást: a venezuelai nép által folytatott küzdelmet a községi tanácsokban és a szocialista községekben láthatatlanná teszi. Ezért hát interjút kértünk Blanca Eekhout-tól, a Községek Minisztériumának miniszterétől, hogy magyarázza el a frankofón olvasóknak a venezuelai demokráciának ezt az eredeti és erőteljes vonását.

Blanca kezdetektől fogva társadalmi aktivista, s számos olyan szociális média alapítója volt, mint a Catia TV, majd a ViVe TV nevű állami csatorna első elnöke lett. 2010 óta parlamenti képviselő, 2011 és 2015 között a Nemzetgyűlés alelnöki tisztségét látta el. Ez a fiatal hölgy, aki életét a társadalmi harcoknak és a demokrácia elmélyítésének szentelte, jó pár magas közéleti posztot töltött már be. 2009–2010 között kommunikációs és információs miniszter, 2016-tól 2018-ig pedig a nők és társadalmi nemek egyenlőségének minisztere volt. 2018 óta látja el a Községek Minisztériumának miniszteri feladatait.

*

Melyek a részvételi demokrácia gyökerei Venezuelában? Hogyan alakult ki a Bolívari Forradalom demokratikus modellje?

Blanca Eekhout

Politikai mozgalmunk elején kell kezdenünk, vagy legalábbis Chávez parancsnok hatalomra kerülésénél. [Az elnök] első kormányzati lépése nemzeti alkotmányozó folyamat elindítása volt. Hugo Chávez fölszólította a népet, hogy alapítsa újra a Köztársaságot. Előtte a jogi kereteket teljes egészében a regnáló hatalom, az oligarchák és az ország gyarmati múltjából megörökölt történelmi függőség határozta meg. A Köztársaság újraalapítása tehát azt jelentette, hogy meg kell változtatnunk a legfelső törvényi kereteket, ám ehhez mindenekelőtt tudnunk kellett, ki fog részt venni ebben a vitában. Első lépésként ezért népszavazást tartottunk az alkotmányos folyamat elindításáról. E rendkívüli politikai aktus történelmi gyökerei az *Angosturai Kongresszus*ig nyúlnak vissza, amelyet Szabadítónk, Simon Bolívar kezdeményezésére 1819-ben tartottak meg. E kongresszuson Bolívar történelmi jelentőségű beszédet mondott, amelyben emlékeztetett rá: „Boldog az a Honpolgár, aki [...] a Népfelséghez fordul, és felszólítja, hogy gyakorolja korlátlan akaratát!” Ilyenformán Venezuelában 1999 óta, amióta az új alkotmányt elfogadták, demokráciánk részvételvél és „protagonikussá”¹ vált.

Romain Migus

Bocsáss meg, hogy félbeszakítalak, de el tudnád magyarázni olvasóinknak, miként lettek megszervezve a konzultációs bizottságok? Hogyan zajlott le a vita a lakosság soraiban az Alkotmányozó Nemzetgyűlés tervének megvalósítása körül?

Blanca Eekhout

Először is, képviselőink kiválasztására országos választáson került sor: voltak közöttük őslakók, dolgozó férfiak és nők, a nőmozgalom aktivistái, halászok, parasztok, valamennyi társadalmi erő képviselői – ismert személyek meg olyanok is, akiket addig soha nem kérdeztek meg hazájuk sorsáról és az életüket szabályozó törvényekről.

Az igazi konzultáció azonban az utcai gyűléseken zajlott. Különböző mechanizmusok létesültek a javaslatok rendszerezésére, amiket aztán az ország egész területéről teherautókkal gyűjtöttek össze. A kezdeményező mozgalmak, a munkások és parasztok mozgalmi javaslatokat tartalmazó levelekkel és történelmi kérésekkel vettek részt [e folyamatban]. Rendkívül széles és teljes körű nemzeti konzultáció volt ez, minthogy a modell célja, amelytől meg akartunk szabadulni, az IMF és a Világbank által diktált neoliberais intézkedések teljesítése volt. Ez erőteljes elutasításban részesült a nép részéről, és 1989-ben utcai tüntetésekhez vezetett. Ezt az általunk *Caracazo*-nak hívott eseménysort² brutálisan leverték. Mindaz, ami a neoliberais modellel szemben megfogalmazódott, az alkotmányozó folyamatban összegződött, mint a Köztársaság követelése, a társadalombiztosításhoz való jog szavatolásától az ingyenes közoktatáshoz való jog megerősítésén át az ingyenes egészségügyig, a jövedelmek redisztribúciójáig, az öslakosok jogainak elismeréséig stb. A felkelés kezdettől országos jelleget öltött, ám a társadalmi mozgalmak fejlettsége még elmaradt a kívánatostól. E mozgalmak jelentős része azután vált országos erővé, amikor az elnök összehívta az Alkotmányozó Nemzetgyűlést. Az emberek ekkor ismerték föl, például, hogy a kommunikációhoz való jog is emberi jog: az alternatív médiumok először ezután jelentek meg az éterben; korábban, a régi modellben az ilyesmi illegális, kalóz tevékenységnek számított, amiért büntetés járt. Elindítottuk a kőolajkérdés fölülvizsgálatának folyamatát, csakúgy, mint az agrárkérdését, hogy véget vessünk a nagy földtulajdonosok földrablási gyakorlatának. A parasztmozgalom ezért bontakozott ki az alkotmányozó folyamat kezdetétől. E folyamat országszerte lökést adott a különböző társadalmi mozgalmak fejlődésének, megszilárdulásának és megerősödésének.

Romain Migus

Azt mondhatjuk tehát, hogy az alkotmányozási folyamat egy új demokrácia kezdetét jelzi. Miben különbözik ez a képviseleti demokráciától, amiben a világ népeinek többsége él?

Blanca Eekhout

Mindenekelőtt újítottunk a hatalom állandó gyakorlása és a népakarat nem-delegálása terén. Vagyis, hogy a venezuelai nép számára

a szuverenitás a népben lakozik, s mint ilyen, nem delegálható. Ezért léptünk túl a képviseleti demokrácia modelljén, ahol öt- vagy hatévenként sorra kerülő választásokon a nép valaki másra ruházza át a népfelség jogát. Venezuelában a szuverenitás nem delegálható, még ha ragaszkodunk is a közvetlen és általános választások megtartásához is. Egyébként e téren rekordot döntünk, mert nálunk 25 választási processzus létezik. Alkotmányozó Nemzetgyűlésünk kimondta az állampolgárok jogát arra is, hogy a [képviselői] megbízás félidejében referendumot szervezzenek bármelyik képviselő visszahívásáról. Az első olyan ország vagyunk, amely népszavazást rendezett a köztársasági elnök visszahívásáról. Referendumot tartottunk Chávez elnök visszahívásáról, amely megerősítette funkciójában. Ám mint mondtam, Venezuelában a demokrácia gyakorlása és a részvétel nem korlátozódik az öt- vagy hatévenkénti választásra. Először is, kibővítjük a hatalom gyakorlását. A három hagyományos hatalmi ágat (végrehajtás, törvényhozás és igazságszolgáltatás) két másikkal egészítettük ki: választói hatalommal (*poder electoral*) és az erkölcsi hatalommal (*poder moral*).³ A választói hatalom kellő erővel és autonómiával bíró hatalmi ággá vált ahhoz, hogy szavatolja a szabad, közvetlen, átlátható és teljesen automatizált választásokat.⁴ Ami pedig a morális hatalmat illeti, ez mindazzal kapcsolatos, ami összefügg a nép védelmével és az adózással. A morális hatalom fontos hatalmi ággá vált a Köztársaságon belül.

Ezen fölül, véghezvittünk egy ennél is jelentősebb és újszerűbb dolgot is: a népi hatalom megerősítését. A népi hatalom a területi önkormányzás folyamatos gyakorlását jelenti. Törvényeket fogadtunk el a népi hatalom megszervezéséről, és mindavval kapcsolatban, ami meghatározza a szervezést és a gazdasági fejlődést, s ami összefügg a politikai sajátosságok és a gazdasági erőforrások kezelésének átadásán alapuló modellel. Ez ad ma erőt nekünk az országban.

Romain Migus

Mielőtt belefognánk a községek tapasztalatainak taglalásába, beszéljünk a községi tanácsokról. Az első törvényt a községi tanácsokról 2006-ban fogadták el, s azóta, úgy tudom, számos módosításra került sor a törvénynek a konkrét valósághoz igazítása érdekében. Ez azt is mutatja, hogy Venezuela egy új rendszer megteremtésén dolgozik, s hogy legalábbis eleinte, inkább csak tapogatózott. Mielőtt az alapvető kérdéseket föltennénk, elengedhetetlen, hogy megkérdézzük olvasó-

ink számára, akik szinte semmit sem tudnak a venezuelai demokrácia modelljéről: mi az a községi tanács? Miben áll a lényege?

Blanca Eekhout

A községi tanácsokról szóló törvény szavatolja a szomszédságon alapuló közösségeknek, valamennyi területi szinten, illetve egy adott területen élő minden honpolgárnak, hogy honpolgári gyűlést hívjon össze. Ezeken a honpolgárok, miután mindenki szabadon elmondta véleményét, döntést hoznak a közös cselekvés menetéről. A területi gyűléseken megtartott közvetlen választás nyomán, a közgyűlés dönt arról, hogy kik álljanak a [z elfogadott] tervek és a bizottságok élén, s hogy az adott területen hogyan valósuljanak meg a közpolitikai döntések. Ugyancsak törvény rendelkezik a népi gazdaság megszervezéséről, de vannak törvényeink, amelyek a községek szervez(őd)ését szabályozzák, csakúgy, mint a kommunikációról, ami szintén része a népi hatalomnak.

Romain Migus

Ki dönt a községi tanács akciórádiuszáról? Kikből állnak a tanácsok? Milyen a kapcsolatuk az állam és a képviseleti demokrácia adminisztratív szintjeivel, amelyek továbbra is fennmaradnak?

Blanca Eekhout

A községi tanácsban az emberek területi gyűlésként hoznak döntéseket, amely megszabja községi tanácsuk [területi] illetékességét. A honpolgároknak készeknek kell lenniük arra, hogy önkéntes csoportokba szerveződjenek, területük földrajzi határaitól függően. Vannak egészen kis [lélekszámú] tanácsok, és vannak nagyobbak is; ha városi övezetekben létesülnek, a lakosok egy épületben koncentrálódnak, ami függ a város jellegétől. Egyazon városnegyed épületeiben két vagy akár három községi tanács is alakulhat. A honpolgárok gyűlése hoz döntéseket a szervezési kapacitás kérdéseiről is. A honpolgárok gyűlése számunkra a legfontosabb döntéshozatali instancia – ezt fogalmazza meg a községi tanácsokról szóló törvényünk 20. paragrafusa. Egyben ez a döntéshozatali szerve a szomszédsági közösségek hatalomgyakorlásának: a népi részvételnek és protagonizmusnak [a nép meghatározó szerepének] is. A községi tanácsok határozatait kö-

telező módon alkalmazni kell. A községi tanácsot a hatalom minden más – helyhatósági vagy regionális – szintje is elismeri. A paraszti közösségekben a községi tanácsokat kevesebb család is alkothatja, a terület nagy kiterjedése és az alacsony népsűrűség miatt. Ilyenformán tehát a honpolgári gyűlések maguk határozzák meg területi kiterjedésük határait.

Romain Migus

Hogyan szervezik meg önmagukat az emberek a községi tanácsokon belül?

Blanca Eekhout

A községi tanácsban vannak egészségügyi, oktatási, kulturális, élelmezési, népi-kommunikációs bizottságok, mint ahogy van a társadalmi nemek közti méltányossággal és esélyegyenlőséggel foglalkozó bizottság, valamint jó pár egyéb bizottság is, attól függően, hogy az élet milyen kérdéseket vet föl a községi tanács területén. Létezik a gazdaság kérdéseire szakosodott bizottság is, illetve olyan is, amely a biztonsággal foglalkozik. Biztonságon nemcsak a személyek közötti biztonságot értjük, hanem [országunk] területének teljeskörű biztonságát is, amely a külföldi beavatkozás állandó veszélyének van kitéve.

Romain Migus

Hány községi tanács működik Venezuela területén?

Blanca Eekhout

Számuk pillanatnyilag 47 834. Ami 14 millió főnek felel meg.

Romain Migus

A közvetlen demokráciának és a népi hatalomnak ez a fajta elmélyítése vezetett titeket arra, hogy újragondoljátok a tulajdon kérdéskörét (a földét és a termelési eszközökét). Hogyan kapcsolódik ez a két témakör egymáshoz? Miért kellett bevezetnetek a magántulajdon és a köztulajdon mellé a közvetlen és közvetett társadalmi tulajdont? Hogyan kapcsolódik össze a népi gazdaság és a népi hatalom?

A családi termelési egységekről, sokukról közülük, ugyancsak a honpolgári gyűléseken folynak viták. Egy családi termelési egység, egy szociális termelő vállalkozás, jó pár ilyen típusú kezdeményezés a honpolgári gyűléseken születik meg. Jelenleg még azon dolgozunk, hogy erősítsük a [különböző] tulajdontípusokat, nemcsak a társadalmi tulajdonon alapuló szervezeteket, hanem a közösségeken belül meglévő s a község szolgálatában álló egyéni és családi tulajdon típusait is. Renge-teget kell még tennünk annak érdekében, hogy kifejllesszünk egy községi gazdasági modellt, a községi gazdasági csereforgalom modelljét.

A közösségek egy részének kezdeményezői és tapasztalatai rendkívül sikeresek, ám nem jutottunk még el ezek teljes kibontakoztatásához. Léteznek már kommunális fizetési vagy bankrendszeink, de a fejlődés még egyenlőtlen. Vannak olyan közösségek is, amelyeknek sikerült meghaladniuk, ami a termelési kapacitástól elvárható lenne, míg más közösségek gazdaságilag nem boldogulnak, s egyelőre elszigetelt tapasztalatokat alkotnak. Jelentős erőfeszítéseket teszünk a társadalmi és kollektív tulajdon rendszerbe foglalása érdekében. Ehhez tanulunk azoktól a paraszti tanácsoktól is, amelyek közül nem mindegyik a társadalmi tulajdon alapján működik. A parasztok tulajdonosai – egyéni vagy családi tulajdonosai – földjüknek, mindazonáltal a szövetkezeti tapasztalatok nyomán végül összefognak azért, hogy egy adott község termelése, a tulajdon különbözősége ellenére, közös erőfeszítésekben összegződjön. A közösségek területén az eljárásmódok és a tulajdontípusok eltérők, s óriási kihívással kell szembenéznünk, hogy együtt, egy adott területen lehetővé tegyék az önigazgatást, az autonóm élelmiszer-ellátást és a gazdaság megerősödését.

Romain Migus

Térjünk is rá a közösségekre. Mít hívtok közösségnek Venezuelában? Hogyan magyaráznád el olyasvalakinek, aki semmit sem tud erről az elsőrendű folyamatról, hogy miből áll egy község és hogyan működik? Milyen kapcsolatban állnak a közösségek és a közösségi tanácsok?

Blanca Eekhout

Elsőre azt mondanám, hogy a közösségek a közösségi tanácsok csoportosulásai, ám ennél jóval többről van szó. Az elgondolás lényege, hogy

egy adott területen jelenlévő valamennyi erő és mozgalom összefogjon. A községekben, a községi tanácsokon kívül, megtalálhatók az ifjúsági tanácsok, a paraszti tanácsok, a dolgozók termelési tanácsai is; egy község mindabból áll, ami egy terület politikai és gazdasági életét képezi. A községi tanácsot alkotó különböző bizottságoknak azután szóvivőjük van, aki részt vesz a község önkormányzatának szintjein. Minden községi tanács egy-egy szóvivője helyet kap a község parlamentjében. Emögött az az elgondolás áll, hogy ez az összefogásnak egy olyan rendszerét hozza létre, amely a hatalom újfajta geometriáját határozza meg. A cél az, hogy egy adott ponton ez a községi modell haladjon meg a mi régi államiságunktól megörökölt struktúrákat, amelyben az adminisztráció a polgármesteri hivatalon alapul. Ezek a gyarmati múltból eredő struktúrák erősen kötődnek a képviselői demokrácia régi modelljéhez. Nem a permanens és közvetlen népi önkormányzatiságból következnek valamely területen, amit a nép maga jelölt ki. Venezuelában ma 3078 ilyen típusú község van. A községekben és a községi tanácsokban a legfelső instancia a honpolgárok gyűlése, ami olyan folyamatos demokráciának nyit utat, amely nem delegálható. Ez egy teljes körű, részvételi és protagonikus demokrácia.

Romain Migus

Milyen a kapcsolat e most formát öltő községi állam és a venezuelai állam hagyományos struktúrái között?

Blanca Eekhout

Az állam régi struktúráinak – mint a polgármesteri hivataloknak, az önkormányzati tanácsoknak vagy a regionális kormányoknak – továbbra is marad szerepük. Megtartottuk, újjáépítettük őket, továbbra is rendezünk választásokat – amiket egyébként a chávizmus nemrég megnyert –, ám úgy véljük, ha a hatalom a népben lakozik, akkor a demokrácia gyakorlása a Szuverén által, amely a nép, folyamatos kell legyen, és a közpolitika fejlődése is a nép kezében kell maradjon. Ezért számunkra a község és a községi tanács hatalma jelenti az alapját mindannak, aminek az újfajta államnak lennie kell, s ami valóban népi állam, egy olyan állam, mely szakít a bürokráciával, a hamis, burzsoá és képviselői demokrácia modelljének örökségével. A folyamatos invenció időszakában vagyunk – tévedésekkel és sikerekkel, ám megpróbálunk egy másik modellt létrehozni. Csakis akkor lehetünk e

politikai folyamat protagonistái, ha csináljuk, ha találkozunk, vitázunk egymással, kicseréljük gondolatainkat, s egyidejűleg protagonikus szereplői vagyunk e változásnak.

Romain Migus

Míg a községi tanácsok részben a helyi vagy az országos hatóságoktól függenek, hogy terveiket finanszírozni tudják, a községek valóban autonómok kívánnak lenni. Mi a helyzet a községek gazdálkodásával?

Blanca Eekhout

A községeknek megvan a saját működésmódjuk, ugyanakkor integrálják a központi államhatalom olyan kezdeményezéseit, mint pl. a szociális védelemi bizottság vagy a *Carnet de la Patria*⁵ létrehozása. Új feladatokat is magukra vállalnak. A háború miatt, amivel kénytelenek vagyunk szembenézni, létrehoztuk a CLAP-okat,⁶ amelyek a községekben közvetlenül, házról házra járva osztják el az élelmiszert.⁷ A községeknek idővel önellátóknak kell lenniük, és megfelelő kapacitásra kell szert tenniük valamennyi szektorban: mezőgazdaság, turizmus, sőt, még a községi ipar területén is, minthogy – az állam beruházásainak köszönhetőn – községi ipart is kifejlesztettünk, ami garantálja az ellátást a községekben, országos szinten pedig hozzájárul a cseréhez és az ellátáshoz. A községek gazdasági fejlődése alapvető fontosságú ahhoz, hogy a község község legyen. Az ilyen háborús időkben a termelés létszükséglet. Ám mindez differenciáltan történik: a termelési kapacitás nem ugyanazt jelenti egy városi övezetben és egy vidéki közösségben.

Romain Migus

Ez nyilvánvaló.

Blanca Eekhout

Mindazonáltal az városi községekben községi pékségeink, községi veteményeseink vannak, az emberek főleg textilipari tevékenységekbe fognak, s elértük, hogy a városi községeken belül létesüljenek olyan termelő brigádok, amelyeknek az állam földet adott, hogy a vidéki zónákban termelni kezdenek, s terményeiket elvigyék a városi övezetekbe.

Milyen a kapcsolat az állam, a Községek Minisztériuma, aminek te vagy a legmagasabb rangú vezetője, és a községek között? Vagyis a megörökölt állam, amire mégiscsak szükség van ahhoz, hogy csinálja a nagypolitikát, illetve a szervezett népi erők között?

Blanca Eekhout

A Községek Minisztériuma elősegíti a községek szervezését, könnyít a mechanizmusokon, hogy a községek törvényesen működjenek; hogy a honpolgárok képzésben részesüljenek, és képesek legyenek községi tanácsokat, majd községeket alakítani. Ilyenformán tehát az egyik fő feladatunk, hogy előmozdítsuk a nép önszerveződését, annak érdekében, hogy eljusson oda, hogy létre tudja hozni saját önkormányzatának mechanizmusait. Egy másik, szintén fontos feladat a képzés – egyfelől az adott terület termelésének folyamatában, másfelől meg a politikai működésben, a községi szinten érvényesülő közpolitikában. Fölkarolunk minden születőfélben lévő vezetést azért, hogy községek létesüljenek. Ám van egy másik mozzanat is, amely számunkra, mint minisztérium számára, fontos feladatot jelent. Meg kell engednünk valamennyi község országos szintű megnyilvánulását is. Chávez mondta, hogy egy elszigetelt község akár ellenforradalmi is lehet. Az egyetlen mód ahhoz, hogy forradalmivá, mélyen demokratiszálódó és átalakulásra képessé váljon, az, hogy jöjjön létre községi társadalmi textúra, szövődék, hogy legyen valóságos érintkezés valamennyi község között. Segítséget nyújtunk a községek kongresszusaihoz és találkozóihoz. A közelmúltban az egyik országos találkozón, amelyet mi szerveztünk, fölmerült a Községek Egyetemének (*universidad*) létrehozása – vagy universitas helyett inkább multiverzitást kellene mondanom. Minden efféle kapcsolatteremtéssel összefüggő feladat a minisztérium hatásköre. A minisztérium, ha szükséges, forrásokat teremt elő a termeléssel kapcsolatos kezdeményezések megvalósításához, vetőmagot a mezőgazdaságnak, szerszámokat, gépeket.

A községek szervezése azonban nem tartozhat kizárólag a Községek Minisztériumának felelősségi körébe. Létezik a községi erők fejlesztésének olyan szintje is, ahol maguk a községek a hajtóerői, és nekik is kell lenniük, más községek létrehozásának. Azaz egy olyan fázisban vagyunk, amikor a Községek Minisztériumának hatalom- és feladatköreit átadjuk [a községeknek]. Egy élenjáró, vállalkozó szellemű

község, amely gazdasági, szociális és politikai téren jelentős fejlődésen ment át, működésén keresztül a községek multiplikátorává tud válni.

Romain Migus

Melyek a soron következő kihívások, amelyekkel szembesültek?

Blanca Eekhout

Úgy gondoljuk, hogy a demokrácia állandó gyakorlására most nagyobb szükség van, mint bármikor. Emiatt aztán föl kell gyorsítanunk az új felelősségi körök átruházását a községi mozgalomra. Jelenleg választások szervezésének időszakát éljük, hogy szavatoljuk a vezetés megújítását és a honpolgári gyűlések megerősítését. S mindezt egy komplex scenárió alapján végezzük, az országunkat fenyegető fenyegetések és támadások, a Venezuelát sújtó gazdasági háború viszonyai között.

Romain Migus

Egy utolsó kérdés: mi a jelentősége a demokrácia kérdésének a Bolívari Forradalom számára Venezuelában?

Blanca Eekhout

Venezuelában a Bolívari Forradalom azért létezik, mert van egy szervezett nép, amely a hatalmat gyakorolja. Enélkül nem tudtuk volna elviselni mindazokat a borzalmas támadásokat, amiknek húsz éve áldozatai vagyunk. A létező összes háborús doktrínát bevetették ellenünk, hogy Venezuelát bukott páriaállammá változtassák. Az államcsíny és a fegyveres intervenció állandó fenyegetésének vagyunk kitéve. A Forradalom, ilyen körülmények között, a legnehezebb pillanatokban a néphez fordult, ahogyan ez az alkotmányozási folyamatban is történt, amelyet 2017-ben kezdeményeztünk.

Ebben az évben, midőn több héten keresztül felkelés fenyegetésével kellett szembenéznünk, ami polgárháborút robbanthatott volna ki az országban, Nicolás Maduro elnök úgy döntött, hogy megkérdezi a népet, és új Alkotmányozó Nemzetgyűlést hív össze. Ez a lépés még demokratikusabb volt, mint amit 1999-ben cselekedtünk, mert a választások területi alapon és lakossági szektorok szerint

történtek. Közvetlenül választottuk ki szószólóinkat az idősek, a fogyatékkal élők, a parasztok, a halászok, a fiatalok, a dolgozók, a községek és az ország minden élő társadalmi csoportja számára. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben helyet kapott valamennyi szektor képviselője.

Jelenleg éles, nyílt viták zajlanak mindenről, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés legalapvetőbb célja azonban a megbékélés keresése volt. Ami megmutatja, hogy a demokrácia békét teremt, mármint az igazi demokrácia, ami nem fokozza le a nép akaratát, vagyis nem képviseleti demokrácia. A részvételi és protagonikus demokrácia a béke garanciája, és [egyben] garanciája a hazának is. Elnökünk, Nicolás Maduro, éppúgy, mint előtte, Chávez parancsnok, a legnehezebb pillanatokban állandóan párbeszédre, tárgyalásra szólított fel, arra, hogy hallgassuk meg a másikat, s e párbeszéd keretében olyan hatalmas jelentőségű kötelezettségeket vállalt, mint a hatalmi ágak megújítása – egy háború kellős közepén. 2017-ben és 2018-ban, a gazdasági háború,⁸ terrorista háború, polgárháborús fenyegetés közepette alkotmányozó folyamatot kezdeményeztünk – és győztünk. A nép szava Isten szava, amely kifejezésre is jutott, s az alkotmányozó képviselők megválasztásának másnapján a béke visszatért közénk. Ezután megrendeztük az önkormányzati és a regionális választásokat, majd pedig az elnökválasztást – és újra győztünk. Úgy vélem, nagy nehézségek közepette, ostromállapotban, blokád alatt [kevés] kormányzat veti alá magát annyi választásnak, mint ahogyan mi tettük. Ez a nép bizalmát mutatja, a nép akaratának közvetlen és valódi megvalósulását jelenti, hogy demokráciában és békében éljen. A fasiszta barbárság fenyegetései közepette nem hiszem, hogy van másfajta módja forradalmunk garantálásának, mint a totális demokrácia. Mert ily módon az egész nép érintett, és összefog, hogy [a demokráciát] megvédje. Mozgásban lévő nép a mi népünk. S ahhoz, hogy mozgásban legyen, protagonistájává kell lennie saját sorsának. [...] Ezért a média hazugságai dacára, annak ellenére, hogy [a média] férfiak és nők millióit teszi láthatatlanná, a nép továbbra is védelmezi a forradalmat. Ha ellenállunk és változatlanul előre megyünk, ennek az az oka, hogy a nép valóságos politikai szereplő, mert a mi demokráciánk valódi demokrácia.

- ¹ Protagonista vagy protagonikus: aktív, a társadalmi élet minden területén megnyilvánuló, a nép elsődleges szerepvállalásán alapuló stb. Lásd: J. Bellamy-Foster tanulmányát: Chávez és a kommunállam. A szocializmushoz vezető átmenet problémái Venezuelában. *Eszmélet* 107. sz. (2015. ősz), 12–31. Lásd továbbá: Marta Harnecker: *Laboratoire pour un socialisme du XXIe siècle*. Párizs, Les Éditions Utopia, 2018.
- ² Az 1989. február 27-án Guarenas városában kirobbant, majd Caracasra és az ország minden nagyobb városára kiterjedt éhséglázadás és sztrájkhullám elnevezése, amely a Carlos Andrés Pérez kormánya által kilátásba helyezett neoliberális, megszorító csomag ellen irányult. Az összecsapásoknak mintegy 3000 (hivatalosan csak 276!) áldozata volt. A lázadást követő politikai instabilitás vezetett 1992-ben a Hugo Chávez irányította népfelkeléshez / hatalomátvételi kísérletéhez, majd 1999-ben Chávez elnökké választásához. „Carazaco” részletes elemzését lásd a Latin-Amerika Társaság oldalán is: <http://latin-amerika.hu/index.php/elemezések-uj/tortenelem/3274-2016-02-29-23-37-11>.
- ³ A *poder moral* mint negyedik hatalmi ág gondolata szintén Bolívrára megy vissza. Lásd erről Hugó Chávez beszédét az *Ezredvég* 2011. 6–7. számában, Rozsnyai Katalin fordításában. http://ezredveg.vasaros.com/html/2011_06_07/1106-72.html#hcf
- ⁴ A *poder electoral* intézményes képviselőtét a másik négy hatalmi ágtól független *Consejo Nacional Electoral* (Országos Választási Tanács) látja el, amelynek felállításiáról a 2011-ben hatályba lépett *Sarkalatos törvény a választásról és a politikai részvételtől* (*Ley Orgánica del Sufragio y Participación Política*; (<http://www.derechos.org/ve/pw/wp-content/uploads/LeyOrgSufraPartPol.pdf>) rendelkezett.
- ⁵ A *Carnet de la Patria* (CP) egy személyre szóló, QR kóddal ellátott, állami hitelkártya, amely alanyi jogon jár minden venezuelai polgárnak. Az állampolgárok a CP-ra vásárolhatnak, havonta egy alkalommal, rögzített, mérsékelt áron élelmiszer-csomagot, amely alapvető, tartós élelmiszereket (rizst, tésztát, ételajat, tonhalkonzervet, lencsét, feketebabot, cukrot, sót, tejport, kukoricalisztet és kávé) tartalmaz. A CP-birtokosoknak jár kórházi eredetű gyógyszer, nyugdíj, támogatott lakhatás, alkalmazotti állás az állami szektorban, valamint támogatott áron üzemanyag. A CP heves vita tárgyát képezi a chávezisták és az ellenzékiek között.
- ⁶ *Comité Local de Abastecimiento y Producción / Helyi Ellátási és Termelési Bizottság*: A Venezuela-ellenes blokád miatt előállt súlyos *élelmiszerhiány* kezelésére 2016-ban létrehozott intézmény a községi tanácsokon belül.
- ⁷ A *Carnet de la Patria* és a CLAP rendszerének működéséhez lásd Romain Migus cikkét: Entre mesures d'urgence et construction de l'Etat. *Chroniques d'en bas* n°4, *Venezuela en Vivo*, 2018. február 8. <https://www.romainmigus.info/2018/08/entre-mesures-durgence-et-construction.html>
- ⁸ A gazdasági háború elképzelhetetlenül pusztító következményeiről lásd Romain Migus összeállítását a Venezuelát sújtó gazdasági szankciókról: *Chronologie actualisée des sanctions économiques contre le Venezuela, Venezuela en Vivo*, <https://www.romainmigus.info/2019/01/chronologie-des-sanctions-economiques.html>.

Politikai harcok és alkotmányos krízis Venezuelában

Venezuela legfelső törvényhozó szerve az ország függetlenné válásától (1811) 1999 decemberéig a kétkamarás *Köztársasági Kongresszus* (*Congreso de la República*) volt.

1998. decemberi elnökké választását követően, Hugo Chávez, népszavazás nyomán, alkotmányozó nemzetgyűlést hívott össze, amelynek tagjait általános, egyenlő, közvetlen és titkos választásokon választották meg. Az 1999. augusztusában megalakult *Alkotmányozó Nemzetgyűlés* (*Asamblea Nacional Constituyente*) a Köztársasági Kongresszus működését rendeltileg fölfüggesztette, és új alkotmány kidolgozásába fogott, amelyet 1999. december 15-én hirdettek ki. Az új, „bolivári” alkotmány értelmében a törvényhozás legfőbb szerve az egykamarás *Nemzetgyűlés* (*Asamblea Nacional*) lett.

Az első nemzetgyűlési választásokat 2000. július 30-án tartották meg, ahol a Hugo Chávezt támogató *V. Köztársaság Mozgalom* (*Movimiento V [Quinta] República*) szerzett többséget.

2002. április 11-én katonai hatalomátvételi kísérletre került sor Venezuelában, amelynek során a katonai őrizetbe vetett Hugo Chávez 47 órán keresztül nem tudta ellátni elnöki feladatait. A puccskísérlet azonban – döntően a Chávezt támogató tömegtüntetések hatására – kudarcot vallott. (Részletesen lásd: Maurice Lemoine és Ignacio Ramonet beszámolóját: Chavez elrablása és visszatérése. *Eszmélet* 55. sz. (2002. ősz), 137–152.)

A következő – az új alkotmány értelmében öt év múlva, 2005-ben megtartott – választásokat a politikai ellenzék nagyobb része bojkottálta, s így a chavezista erők kétharmados többséget szerezhettek, majd a 2010-es választásokból ismét a Chávezt támogatók pártja, a 2007-ben megalakult *Venezuelai*

Egyesült Szocialista Párt (PSUV) került ki győztesen, az egy-séges választási pártba tömörült ellenzékkel szemben.

Újabb öt esztendő múlva, 2015-ben – 1999 óta első ízben – az ellenzék elsöprő többséget szerzett a Nemzetgyűlésben. Ám az új összetételű parlament megalakulása előtt néhány héttel a Legfelső Bíróság (*Tribunal Supremo de Justicia*, TSJ) megállapította, hogy a győztes pártszövetség, a MUD (*Mesa de la Unidad Democrática; Demokratikus Egység Platform*) 3 és a chavezista koalíció, a GPP (*Gran Polo Patriótico; Nagy Hazafias Pólus*) 1 tagját, Amazonas államban, csalással (szavazatvásárlással) választották meg, s ezért érvénytelenítette mandátumukat. Az ellenzék „bírói puccsnak” nyilvánította a döntést, és „totális lázadásban” (*rebelión total*) lévőknek nyilvánítva magát, megtagadta a TSJ határozatának végrehajtását. 2016. január 16-án az új törvényhozás – dacolva a bírói döntéssel, a három diszkvalifikált képviselővel alakult meg. A TSJ ezért kihirdette, hogy a Nemzetgyűlés működése mindaddig törvénytelen, amíg a MUD nem érvényteleníti a három felfüggesztett képviselő mandátumát (amit azonban a parlamenti többség megtagadott). Az inszisztálás oka az volt, hogy a MUD-nak e három képviselővel együtt volt (lett volna meg) a kétharmados többsége, aminek birtokában népszavazást írathatott volna ki Nicolas Maduro elnök visszahívásáról. Ezután, 2016 októberében, a Nemzetgyűlés – alkotmányosan erősen vitatható és vitatott módon – határozatot hozott arról, hogy eljárást indít Maduro elnök leváltására. A döntést Maduro „parlamenti puccsnak” minősítette és megtagadta a megjelenést a Nemzetgyűlés előtt (amelynek legitimitását, a TSJ határozatával összhangban, nem ismerte el). Az ellenzék általános sztrájkot hirdetett és felmondta részvételét a kormánnyal folytatott tárgyalásokon, amelyek a Vatikán és az UNASUR (*Unión de Naciones Suramericanas*, a MERCOSUR és az Andoki Szövetség fúziójából 2008-ban légtrejött gazdasági integrációs szervezet) közvetítésével zajlottak.

A hatalmi ágak intézményeinek egymáshoz feszülése miatt politikai patthelyzet alakult ki Venezuelában, amit a Legfelső Bíróság akként próbált föloldani, hogy 2017. március 29-én

magához vonta a törvényhozói hatalmat. A heves hazai és nemzetközi tiltakozás hatására a TSJ öt nap múlva, április 1-jén hatályon kívül helyezte döntését. Válaszul a Nemzetgyűlés határozatot fogadott el a TSJ bírának leváltásáról, aminek végrehajtását azonban nem tudta keresztülvinni.

Ebben a kritikus, a kormányzást ellehetetlenítő közjogi helyzetben a chávezista vezetés május 1-jén bejelentette, hogy Maduro elnök, élve alkotmányos jogával, *alkotmányozó nemzetgyűlést* hív össze, mintegy megismételve elődje és mentora Hugo Chávez 1999-es eljárását. Az elnök lépése azonban nem felelt meg az 1999-es alkotmány rendelkezésének, amely előzetes népszavazást ír elő, amennyiben alkotmányozó nemzetgyűlés összehívására kerül sor. A bejelentés országszerte rendszerellenes tüntetéseket váltott ki, halálos áldozatokkal. A döntést nem csak az ellenzék bírálta: Chávez számos régi harcostársa és minisztere, valamint a 2007 óta funkcióban lévő legfőbb ügyész, Luisa Ortega Díaz is nyilvánosan tiltakozott, mondván: a döntés „kísérlet Chávez elnök örökségének lerombolására”. Az ellenzék július közepén népszavazást rendezett a választásokról, s a szavazók 80%-a elutasította az alkotmányozó nemzetgyűlés tervét. A referendumnak azonban csupán szimbolikus és politikai jelentősége volt.

A választásokat, az ellenzéki pártok részvétele nélkül, 2017. július 30-án tartották meg, és a képviselői helyek 100%-át a chávezista jelöltek szerezték meg. Az augusztus 4-én megalkult új Alkotmányozó Nemzetgyűlés egyik első intézkedése a választási visszaéléseket bíráló legfőbb ügyész menesztése volt. Két hét múlva, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés magához vonta a Nemzetgyűlés törvényhozói hatalmát – amit az utóbbi érvénytelennek nyilvánított.

Így állt elő az a – mindmáig fölold(hat)atlan – közjogi patthelyzet, hogy Venezuelának egyidejűleg két, egymás legitimitását kölcsönösen tagadó nemzetgyűlése van; mindkettő székhelye a *Capitolio*, a caracasi Szövetségi Törvényhozó Palota (*Palacio Federal Legislativo*): a Nemzetgyűlés az ülésteremben (*Hemiciclo de Sesiones*), az Alkotmányozó Nemzetgyűlés pedig a régi szenátusi ülésteremben, a *Hemiciclo Protocolarban* tartja üléseit.

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 2017. október 15-ére írta ki a regionális választásokat Venezuela 23 állama kormányzóinak megválasztására. A választásokon a PSUV vezette chávezista koalíció 18, az ellenzéki MUD 5 kormányzói helyet szerzett meg. Ezt követték december 10-én a helyhatósági (önkormányzati) választások a városok polgármestereinek megválasztására. E választásokat a MUD pártjainak egy része bojkottálta. Az önkormányzatok többségében ezúttal is a chávezista polgármester-jelöltek kerekedtek fölül.

2018 januárjában az Alkotmányozó Nemzetgyűlés döntött arról, hogy az év végén esedékes elnökválasztást előbbre hozzák. A *Nemzeti Választási Tanács* (*Consejo Nacional Electoral*, CNE) a választás időpontját április 22-re tűzte ki, majd – Henri Falcón ellenzéki elnökjelölt kérésére, aki 2010-ben fordult szembe a chávezista politikával, május 20-ára halasztotta. A MUD 2018. február 22-én az elnökválasztás bojkottjáról döntött. A döntés előzménye az volt, hogy a TSJ – a politikai pártokról szóló törvényre hivatkozva, amely tiltja olyan pártkoalíció jelöltállítását, amelynek egy vagy több pártja bojkottálta valamelyik korábbi választást – nem engedélyezte a MUD mint koalíció indulását a választáson, bár lehetővé tette, hogy tagpártjai újra regisztrálják magukat a CNE-nél, s ezt követően jelöltek állítsanak.

Az elnökválasztáson Maduro az újonnan megalakított politikai mozgalom, a *Somos Venezuela* (*Venezuela mi vagyunk*) jelöltjeként indult. Vele szemben 3 ellenzéki jelölt állt ki: Henri Falcón (*Független Választási Politikai Szervező Bizottság*; *Comité de Organización Política Electoral Independiente* COPEI), Javier Bertucci üzletember, az evangéliumi *Iglesia Cristiana Maranatha* egyház lelkésze, valamint az ex-chávezista Reinaldo Quijada, a PSUV egykori szóvivője, a *Política Popular* 89 színeiben.

A választáson nem indulhatott el Maduro két fő ellenfele: Henrique Capriles Radonski és Leopoldo Eduardo López. Capriles 1998 előtt, még a Köztársasági Kongresszus képviselőházában kezdte politikai pályafutását, majd 2008-tól 2017-ig Miranda állam kormányzója volt. A 2012. évi elnökválasztáson a szavazatok 44,3 %-át szerezte meg Hugo Chávez, majd – a

Chávez halála miatt előre hozott elnökválasztáson már – 49,12 %-ot Nicolas Maduro ellenében. 2017 áprilisában azonban a TSJ – egy kiterjedt nemzetközi korrupciós botrányban való érintettsége miatt – Capriles-t 15 évre eltiltotta politikai jogainak gyakorlásától. Lepoldo López az egyik leggazdagabb venezuelai család sarja, amely felmenőit anyai ágon Simon Bolívarig és az ország első elnökéig, Cristóbal Hurtado de Mendozáig vezeti vissza. López nyolc éven keresztül volt Chacao, az egyik leggazdagabb venezuelai és latin-amerikai város sikeres és népszerű polgármestere. 2002-ben főszerepet játszott a Chávez elleni tüntetések szervezésében, amelyek a Pedro Carmona-féle, április 11-i puccskísérletben kulminálódtak. Pártja, a 2009. végén alapított *Voluntad popular* (Népakarat) élén, 2014-ben ő volt a február 12-én, az ország 38 városában egyszerre kezdődött s nyíltan a kormány megbuktatására törvő tüntetéssorozat fő kezdeményezője. López február 19-én zendülésre és lázadásra felbujtásért, valamint „gyűjtogatásért, terrorizmusért és gyilkosságért” 13 és fél év börtönbüntetésre ítélték, majd 2017 júliusában a katonai börtönből házi őrizetbe engedték. (A Nemzetgyűlés másfél év múlva, 2019. január 5-én Juan Guaidót López javaslatára választotta meg elnökévé, hogy azután január 23-án Guaidó az ország ideiglenes köztársasági elnökévé kiálthassa ki magát – lásd alább.)

A 2018. május 22-én megtartott elnökválasztáson Nicolas Maduro a szavazatok 67,8%-át szerezte meg Henri Falcón (19,9%) előtt. A törvény értelmében, második, hatéves mandátumát 2019. január 10-én kezdhette meg.

A jogaiban korlátozott Nemzetgyűlés 2019. január 5-én, öt nappal (második) hivatali esküjének letétele előtt, érvénytelennek nyilvánította Maduro elnöki mandátumát. Válaszul, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés elnöke, Diosdado Cabello bejelentette: a Nemzetgyűlés illegitimé vált, ezért a megválasztott köztársasági elnök a Legfelső Bíróság (TSJ) előtt fog esküt tenni, ami 10-én meg is történt. Az eskütételt követő napon Juan Guaidó, a Nemzetgyűlés új, január 5-én megválasztott elnöke nyilatkozatot adott ki, miszerint a köztársaságnak immár nincs legitim elnöke, ezért az alkotmány értelmében kész magára vállalni az ideiglenes elnöki tisztséget. Bejelen-

tése után Guaidót a nemzetbiztonsági szolgálat (*Servicio Bolivariano de Inteligencia Nacional*, SEBIN) őrizetbe vette, 1 óra múlva azonban szabadon is bocsátotta. Január 23-ára – Marcos Pérez Jiménez juntája megbuktatásának (1958) évfordulójára – Guaidó tömegtüntetést, ún. *cabildo abierto* (nyílt városházat) hirdetett meg, ahol Venezuela ideiglenes elnökévé nyilvánította önmagát, és a cabildo résztvevői előtt elnöki esküt tett. Donald Trump amerikai elnök 10 perc múlva (!) Twitter-üzenetben közölte: az USA Guaidót Venezuela ideiglenes elnökének ismeri el. A következő néhány percben hasonló nyilatkozatot tett az Amerikai Államok Szervezetének főtitkára, valamint Kanada, Brazília, Kolumbia és Peru elnöke is. Donald Tusk, az Európai Tanács elnöke 2 órával később követte őket, s a következő hetekben hasonlóan járt el a világ mintegy ötven államának vezetése. Oroszország, Kína, Törökország és a Dél-Afriakai Köztársaság ezzel szemben továbbra is Maduro rendszerét ismerte el törvényesnek, Mexikó 2018. decemberben hivatalba lépett baloldali kormánya pedig egyik fél mellett sem kötelezte el magát. (A közvélekedéssel szemben, az ENSZ 193 tagállamának háromnegyede továbbra is a Maduro-kormányt tekinti Venezuela törvényes kormánynak.) Guaidónak ez az *első hatalomátvételi kísérlete* azonban – minthogy a fegyveres erők túlnyomó része lojális maradt a kormányhoz – megghiúsult. Január 29-én a TSJ Guaidót lakhelyelhagyási tilalommal sújtotta: megtiltotta, hogy elhagyja az ország területét.

Február 6-án a venezuelai hadsereg lezárta a venezuelai–kolumbiai határt (tartálykocsikkal eltorlaszolja a Tienditast és Cúcutát összekötő közúti hidat), megakadályozandó, hogy a külhoni humanitárius segélyekkel fegyvereket csempésszenek az országba. Válaszul Guaidó közölte: Maduro eltávolítása és a humanitárius válság megszüntetése érdekében, „ha szükséges”, kész „engedélyezni” egy amerikai katonai intervenciót.

A provokációra – amit a titkosszolgálatok előre jelzetek – február 22–23-án került sor. Guaidó február 22-én – állítása szerint, a venezuelai hadsereg segítségével, ám, mint hónapokkal később, szeptember 12-én bebizonyosodott: a valóságban a kolumbiai droghereskedők, a *Los Rostros* gengszterbanda

szolgálatait igénybe véve – illegálisan elhagyta Venezuelát, s részt vett a Cucútában megtartott *Aid Live* koncerten, amelyet a multimilliárdos George Branson szervezett. Ez része volt a kolumbiai kormánnyal és az USA-val szövetkezett Maduro-ellenes erők humanitárius segélyakciónak álcázott *második puccskísérletének*. 23-án a venezuelai határállomást egy élelmiszerrel és gyógyszerekkel megrakott, négy kamionból álló konvoj közelítette meg, amelyet civil önkéntesek kísértek. A teherautók megpróbálták erőszakkal áthatolni a venezuelai fegyveres erők által föllállított úttorlaszon – sikertelenül. A venezuelai *Nemzeti Gárda* könnygázt vetett be, amire a „civiliek” közáporral és Molotov-koktélokkal válaszoltak. Az összecsapások következtében két kamion (kolumbiai területen) kigyulladt és rakományuk megsemmisült. Ugyanezen a napon hasonló konfrontációra került sor Venezuela és Brazília határán is, aminek négy halálos és két tucat sebesült áldozata volt. Bár a konfliktus nyomán mintegy ezer venezuelai katona Kolumbiába dezertált, a hadsereg „átállítása” Guaidó mellé nem (ezúttal sem) sikerült, az akció néhány óra leforgása alatt kudarcot vallott.

Kolumbiából Guaidó ezután kéthetes latin-amerikai körútra indult, s ennek során fölkereste Brazíliát, Ecuador, Argentínát és Paraguayt. Visszatérésekor, március 4-én, különgépét a venezuelai hatóságok engedték szabadon leszállni a caracasi nemzetközi repülőtérre.

Március 7-én az ország villamosenergia-szükségletének 80% át előállító, 10 000 MW-os *Guri vízerőmű*-ben bekövetkezett üzemzavar – a kormány szerint szabotázs, az ellenzék szerint a karbantartás elhanyagolása – miatt Venezuela 23 szövetségi államából 22-ben több mint hétórás áramszünet következett be. A krónikus áramkimaradás, amely március 25-én, 29-én, április 9-én, majd július 22-én is megismétlődött, súlyos zavart okozott Caracas és a nagyvárosok ivóvízellátásában csakúgy, mint az egészségügyi létesítmények működésében.

2019. március 20-án a venezuelai biztonsági erők letartóztatták Roberto Marrerót, Guaidó kabinetfőnökét. Az USA, az EU és a 14 latin-amerikai államot tömörítő *Lima-csoport* hevesen tiltakozott az őrizetbe vétel miatt. A SEBIN-nek,

Marrero mobiltelefonja és laptopja cím- és híváslistája alapján, Valencia városában sikerült rábukkannia az Interpol által is körözött Torres Gómeze, alias Necoclira, a Los Rastrojos kartell főnökére. A két akció között a mainstream nemzetközi sajtó „nem vett észre” összefüggést...

Április 6-án Guaidó újabb tömegtüntetést hirdetett meg május 1-jére, előkészítendő, úgymond, a Maduro-kormány elkergetésének „végső” szakaszát, amit *Operación Libertad*nak nevezett el. Az újabb (harmadik) hatalomátvételi kísérlet időpontját egy nappal előbbre hozták. Április 30-án reggel a SEBIN Guaidóhoz áttált fegyveresei, Manuel Cristopher Figuera vezérőrnagy, a szolgálat vezetőjének jóváhagyásával – aki még aznap illegalitásba vonult, majd az USA-ba szökött – kiengedték házi őrizetéből Leopoldo López, a *Voluntad Popular* „fenegyerekét”. López és Guaidó a Caracas melletti *La Carlota* légitámaszpont közelébe ment (mint később kiderült: a bázis területére nem tudtak belépni), ahol a Maduro-kormány ellen fellázadt – megkülönböztetésül kék karszalagot viselő – katonák előtt csatlakozásra és a rendszer megdöntésére szólította fel a hadsereg legfelső vezetőit. A zendülő katonák és a Guaidó által mozgósított civil tüntetők, illetve a Nemzeti Gárda egységei között összecsapásokra került sor. Egyidejűleg Diosdado Cabello, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés elnöke, a kormány második embere, mozgósította Maduro elnök híveit, fölszólítva őket, hogy a bolivari forradalom és Maduro elnök védelmében gyülekezzenek a *Miraflore* elnöki palotánál. A tüntetések és ellentüntetések május 1-jén is folytatódtak. Hogy a *Bolivari Fegyveres Erők* (*Fuerza Armada Nacional Bolivariana*) élén álló parancsnokok – a lázadók ismételt fölszólításait és amnesztia-ígéreteit figyelmen kívül hagyva – lojálisak maradtak a kormányzathoz, jelezte, hogy 30-án délután López, családjával együtt, előbb Chile, majd Spanyolország caracasi nagykövetségén menedékjogot kért. Maduro elnök május 2-án az ország legnagyobb laktanyájában, a *Tuna Erőd*ben (*Fuerte Tuna*), 4500 katona előtt mondott beszédet, bejelentve a puccskísérlet kudarcát.

Május közepén Norvégia közvetítésével tárgyalások kezdődtek Oslóban a Maduro-kormány és az ellenzék képviselői

között, majd a megbeszélések július 8-án Barbados szigetén folytatódtak. Az USA – vélhetőn a tárgyalások megakasztására – augusztus 5-én újabb szankciókat jelentett be Venezuela ellen, befagyasztva a kormány minden tulajdonát az Egyesült Államokban, és megtiltva az amerikai cégek kereskedését a venezuelai állami vállalatokkal. Guaidó üdvözölte a szankciók bevezetését. Erre válaszul Maduro „gazdasági terrorizmussal” vádolta meg az USA-t és fölfüggesztette a tárgyalásokat az ellenzékkel. Bár mindketten jelezték: norvég közvetítéssel folytatni kívánják a megbeszéléseket, kapcsolatfelvételre azóta nem került sor.

2019. augusztus 28-án Guaidó *elnöki megbízottnak* (*comisionado presidencial*) nevezte ki a spanyol nagykövetségre menekült López, azzal a feladattal, hogy koordinálja egy árnyék-kormány megalakítását, amely – úgymond – „a közeli politikai fordulat” után átveszi majd az ország irányítását. Politikai fordulat azonban sem akkor, sem azóta nem történt. Bár az Alkotmányozó Nemzetgyűlés április 3-án Guaidó mentelmi jogát fölfüggesztette, szabad utat adva ezzel büntetőeljárás megindításának vele szemben, ez egyelőre – 2019. szeptember végéig – elmaradt. A 2019. januárjában elindított „Guaidó-művelet” immár elérni látszik határait...

Összeállította: Lugosi Győző

Venezuela községi tanácsai és a részvételi demokrácia jövője Latin-Amerikában

Alulról szerveződő kezdeményezések
a diktatúra védelmében

Venezuela chávezista politikai mozgalma azért küzd, hogy életben tartsa az alulról szerveződő kezdeményezések szintjén folytatott, részvételi intézményekben megtestesülő kísérleteit egy katasztrofális gazdasági válság közepén. Ez új, sarkalatos példája annak, hogyan fejlődhetnek és maradhatnak fenn a részvételi intézmények egy baloldali populista kormányzat alatt. Friss adatok alapján kimutatjuk, hogy az uralkodó Venezuelai Egyesült Szocialista Párt (Partido Socialista Unido de Venezuela, PSUV) törekvése, hogy az alulról szerveződő részvételi intézményeket Maduro rendszerének védelmében használja fel, gyengítette a községi részvételt, ám ugyanekkor talán meghosszabbította a chávizmus egyik legfontosabb és kiterjedt intézményei, a községi tanácsok (*consejos comunales*) életét. A jelen tanulmányban főképpen ezt a jelenséget dokumentáljuk. A tanácsok a gazdasági összeomlás ellenére fennmaradtak. Ez ellentmond azoknak a várakozásoknak, amelyek eltűnésüket jósták, amint a feltételek kedvezőtlenebbre fordulnak, mint amilyenek a tanácsok megalakulásakor, a 2006–2008-as gazdasági növekedés idején voltak. Mindez fontos kérdéseket vet fel az alulról jövő kezdeményezések szintjén folyó mozgósítás hatalompolitikai dimenzióival kapcsolatosan is; a részvételi demokráciának ezt az aspektusát a kutatók gyakran figyelmen kívül hagyják.

Bevezetés

A chávizmusnak, Venezuela baloldali politikai mozgalmának, amit a korábbi elnök, a populista Hugo Chávez indított útjára, sosem volt

még ennyire bizonytalan a jövője. A mozgalom jelenlegi vezetője a támadások kereszttüzében álló Nicolás Maduro elnök, egy tapasztalt, ám fantáziátlan politikus, aki hat éve kapaszkodik a hatalomban. Maduro korábbi kongresszusi tagként, külügyminiszterként és elnökhelyettesként lett ideiglenes elnök, amikor a rákbeteg Chávez 2013 decemberében kinevezte őt utódjának. Ki kell emelnünk, hogy Maduro a Chávez általi személyes kinevezésének köszönheti legitimitációját a chavezista mozgalomban; Chávez örökségét, 2017-es és 2018-as adatok szerint, a venezuelaiak 40–50%-a tartja pozitívnak (Davies-Contrapunto 2017; Leon 2018).

Maduro biztosan nem építhet semmiféle demokratikus vagy gazdasági természetű fölhatalmazásra. A választási eljárás során elkövetett csálásokkal és a végrehajtó hatalom megragadásával blokkolta az ellenzéknek az alkotmánnyal kapcsolatos, demokratikus átmenetet propagáló javaslatait, miközben a rezsim ellenfelei elnyomásban és üldöztetésben részesültek. A katasztrofális gazdasági válság idején felgyorsult az átmenet a kemény autoriter hatalomgyakorlás felé. Maduro elhibázott kormányzása eredményeképpen (amihez hozzájárultak az USA gazdasági szankciói is) Venezuela bruttó nemzeti összterméke 2015 és 2018 között 50%-kal zuhant, és a Világbank 2019-re további 25%-os csökkenést jósolt (Biller 2019).

Miközben Maduro gazdasági szakadékba vezette az országot és diktatúrává igyekezett alakítani a politikai rendszert, Venezuela válsága a régió humanitárius katasztrófájává érett. A hatalmas kivándorlási hullám (2015 óta több mint 3 millió ember hagyta el az országot) súlyos terheket ró Dél- és Közép-Amerika, valamint a Karib-térség országaira: 2017-ben és 2018-ban a venezuelaiak alkották a menedékjogért folyamodók legnagyobb csoportját az Egyesült Államokban (Calzadilla – Lopez 2018). Eközben Venezuelában a lakosság több mint 90%-ának nincs elegendő jövedelme, hogy életének legalapvetőbb kiadásait fedezze, és a közszolgáltatások összeomlása – egyedül 2019 márciusában öt alkalommal volt az egész országra kiterjedő áramkimaradás – felingerelte a lakosságot és romokba döntötte az ellátórendszert (ENCOVI, 2018).

Maduro hatalomban maradása a mélyen destabilizáló fejlemények közepette a chávizmus paradox helyzetét jelzi. Maduro szimbolizálja a chávizmus problematikus jövőjét és egyben ellenállóképességét. Zavarba ejtő tény, hogy képes volt ellenállni a gazdasági válság, a nemzetközi diplomáciai elszigetelődés és a kemény gazdasági szankciók nyomásának. Miért maradt hatalmon Maduro?

A felülről lefelé ható tényezők világosak. Maduro egy ideológiai szempontból lojális és korrump hadsereg felett rendelkezik, és egy olajban gazdag, Kína és Oroszország által támogatott gazdaságot vezet, ami segít fenntartani a kleptokrata rendszert. Szintén segíti a rendszer fennmaradását, hogy Maduro hozzáfér egy sor, drogkereskedelemmel összefüggő, illegális pénzforráshoz, hatalmas állami kommunikációs apparátus áll a rendelkezésére, s megosztotta és elnyomta az ellenzékét. Az alulról felfelé ható tényezők, amik szintén hozzájárultak Maduro rendszerének tartósságához, kevésbé ismertek. A *More Consulting*, egy caracasi közvélemény-kutató szervezet adatai szerint, 2017 januárja és márciusa között a Maduro elnökségét támogatók aránya 20%-ról 40%-ra ugrott, 31,7%-os átlaggal a teljes időszakra.¹ Felmerül a kérdés, hogy vajon miért nem esik szét egy inkompetens diktátor támogatói bázisa?

Tanulmányunkban azzal érvelünk, hogy az állam extrém sebezhetősége és a Chávezista politikai mozgalom hanyatlása ellenére a Chávezizmus intézményeinek egy része kulcsszerepet játszik abban, hogy Maduro képes biztosítani az alapvető támogatást. A történet, amit itt kibontunk, az alulról jövő kezdeményezések szintjén játszódik. Az itt bemutatott, friss felmérések szerint, a községi tanácsok – a Chávezizmus egykor idejétmúltnak tűnő, alulról szerveződő részvételi intézményei – segítettek Maduronak fenntartani támogatói bázisát.

Egy megkésett vita: részvételi demokrácia és hatalmi politika

Bár a latin-amerikai „rózsaszín hullám” – az 1999 és 2014 közötti, baloldal felé forduló politikai változások – képviselői számos eredményt tudtak felmutatni a szegénység enyhítésétől a bennszülöttek jogainak kiterjesztéséig, az ügygel szimpatizáló kommentátorok valószínűleg egyetlen fejleményt sem üdvözöltek akkora lelkesedéssel, mint a helyi részvételi demokrácia kiterjesztését. Ugyanakkor egyetlen ország részvételi demokráciával kapcsolatos tapasztalata sem generált élesebb vitákat, mint Venezueláé.

Sok kutató arra számított, hogy a községi tanácsok, a mozgalom legfontosabb, expanzív kísérletei a részvételi demokrácia kiterjesztésére, már évekkel azelőtt eltűnnek a forradalmi horizontról, hogy a Chávezizmus példátlan politikai és gazdasági krízissel nézne szembe. Éppen ellenkezőleg: ahogyan látni fogjuk, fennmaradtak

és működnek. Sőt, fontos, bár kevésbé elismert szerepet játszanak Maduro hatalmának fenntartásában. A községi tanácsok pusztá fennmaradása – az első, 200–400 családot összefogó csoportok 2006-ban alakultak – az eddig példa nélkül álló gazdasági összeomlás közepén önmagában is figyelemre méltó tény. A tanácsok életképessége a kulcs annak megértéséhez, mi segítette a chávizmus alulról jövő támogatásának megőrzését. Bár az elmúlt néhány évben voltak csökkenésre utaló jelek, a részvétel ezekben a csoportokban még mindig viszonylag magas. Ez tette lehetővé, hogy az elmúlt öt évben a tanácsok kulcsszerepet játsszanak Maduro kormányának fenntartásában.

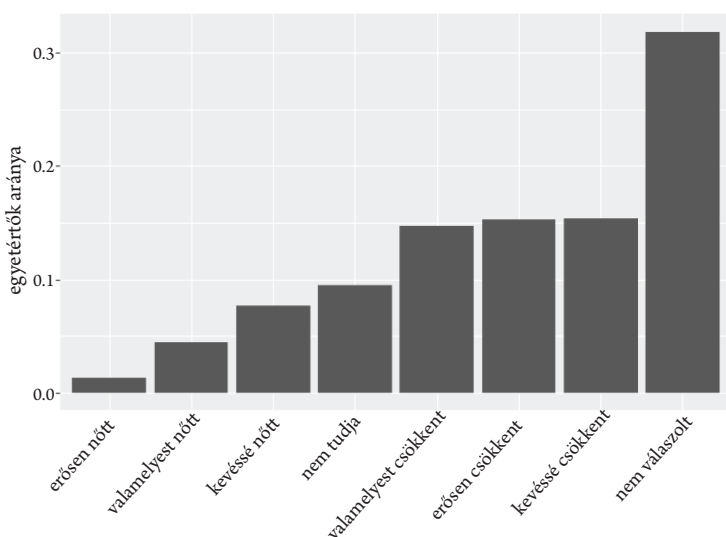
Részvételi intézmények a párt szemszögéből

Miként maradtak az alulról szerveződő részvételi intézmények a chávizmus lakossági terjeszkedésének terei? Mi tette minden nehézség ellenére ennyire életképessé ezeket a tanácsokat – legalábbis egyelőre? Mit jelent a tanácsok túlélése a chávizmus mint baloldali mozgalom fennmaradása és jövője, a részvételi intézményeknek Latin-Amerika egykor domináns baloldali fordulatában betöltött, tágabban értelmezett szerepe, illetve az alulról jövő kezdeményezések és az államhatalom viszonya szempontjából? Íme, néhány kérdés azok közül, amiket új adatsorok és a belőlük levont következtetések elemzésével próbálunk megválaszolni.

Először a tanácsok fennmaradásának zavarba ejtő tapasztalatát vizsgáljuk meg, friss adatokon keresztül. Ezután egy pártpolitikára épülő értelmezési keretet adunk annak megértéséhez, milyen körülmények között szolgálják a részvételi intézmények a demokrácia elmélyítését és az alulról szerveződő mozgalmak érvényesülését, és mikor működnek a populista, autoriter hatalom eszközeként, mint a mai Venezuelában. Ezt az értelmezési keretet a venezuelai községi tanácsok történeti fejlődésén és politikai arculatának változásain keresztül mutatjuk be. Végül megvizsgáljuk az eredményekből levont széleskörű következtetéseket és a latin-amerikai részvételi demokrácia bizonytalan jövőjét.

A tanácsok fennmaradása

Az egyik szerző (J. Abbott) 2018 végén országos reprezentatív felmérést végzett Venezuela felnőtt lakosságának körében. Az eredmény arról tanúskodik, hogy az elmúlt három évben valóban csökkent a részvétel a közösségi tanácsokban. Az 1. ábrán látható, hogy a venezuelaiak 45%-a szerint a tanácsokban való részvétel az utóbbi években csökkent, 32%-uk gondolja úgy, hogy a részvétel nem változott, míg 13% szerint a részvétel nőtt.²

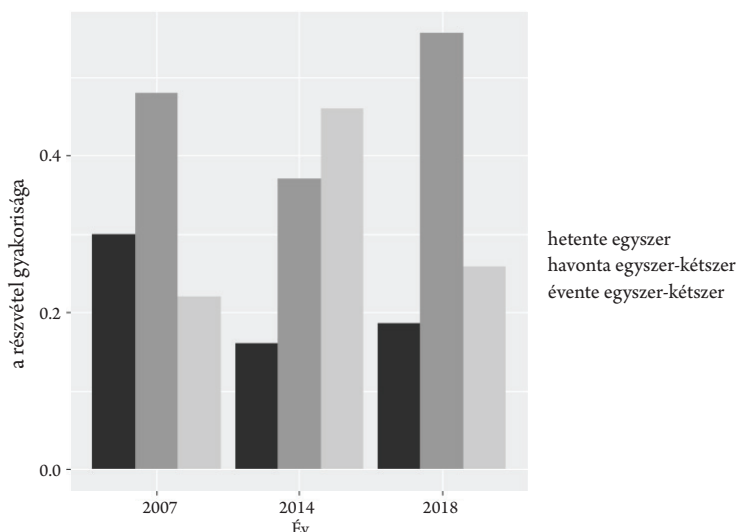

1. ábra: Részvétel a közösségi tanácsokban

Megjegyzés: A szerzők számításának alapjául szolgáló országos reprezentatív felmérés 1135 venezuelai személy bevonásával készült, 2018 végén.

Nem meglepő módon, a részvétel csökkenésének legfontosabb okai a gazdasági válsággal összefüggő tényezők, mint pl. a tanácsok által biztosított pénzügyi források és szolgáltatások hiánya. A válaszadók 50%-a nyilatkozott úgy, hogy a pénzügyi támogatás és a szolgáltatások hiánya az oka a részvétel hanyatlásának. Ez bizonyítja, hogy Venezuela gazdasági krízise 2014-től kezdődően valóban negatív hatással volt a közösségi tanácsokban való részvételre. Ugyanakkor a venezuelaiak 50%-a arról számolt be, hogy a tanácsokban való részvétel az elmúlt

években nem csökkent, és a valaha aktív tagok 62%-a, saját bevallása szerint, még mindig aktív volt 2018 végén. Becsléseink szerint 2018-ban a felnőtt venezuelai lakosság kb. 31%-a vett részt a tanácsokban, ami alig kevesebb, mint a 2014-es arány. Mint ahogy ez a 2. ábrán látszik, az aktivisták részvételének gyakorisága a tanácsok működésében Venezuela 2014-es válságától kezdve éppen hogy nőtt. Ez a kép messzemenően ellentmond több jegyzett tanulmány jóslatának a közösségi tanácsok eltűnéséről (Handlin 2016; Morgan 2018).

2. ábra: A közösségi tanácsok működésében való részvétel gyakorisága

Megjegyzés: a szerzők beclése. A 2007-es és 2014-es adatok forrása a LAPOP Americas Barometer.³ A 2018-as adatok a szerzők eredeti felmérésén, 1037 közösségi tanácsí résztvevő beszámolóin alapulnak. A kérdések megfogalmazása minden évben ugyanaz volt.

A rezsim védelmében

A közösségi tanácsokat gyakran használták arra, hogy rajtuk keresztül a Chávez-kormányzat keretein belül kritizálják a bolivári forradalmi kormányt. A Maduro kormányzat sok baloldali kritikusát idézte fel, hogy Chávez elnök a tanácsoknak (és a közösségeknek [*comunas*], amik legalább öt közösségi tanácsot magukba foglaló, magasabb szintű döntéshozó egységek) központi szerepet szánt a venezuelai szocializmus építésé-

ben. Azzal érveltek, hogy Chávez halála után, Maduro uralma alatt, a forradalom bürokratikus és korrupttá vált (Marquina 2019, Vaz 2018a). Előfordultak összetűzések a kormány és az alulról jövő kezdeményezések aktivistái között, akik a tanácsok és a községek nagyobb szerepét szerették volna kiharcolni a venezuelai politikai életben. Egy esetben ez oda vezetett, hogy az uralkodó Venezuelai Egyesült Szocialista Párt (PSUV) elcsalta a polgármester-választást egy község köztisztvisletben álló vezetőjével szemben (Vaz 2018b). Ezek azonban általában elszigetelt esetek voltak, és az alulról szerveződő tanácsok azon vezetői, akik Madurót kritikával illették, nagyrészt az ő pártját fogták a jelenlegi alkotmányos válság kapcsán.

A tanácsok és a községek ugyan teret adtak a kritikának a chávizmuson belül, de az a nyomás, amit ily módon Maduro kormányára gyakoroltak, eltörpült amellel a szerep mellett, amit a kormány hatalomban tartásában játszottak az ország gazdasági és politikai válsága idején. Ez felhívja a figyelmet az alulról szerveződő, részvételen alapuló, de az uralkodó párthoz szorosan kötődő mozgalmak árnyoldalára: nem kis részben a községi tanácsoknak köszönhető, hogy a venezuelai kormány megőrizte lojális támogatói bázisát, ami döntő fontosságúnak bizonyult, amikor a lakosságot a megkérdőjelezhető választások alkalmával – mint pl. a 2018-as elnökválasztás idején – mozgósítani kellett. A Néphatalom Elnöki Bizottságának egyik egykori elnöke, akit azzal bíztak meg, hogy ellenőrizze a községi tanácsok igazgatását országos szinten, elmagyarázta, hogy a bolívari forradalmat egy szűk támogatói csoport „stabil, megszilárdult magja” tartja fenn, és hogy a tanácsok „kulcsfontosságú intézmények voltak a társadalom mai, forradalmi szövetének kialakításában”. Így folytatta: „kétségtelenül a községi tanácsok biztosították az alapokat” a chávizmus megszilárdításának támogatásához.⁴ Ez a bázis, amit a helyi közvéleménykutatások 2018 elején a venezuelai lakosság 20%-ára becsültek, adta a Venezuelai Egyesült Szocialista Pártra leadott szavazatok többségét a 2017-es és 2018-as választásokon.⁵

A községi tanácsok központi szerepet játszottak Venezuela mostani gazdasági válsága alatt abban is, hogy segítették a kormánynak fenntartani a lakosság nagy részéhez eljutó havi élelmiszersegélyeket. Enélkül a rendszer nélkül – amit a spanyol nyelvű rövidítés után CLAP-nak neveznek – a kormány az elmúlt öt évben nem tudta volna sikerrel minimalizálni a lakosság körében a zavargásokat. Egy kormányhivatalnok szerint, a községi tanácsok által teremtetett, alulról szerveződő chavezista hálózat nélkül „elképzelné sem lehetett volna

egy CLAP-jellegű szerveződést; ez nemcsak a forradalom hatalmon tartása tekintetében bizonyult alapvetőnek, de nélkülük sok venezuelai éhen halt volna.”⁶ A tanácsok által teremtett helyi bázisok adták azt az alulról szerveződő infrastruktúrát, aminek segítségével a havi élelmiszer-csomagok valóban eljutottak a közösségekhez országszerte.

Hogyan maradtak fenn a tanácsok ilyen sokáig?

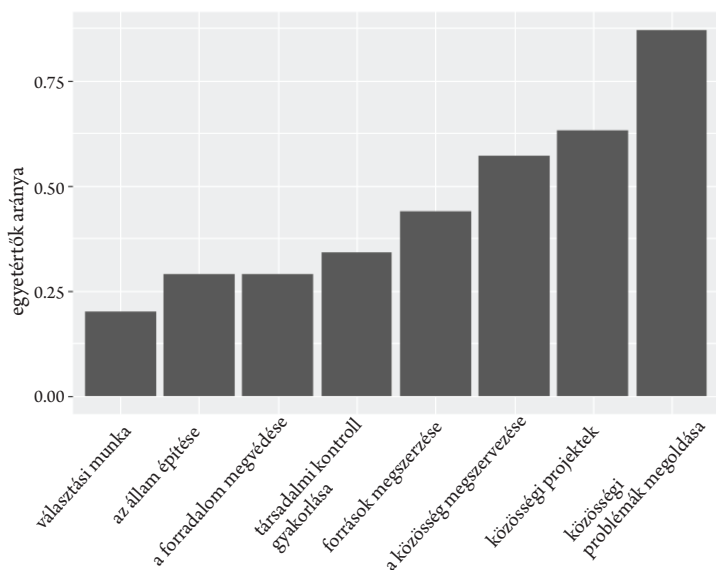
A kutatók jóslataival ellentétben, a községi tanácsok nem tűntek el a gazdasági visszaesés idején, és nem is váltak komoly politikai teher-tétellé Maduro kormánya számára. A tanácsok nem idejétmúltak: hasznosak és szükségesek a chávizmus fenntartásához. Központi szerepet játszottak a kormányzat túlélésében egy egyedülálló politikai és gazdasági válság idején, igazolva azokat a félelmeket, hogy a rezsim támogatóinak politikailag irányított segélyezése domináns mintává válhat (Penfold 2007; Hawkins 2010, 195–230). Három alapvető tényező segít megmagyarázni ezt a fejleményt.

Annak ellenére, hogy – a csoportok megalakulását elősegítendő – a tanácsokat támogató állami hivatalnokok általában a bolivári forradalmat éltető retorikát használnak, az alulról szerveződő kezdeményezések szintjén más a realitás. A tanácsok nem feltétlenül ideológiától átitatott terek, ahol csak a rezsimet támogató magatartás képzelhető el.⁷ Ez lehetővé teszi az együttműködést a bolivári forradalom aktív, néha különböző, sőt egymásnak ellentmondó nézeteket valló chávezistái számára. A 3. ábrán látható, milyen széles a tanácsok funkciójával kapcsolatos értelmezések skálája. Néhányan úgy tekintenek a tanácsokra, mint nem-ideológiai terekre, amiknek feladata a községi problémák megoldása vagy a közösség forrásainak biztosítása. Mások kifejezetten politikai kontextusban gondolkodnak rájuk, és abban hisznek, hogy a tanácsok feladata a szavazatok megszerzése, a forradalom védelmezése az ellenzék támadásaitól, és az alapok megteremtése a venezuelai társadalom mélyreható átalakulásához.

Ez a rugalmasság lehetővé teszi a tanácsok számára, hogy magukba olvasszanak olyan különböző politikai szemléleteket, amelyek az ideológiai szempontból rugalmatlanabb chávezista szervezetekben – mint amilyen maga a PSUV is – romboló hatású belső feszültségekhez vezettek. Azáltal, hogy számos alternatív okot kínálnak a részvételre akkor is, amikor a gazdasági és politikai nehézségek aláássák a részvételi szándékot, a tanácsoknak lehetőségük nyílik hatékonyabban

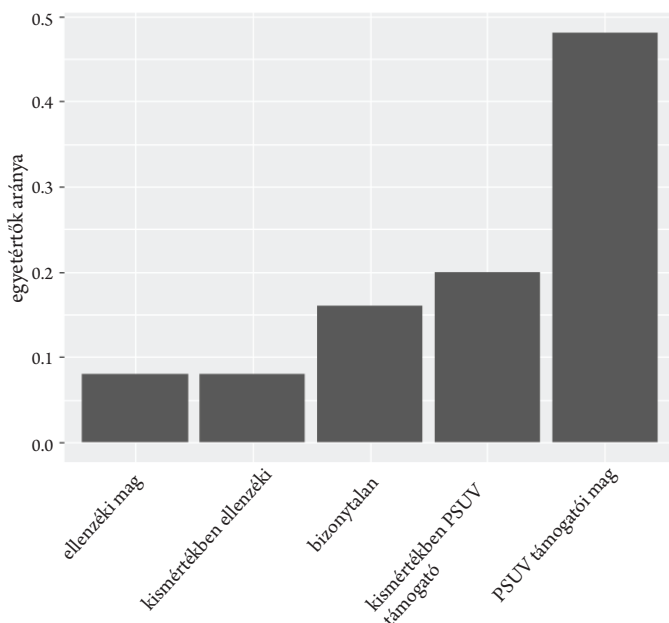
enyhíteni a gazdasági és politikai megrázkódtatásokat, mint amire a többi chávezista tömegmozgalom képes. Ha a tanácsok pusztán ideológiamentes szervezetek lennének a források szétesztására a helyi közösségek között, a legtöbb résztvevő elveszítené érdeklődését a gazdasági nehézségek idején, amikor a tanács költségvetése csökken. Ahogyan ezt fentebb említettük, vannak ugyan arra utaló jelek, hogy a csökkenő költségvetés negatívan hat a részvételre, az alternatív indítékok azonban segítettek enyhíteni ezt a visszaesést.

Ugyanakkor, ha a tanácsok pusztán a PSUV szavazatszerzési törekvéseinek cinikusan használt eszközei volnának, az emberek elvesztenék a részvételi motivációt, amikor a párt választási szerencséje megfordul. Ezen a ponton válik fontossá a tanácsok komplex eredete. Amikor a politikai és gazdasági helyzet azzal fenyegetett, hogy aláássa bizonyos csoportok részvételi hajlandóságát, az aktivisták alternatív részvételi indítékai enyhíteni tudták ezeket a károkat.

3. ábra: A közösségi tanácsok funkciói

Megjegyzés: A szerzők kalkulációinak alapjául szolgáló felmérés 1078 közösségi tanács résztvevő bevonásával készült 2018 végén. Ezek a számok csak olyan válaszadók adatait mutatják, akik saját bevallásuk szerint a PSUV tagjai voltak. Feleletválasztós kérdés.

4. ábra: A közösségi tanácsok résztvevői szavazói csoportok szerint

Megjegyzés: a szerzők kalkulációinak alapjául szolgáló felmérés 1078 közösségi tanácsi résztvevő bevonásával készült 2018 végén. Feleletválasztós kérdés.

A 4. ábra mutatja, hogy a tanácsok ideológiai rugalmassága igen sokrétű politikai részvételt tesz lehetővé, ami, bár erősen a chávizmus felé hajlik, mégis lefedi a teljes venezuelai politikai spektrumot. A résztvevők ezáltal úgy tekinthetnek a tanácsokra, mint közösségi szervezetekre, amelyeknek van ugyan némi pártos jellegük, de átlépnek a pártpolitika keretein, és a hagyományos szomszédi közösségekhez hasonló szerepet töltenek be. Ez segít megmagyarázni, miért vallotta egy 2011-es felmérésben a venezuelaiak 70%-a, hogy a tanácsok nélkülözhetetlenek a közösségek problémáinak megoldásában, és miért mondta 60%-uk 2018 decemberében, hogy a tanácsok nem csak a PSUV, de a teljes közösség számára hasznosak.⁸

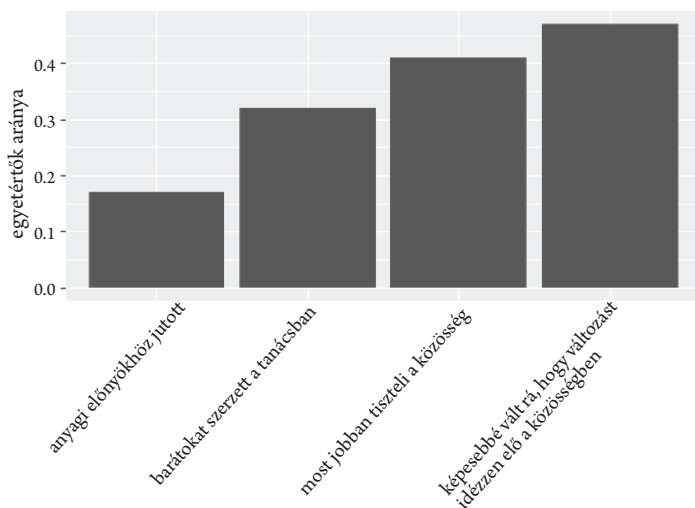
A közösségi tanácsok által kínált nem-anyagi jellegű előnyök, amiket más chávezista tömegszervezetek nem kínáltak, ugyancsak hozzájárultak a közösségi tanácsokban való részvétel fenntartásához, az árak robbanásszerű emelkedése és Chávez népszerűsége mellett. Ha a tanácsok csak anyagi juttatásokat kínálnának, azt várnánk, hogy a részvétel jelentősen lecsökken a tanácsok finanszírozásának visszaesé-

sével. Ha azonban a résztvevők a pénzügyi támogatáson túli előnyökhöz jutnak, azt várjuk, hogy a részvétel a tanács forrásainak elapadása esetén is töretlen marad. Felmérésünk azt jelzi, hogy a tanácsok az anyagiakon túl is jelentős előnyöket kínálnak. A községi tanácsokban résztvevők több mint 50%-a vallotta, hogy társasági életük jelentős része a tanács keretein belül zajlik. Több mint 60%-uk identitásuk fontos részének tartotta a tanácsban való részvételt, amelynek köszönhetőn nagyobb megbecsülésnek örvendenek saját közösségükben is. Ezen túl, 80%-uk mondta azt, hogy a tanácsban való részvételük által többet tudnak közösségük életéről és történeteiről.

A községi tanácsok résztvevői nemcsak arról számolnak be, hogy a tanácsokban végzett munkájuk által jelentős nem-anyagi előnyökre tesznek szert, de arról is, hogy ezeket az előnyöket többre is becsülik, mint a tanácsai részvételen keresztül kapott anyagi juttatásokat. Az 5. ábrán látszik, hogy azok között a tanácsai résztvevők között, akiknek a tanácsai munka során pozitívan változott a véleményük a PSUV-ról, jelentősen kisebb arányban vannak jelen azok, akik a párttal kapcsolatos véleményük javulását anyagi javaknak tulajdonítják, mint azok, akik a nem-anyagi előnyöket emelik ki, mint pl. hogy új barátokat szereztek, és úgy érzik, jobban megbecsüli őket a közösség. Következésképpen, még ha az anyagi juttatások csökkennek is, a résztvevők még mindig jelentős, nem-anyagi jellegű előnyökhöz jutnak, és ezáltal részvételi hajlandóságuk megmarad.

Végül, Venezuela egyre mélyülő gazdasági krízise is szerepet játszott abban, hogy jelentős maradt a részvétel a községi tanácsokban. A jelek szerint, az élelmiszerhez, vízhez és alapszolgáltatásokhoz való hozzáférés egyre komolyabb nehézségei a krízis alatt egyfajta túlélő mentalitást eredményeztek. Felmérésünk egyik fontos adata például, hogy a tanácsokban résztvevő venezuelaiak 45%-a a szolgáltatások hiányának tudta be a megemelkedett részvételi arányt. Beigazolódni látszik a feltételezés, hogy a venezuelaiak egyszerűen minden lehetséges forrást igyekeznek megragadni, és a községi tanácsok jelentik az egyik ilyen megmaradt forrást.

Az élelmiszerellátással összefüggő, jóváhagyott tanácsai kezdeményezések aránya a 2009-ben mért 4%-ról 2018-ban 15%-ra nőtt, míg a vízellátással összefüggő jóváhagyott tanácsai akciók aránya 5%-ról (2009) 12%-ra (2018) változott. Végül, az élelmiszer-bizottságokban aktív tanácsai tagok aránya 0%-ról (2009) csaknem 20%-ra ugrott (2018), s így ezek lettek a községi tanácsok legnépszerűbb bizottságai.⁹

5. ábra: Annak okai, hogy a tanácsi részvétel után javult a PSUV-ról kialakított vélemény

Megjegyzés: a szerzők számításainak alapjául szolgáló felmérés 1078 községi tanácsi résztvevő bevonásával készült 2018 végén. Feleletválasztós kérdés.

A baloldal, az államhatalom, a párt és az alulról szerveződő mozgalmak viszonya

Ahhoz, hogy felmérjük a tanácsok életképességének széleskörű következményeit a baloldal, a populista-autoriter törekvések és a részvételi demokrácia jövője szempontjából Latin-Amerikában, először meg kell értenünk a politikai pártok és a részvételi intézmények egymásra hatásának sokféleségét. Ez a viszony fontos szerepet játszik annak meghatározásában, hogy egy részvételi intézmény elmélyíti-e a demokráciát és kiszélesíti-e a politikai befogadást, vagy pedig populista autokraták cinikusan alkalmazott eszközévé silányul. A PSUV és a községi tanácsok viszonyának fejlődése fontos tanulságokkal szolgál ezzel kapcsolatban, és nyugtalanító következtetésekre ad okot a részvételi demokrácia latin-amerikai jövőjét illetően.

Érvelésünk szerint, a legépítőbb szerep, amit a részvételi intézmények egy társadalom életében játszhatnak, az, hogy intézményesítik az alulról jövő kezdeményezések közvetlen jelenlétét a politikai döntéshozásban. Ehhez szükséges: 1. az alulról jövő kezdeményezések résztvevőinek jelentős mozgósítása; 2. a teljes politikai spektrum

és minden társadalmi-szociális réteg egyenlő részvétele. Ha ez a két feltétel teljesül, a részvételi intézmények képesek megerősíteni történelmileg marginalizált közösségeket, megfiatalíthatják a helyi demokráciát, és megszilárdíthatják a képviseleti intézményeket a civil aktivizmuson keresztül. Hogy ezek a feltételek teljesülnek-e, az attól függ, hogy a politikai pártok hogyan alakítják a részvételi intézményekhez fűződő viszonyukat.

A pártok és a részvételi intézmények viszonyának modelljei

A politikai pártok három alapvető modellen keresztül kerülnek kölcsönhatásba a részvételi intézményekkel. Azt állítjuk, hogy egy párt stratégiai gondolkodását meghatározó modell erős kihatással lesz az alulról jövő kezdeményezések minőségére és a politikai képviselőre. Az első az erősen stratégiai jellegű „élcsapat-modell”. Ez a modell a részvételi intézményeket a párt közvetlen eszközeként használja a támogatók mobilizálására és a párt választói bázisának növelésére. A részvételi intézmények itt szigorúan véve eszközjellegűek: azért léteznek, hogy megvédjék a pártot a kritikus pillanatokban, vagy hogy megszilárdítsák a párt politikai hegemoniáját. Ez gyakran vezet klientalista, felülről lefelé irányuló viszonyrendszer kialakulásához, ami kizárja a pártot nem támogatókat. Ez a modell a részvétel magas szintjét képes elérni, de csak az uralkodó párt támogatóinak körében.¹⁰

A második modell a „kétpólusú hatalom” utópista modellje. A szándék itt az, hogy a képviseleti demokrácia hagyományos intézményeit, mint pl. a polgármestereket és a kormányzókat, lecseréljék egy alulról felfelé építkező, közvetlen demokratikus döntéshozatali folyamatra. Ez helyi részvételi intézmények területalapú rendszerét jelenti, ahol – legalábbis elméletben – bárki részt vehet a fontos döntések meghozatalában, és így hatással lehet a közösségre. A végső cél, hogy minden politikai döntést közvetlenül a szervező közösségek hozzanak meg. Amikor az ezzel a modellel összefüggő irányelv érvényesül, feszültségek keletkezhetnek a pártban azok között, akik a párt politikai hegemoniájának biztosítását tartják a legfontosabbnak, és azok között, akik alternatív intézmények felépítésében reménykednek.¹¹ Az élcsapat-modell és a kétpólusú modell általában egymást kiegészítő funkciókat töltenek be azáltal, hogy megerősítik a párt ideológiáját a támogatói magban. Következésképpen, amikor a kétpólusú modell dominál, az alulról szerveződő mozgalmak gyarapíthatják az alternatív

intézmények kiépítése iránt elkötelezettek számát, míg a társadalom más tagjai inkább a kirekesztődés felé sodródnak.

A harmadik modellt „elmélyülő demokráciának” nevezzük. Ebben a modellben a részvételi intézmények létező képviseleti intézményeket egészítenek ki, annak érdekében, hogy növeljék az állampolgári részvételt a közügyekkel kapcsolatos döntéshozásban, és erősítsék az állampolgárok hatékony politikai érdekérvényesítésének érzését. Az elmélyülő demokrácia modelljében a pártok legfontosabb törekvése, hogy maximalizálják a közösség tagjainak részvételét, függetlenül politikai hovatartozásuktól, és arra törekszenek, hogy a pártpolitikát a részvételi intézmények terein kívül tartsák. Amikor ez a modell érvényesül, a részvételi intézmények jó eséllyel megközelítik a teljes politikai spektrum különféle társadalmi csoportjaiba tartozó emberek teljes és egyenlő részvételének ideálját. Ugyanakkor, mivel az elmélyülő demokráciára fókuszáló részvételi intézményekből a pártok csak kis valószínűséggel húznak közvetlenül választási vagy egyéb politikai hasznot, kevésbé lesznek motiváltak, hogy forrásokat biztosítsanak ezen intézmények számára. Így a közösségi részvétel szintje korlátozott lesz azokhoz a részvételi intézményekhez képest, ahol az élcsapat-modell vagy a kétpólusú modell érvényesül.¹²

A gyakorlatban az aktorok változó mértékben alkalmazzák ezeket a modelleket. Így a tapasztalati elemzésnek figyelembe kell vennie a különböző modellek kombinációinak hatását. Amikor az elmélyülő demokrácia modellje dominál, és egyidejűleg akár a kétpólusú, akár az élcsapat-modell jelen van, az eredmény valószínűleg magas részvételi arány lesz (mivel az élcsapat-modell a párt keményvonalas pragmatistáit arra sarkallja, hogy forrásokat biztosítsanak a részvételi intézmények számára), s ez politikailag befogadó jellegű részvétellel ötvöződik, minimalizálva a kirekesztő gyakorlatot (mivel a párt jelentős erői koncentrálnak a részvételi demokrácia teljes politikai befogadást feltételező víziójára). Ezzel a kombinációval az a probléma, hogy instabil, és hajlamos az élcsapat-modell dominanciája felé sodródni, illetve kiszorítani az elmélyülő demokrácia modelljét.

Mindazonáltal, az elmélyülő demokrácia modellje képes együtt létezni az élcsapat- vagy a kétpólusú modellel úgy, hogy egyikük sincs domináns helyzetben. Ez egy ideiglenes periódushoz vezet, magas részvételi aránnyal és széleskörű politikai befogadással – bár nem olyan mértékben, mint amikor az elmélyülő demokrácia modellje teljes mértékben érvényre jut. Azonban ez a kombináció is instabil, és az élcsapat-modell uralma felé hajlik. Amikor az élcsapat- vagy

a kétpólusú modell dominál, és az elmélyülő demokrácia modellje csupán másodlagos, lehetnek példái a széleskörű politikai befogadásnak, de leginkább nagyarányú politikai kirekesztéssel kombinált magas részvételi arányt fogunk megfigyelni. Az idő előrehaladtával ez a kombináció az elmélyülő demokrácia modelljének további marginalizálása felé halad, és csak az élcsapat- vagy a kétpólusú modellt hagyja meg. Végül, bár a kétpólusú modell túlélheti az elmélyülő demokrácia modelljének élettartamát, később nagy valószínűséggel alárendelődik az élcsapat-modellnek.

A választási versengés feltételei

Az a tendencia, hogy az összes, fent felvázolt folyamat az élcsapat-vagy a kétpólusú modell felé mutat, és végül az élcsapat-modell dominanciájához vezet, felveti a kérdést, miért instabilak ezek a forgatókönyvek, és miért valószínűtlen, hogy az elmélyülő demokrácia modellje hosszú távon uralkodóvá válik. Milyen tényezők billentik egyik vagy másik modell javára a mérleget? Érvelésünk szerint az elsődleges kérdés, hogy az uralkodó párt választási versengésre kényszerül-e, és, legfőképpen, hogy milyen szintű lakossági támogatást élvez.

Amikor egy pártnak nagy a népszerűsége, kevésbé költséges rugalmasnak maradnia a részvételi intézményekhez fűződő viszonya tekintetében. A széleskörű politikai befogadást még új választói rétegek elérését lehetővé tevő, stratégiaileg előnyös eszköznek is tekinthetik. Így a három modell keveredése a párt ideológiai karakterétől és a rendelkezésére álló, a részvételi intézményeken keresztül szétsztható források mennyiségétől függ. Általánosságban azonban ebben a kontextusban a részvételi intézmények politikailag befogadó jellegűek, és igen magas részvételt vonzanak.

A kritikus pillanat: a chávizmus autoriter uralmának formalizálása

Tegyük fel azonban, hogy a párt választási sikere csökken. Például, mint a PSUV, a chávizmus pártja esetében 2007 után, a győztes választási koalíció egyre instabilabb lesz, a választási kampányra szánt források elapadnak, a párt pedig döntésre kényszerül: vagy feladja a részvételi intézményekre fókuszáló szemléletet a taktikázó választási aktivizmus kedvéért, vagy elfogadja az élcsapat-mentalitást, és a

részvételi intézményekre eszközként, a szűk választási célok kontextusában tekint. Az utóbbi opció egyre növekvő mértékben fogja maga után vonni az uralkodó pártot nem támogató személyek kizárását a folyamatokból, mivel a párt egyre inkább potenciális támogatóira összpontosítja a forrásait. Nem valószínű, hogy a részvételi intézmények hitelessége visszanyerhető a teljes lakosság körében, miután egy párt úgy dönt, hogy ezeket elsősorban választási célokra használja fel.

Autoriter visszaesés idején az élcsapat-modell még nagyobb valószínűséggel érvényesül. Az uralkodó pártnak többé nem kell amiatt aggódnia, hogy többségi koalíciót kell építenie a választási győzelemhez. Az elsődleges kérdés számára a támogatói mag lojalitásának megbízhatósága lesz: fenn kell tartani egy militáns bázist, ami hajlandó megvédeni a rezsimet mind az utcán, mind a valódi versengés nélküli választásokon a szavazófülkében. Ebben a kontextusban a pártnak kevés oka van arra törekedni, hogy politikailag befogadó szemlélet érvényesüljön a részvételi intézményekben. A kétpólusú modell fennmaradhat, egyrészt mert segít fenntartani az ideológiai elkötelezett pártkatonák támogatását, másrészt politikai igazolást is szolgáltat a párttal szembe helyezkedő választott tisztségviselők befolyásának aláásásához.

Ha egy párt arra törekszik, hogy minimalizálja az ellenzéki polgármesterek befolyását (illetve saját soraiban az engedékeny polgármestereket), a kétpólusú modell lehetővé teszi, hogy ezt a társadalom demokratizálását célzó terv részeként állítsa be, még akkor is, ha a kísérlet valójában az uralkodó párt hatalmának koncentrációjára irányul. A kétpólusú modell működhet autoriter visszaesés idején is, de értékes legitimációs funkciója ellenére általában háttérbe szorul a több azonnali és lényeges politikai előnnyel szolgáló élcsapat-moddellel szemben.

Venezuela 2015-től napjainkig jó példa az uralmon lévő párt azon törekvéseire, hogy a többdimenziós részvételi folyamatokat egydimenziós folyamattá alakítsa át, miután a választási versengés feltételeit már megváltoztatta. A chávizmus, miután 2015 decemberében elveszítette a parlamenti választásokat, elkezdte intézményi szinten is megvalósítani autoriter törekvéseit. A rezsim autoriter jellegének ez a formalizálása magában foglalt olyan hatalomszerzési akciókat is, amik segítették a párt uralmon maradását. A parlamenti választások lehetővé tették az ellenzék számára, hogy újrászervezzék a bíróságok lényegi szerveit és a választásokat irányító állami intézményeket, Maduro viszont nem volt hajlandó belenyugodni ezekbe a fejlemé-

nyekbe. 2017-ben, saját hatalmának átmentését szem előtt tartva, semlegesítette a törvényhozást azáltal, hogy az alkotmányon felül álló alkotmányozó nemzetgyűlést hívott össze, ami minden ellenzéki megmozdulás blokkolására alkalmas ütőkártyának bizonyult.

A többségi választási koalíció építése többé-kevésbé jelentéktelen szemponttá vált, így a PSUV számára egyre inkább az lett a községi tanácsok értéke, hogy fenntartanak egy viszonylag kicsi, de mélyen elkötelezett támogatói magot, akik képesek a rezsim alapvető legitimitációját biztosítani tömegdemonstrációkon és az alacsony részvétel mellett zajló választásokon (mint amilyen a 2017-es alkotmányozó nemzetgyűlés vagy a 2018-as elnökválasztás volt). Így a pártban kevés a szándék, vagy egyáltalán nincs is hajlandóság a részvételi intézmények politikailag befogadó tereinek fenntartására. A kétpólusú modell a retorika szintjén megmaradt, de ez egyre inkább csupán politikai eszköz az élcsapat-moddell szolgálatában, amivel a kétpólusú modell mellett elkötelezett pártkatonák támogatását fenn lehet tartani, és ideológiai igazolást lehet teremteni a jövőbeli hatalomkoncentrációs törekvésekhez.

Községi tanácsok: a részvételi intézmények változó politikai arculata

Az 1. és 2. táblázat foglalja össze az általunk felvázolt elméleti keretrendszert. A 2. táblázat részletezi a párt és a részvételi intézmények viszonyának modelljeit és ezek hatását a venezuelai községi tanácsok fejlődésére. A tanácsok indulása utáni első években, amikor a PSUV nagymértékű lakossági támogatást élvezett, és bőségesen rendelkezésre álltak források, mindhárom modell fontos szerepet játszott a párt és a tanácsok viszonyában. Azonban a 2008-as gazdasági krízis és az ellenzék 2010-es erős szereplése után a parlamenti választásokon az elmélyülő demokrácia modellje alárendelődött a két másik modellnek, ahogyan ez a tanácsok működését szabályozó, 2009-ben elfogadott konzervatívabb, államközpontú törvényben is tükröződik.¹³

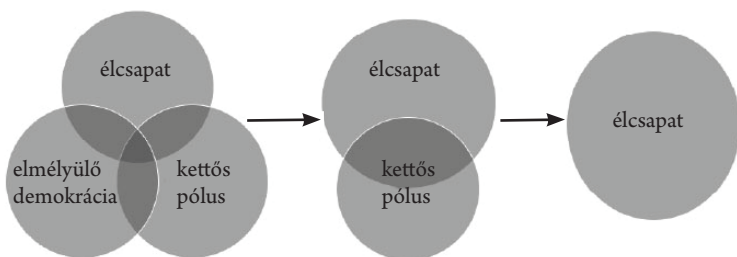
Az ellenzéknek a 2015-ös országgyűlési választásokon aratott győzelmét követően Maduro kormánya gyakorlatilag megszüntette a versengésen alapuló választásokat Venezuelában. Ilyen körülmények között az elmélyülő demokrácia modellje szinte teljesen eltűnt, és a kétpólusú modell egyre inkább pusztá eszközzé vált az élcsapat-moddell szolgálatában. A községi tanácsok kis híján a párt közvetlen szerveivé váltak.

	Magas szintű legitimáció	Alacsony szintű legitimáció
Demokratikus versengés	egymás mellett létezik a részvételi intézményekkel kapcsolatos elképzelések széles spektruma	az élcsapat-modell dominál
A demokratikus versengés csekély vagy hiányzik	(nincs adat)	az élcsapat-modell dominál

1. táblázat: A pártok és a részvételi intézmények viszonya változó politikai körülmények között

Modell	Eredmény	Venezuela közszégi tanácsaira jellemző
csak a kétpólusú és az élcsapat-modell van jelen	az uralkodó párton belül feszültség keletkezik, miközben megerősödik az uralkodó párt bázisa és a társadalom más csoportjai egyre növekvő mértékben záródnak ki a folyamatokból	2015 után
csak az elmélyülő demokrácia modellje van jelen	elszigetelt esetekben az alulról jövő kezdeményezések politikai képviselőinek javulása tapasztalható	soha
az elmélyülő demokrácia modellje dominál, mellette másodlagosan jelen van a kétpólusú vagy az élcsapat-modell	békés együttélés, amíg a politikai szükségszerűség rá nem kényszeríti a pártot a részvételi intézmények felhagyására	soha
a kétpólusú és/vagy az élcsapat-modell dominál, mellette az elmélyülő demokrácia modellje másodlagos	békés együttélés, amíg a politikai vagy gazdasági szükségszerűség ki nem kényszeríti valamelyik modell elhagyását	2009–2015
az elmélyülő demokrácia modellje, a kétpólusú és az élcsapat-modell közel egyforma mértékben van jelen	békés együttélés, amíg a politikai vagy gazdasági szükségszerűség rá nem kényszeríti a pártot a részvételi intézmények felhagyására vagy a kétpólusú / élcsapat-modell dominanciájára	2006–2009 (újonnan alakult közszégi tanácsok)

2. táblázat: A pártok és a részvételi intézmények közötti viszony modelljeinek hatása az alulról jövő kezdeményezésekre

6. ábra: A részvételi intézmények és a hatalmi politika

Következtetések

Venezuela községi tanácsainak példája azt mutatja, hogy a részvételi intézmények jócskán túlélhetik azt az élettartamot, amit a kutatók a fluktuáló politikai hatalom és a gazdasági feltételek alapján jósolnak nekik. Annak ellenére, hogy az olajból származó bevételekben gazdag költségvetést elapasztotta a gazdasági visszaesés, és a politikai polarizáció a tanácsok irányíthatatlanságával fenyegetett, a községi tanácsok még mindig több ezer közösségben működnek országszerte. Fennmaradásuk záloga, sajnos, az a szerep, hogy összetartják a PSUV támogatói magját, főként a városi szegények körében. A megalakulásuk utáni első években a tanácsok, a rengeteg probléma ellenére, lehetőséget teremtettek sok, korábban marginalizált, alulról jövő kezdeményezés aktivistái számára. Ez az egyensúly a felülről lefelé és a lentől felfelé ható erők között igen törekeny volt. Ahogyan a párt választási potenciálja hanyatlott és gazdasági forrásai elapadtak, a tanácsok egyre inkább a PSUV függelékeivé lettek, és kiszorították az elmélyülő demokrácia tereit.

Milyen tanulsággal szolgálnak a községi tanácsok a baloldal és a részvételi intézmények latin-amerikai jövőjével kapcsolatban? Sajnálatos módon megerősítik azokat a félelmeket, hogy a helyi részvételi demokrácia – ami a régióban régóta a baloldal jellemző irányelve – a legjobb esetben is csak egy értékes alulról jövő kezdeményezés, ami csupán ideiglenesen és bizonyos meghatározott körülmények között működhet. A tapasztalatok szerint a legrosszabb esetben, gátlástalan kormányok kezében a társadalmi kontroll eszközévé válik.

A kutatás szempontjából, szélesebb értelemben, elemzésünk három lényegi újdonsággal szolgál. Először, újra középpontba helyeztük a

részvételi demokrácia és a hatalmi politika összefüggéseiről szóló vitát. Másodszer, ennek a vitának a keretein belül két fontos új elmélettel álltunk elő, amelyeket reményeink szerint nagyobb részletességgel fogunk kifejteni a jövőben. Amikor a politikai és gazdasági feltételek a részvételi intézmények fenntartásának szempontjából előnytelenné válnak, a legtöbb párt felhagy velük. Azok a pártok, amelyek nem adják fel ezeket az intézményeket, nagy valószínűséggel az autoriter hatalom megszilárdítási stratégiájának eszközévé teszik őket. Harmadszor, miközben felhívtuk a figyelmet az aktivisták, állami intézmények és pártok alulról jövő kezdeményezések szintjén zajló interakcióinak részletesebb elemzésére, azt állítottuk, hogy a részvételi intézmények politikai arculatának megváltozásával kapcsolatban nem az a kérdés, hogy bekövetkezik-e, hanem csupán az, hogy mikor. Ez a megfigyelés nem kell, hogy cinizmusra adjon okot. Nem azzal érvelünk, hogy a változó politikai arculat minden esetben teljes körű kollaborációhoz vezet – bár nehéz megnevezni olyan nagyszabású részvételi demokratikus kísérletet Latin-Amerikában, akár baloldali, akár centrista kormányok alatt, amely hosszú ideig fennmaradt volna, és elkerülte volna a választási célú együttműködést a pártokkal.

Inkább azt állítjuk, hogy a politikai pártok vezetői megválaszthatják, hogy milyen modellt alkalmaznak az alulról jövő kezdeményezések irányításában. Persze az a tény, hogy a vezetők választhatnak, önmagában nem ad okot optimizmusra. A dolog önkéntes jellegének kiemelésével rámutathatunk, hogy a kreatív vezetés és a találékonyság szervezés nélkülözhetetlen, ha életre akarjuk kelteni a részvételi demokráciát.

Jegyzetek

- ¹ A szerzők beszélgetése Luis Vidallal a *More Consulting and Polling* cégtől, 2019. április 15-én.
- ² Felmérésünket 2018 novembere és decembere között végeztük. 1800 személyt kérdeztünk ki, akiket hat személyes csoportokra osztottunk (két községi tanács vezető, két egyszerű tanácsi résztvevő, és két ember, akik soha nem vettek részt a tanácsi munkában). Véletlenszerűen alkottunk mintát ilyen hatszemélyes csoportokból Venezuela-szerte 300 helyen, rétegzett mintavételi technika alkalmazásával, amiben a községeket véletlenszerűen választottuk ki a lakosság számának függvényében. Mivel tanácsi tagokat és a tanácsokban soha részt nem vevőket is megkérdeztünk, a felmérés alkalmas volt országos szinten reprezentatív statisztikák készítésére, mind a tanácsok munkájában részt vevőkre, mind a teljes lakosságra nézve.

- ³ Az *Americas Barometer* felmérést a Latin American Public Opinion Project (LAPOP) készíti: www.LapopSurveys.org.
- ⁴ Interjú a venezuelai Néphatalom Elnöki Bizottságának egykori elnökével, 2018. december 5.-én.
- ⁵ A 2018-as venezuelai elnökválasztáson pl. 30–46%-ra becsülik a részvételi arányt. Ha ennek átlagát, 38%-ot veszünk, és feltételezzük, hogy Maduro támogatói bázisa a résztvevő választók 20%-át tette ki, illetve hogy a támogatói magban magas volt a részvételi arány (felmérésünk szerint 90% felett), ez azt jelenti, hogy a 2018-as választásokon a Madurora leadott szavazatok legalább 70%-a a támogatói magtól érkezett. Vagyis Maduro akár még úgy is megnyerhette volna a választást, ha csak a támogatói mag áll mögötte. A 2017-es alkotmányozó nemzetgyűlésen a részvételi arány ennél alacsonyabb volt, így ekkor még inkább érvényesülhetett Maduro támogatói bázisának hatása.
- ⁶ Interjú a venezuelai Néphatalom Elnöki Bizottságának egykori elnökével, 2018. december 5.-én.
- ⁷ Ennek kérdéséhez gazdasági fellendülés idején ld. McCarthy 2012.
- ⁸ *Cultura Comunal del Venezolano*. Dataslatam, 2011. november, és a szerzők saját felmérése, 2018.
- ⁹ A 2009-es adatok forrása Machado (2019); a 2018-as adatok a szerzők eredeti felméréséből származnak, amit 2018 végén, 1078 tanácsi résztvevő bevonásával készítettek.
- ¹⁰ A PSUV és a tanácsok viszonyát ilyenformán megfogalmazó szakirodalomhoz ld. Handlin 2015, McCarthy 2016.
- ¹¹ A PSUV és a községi tanácsok közötti viszony koncepciójáról ld. Ciccariello-Maher 2013, 10. fejezet.
- ¹² A szakirodalomban ez a leggyakoribb értelmezése a politikai pártok és a részvételi intézmények közötti viszonyoknak. A legfontosabb példák: Wampler 2007, Baiocchi 2005, Avritzer 2009.
- ¹³ *Asamblea Nacional de la Republica Bolivariana de Venezuela, Ley de los consejos comunales* (Caracas, 2009). Ez a törvény, ami egy azonos nevű, 2006-ban elfogadott törvényt váltott fel, megnövelte a központi kormányzat szerepét a községi tanácsok működésében, és nyíltabban kötötte össze a tanácsokat a kormány „21. századi szocializmus” elnevezésű programjával.

Felhasznált irodalom

- Avritzer, Leonardo 2009: *Participatory Institutions in Democratic Brazil*. Washington and Baltimore: Woodrow Wilson Center Press with Johns Hopkins University Press.
- Baiocchi, Gianpaolo 2005: *Militants and Citizens: The Politics of Participatory Democracy in Porto Alegre*. Stanford: Stanford University Press.
- Billar, David 2019: World Bank Cuts its Latin America Growth Cal. *Bloomberg*, 2019. április 9. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-04-04/world-bankcuts-latin-america-growth-outlook-on-fresh-headwinds> (Letöltés: 2019. május 9.)

- Calzadilla, Tamoa —Lopez, Jose Fernando 2018: Venezuelans Break Record for U.S. Asylum Petitions, But Few Are Approved. *Univision News*, 2018. október 31. <https://www.univision.com/univision-news/latin-america/venezuelans-breakrecord-for-us-asylum-petitions-but-few-are-approved> (Letöltés: 2019. május 9.)
- Ciccariello-Maher, George 2013: *We Created Chávez: A People's History of the Venezuelan Revolution*. Durham — London: Duke University Press.
- Davies-Contrapunto, Vanessa 2017: Encuesta revela que hay más chavezistas descontentos que chavezistas maduristas. *Aporrea.org*, 2017. július 13. <https://www.aporrea.org/ideologia/n311420.html> (Letöltés: 2019. május 9.)
- Encuesta Nacional de Condiciones de Vida (ENCOVI) 2019: Avances de Resultados 2018. *Universidad Católica Andrés Bello, Universidad Central de Venezuela and Universidad Simón Bolívar*. <http://elucabista.com/wp-content/uploads/2018/11/RESULTADOSPRELIMINARES-ENCOVI-2018-30-nov.pdf> (Letöltés: 2019. május 9.)
- Handlin, Samuel 2015: How to Keep the Playing Field Tilted: Mass Organization and the Durability of Competitive Authoritarianism. *Social Science Research Network Working Paper*, January 6, 2015. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2546196>
- Handlin, Samuel 2016: Mass organization and the durability of competitive authoritarian regimes: Evidence from Venezuela. *Comparative Political Studies* 49 (9), 1238–1269.
- Hawkins, Kirk 2010: *Venezuela's Chavismo and Populism in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leon, Ibis 2018: Seijas: 60% de los Encuestados Prefiere 'un Lider que no Provenza del Chavismo. *Efecto Cocuyo*, 2018. november 28. <https://efectococuyo.com/politica/seijas-60-de-los-encuestados-prefieren-un-lider-que-no-provenza-del-chavismo/> (Letöltés: 2019. május 9.)
- Machado, Jesus 2009: Participacion social y consejos comunales en Venezuela. *Revista Venezolana de Economía y Ciencias Sociales* 15(1), 173–185.
- McCarthy, Michael M. 2012: Possibilities and Limits of Politicized Participation: Communal Councils, Coproduction, and Poder Popular in Chávez's Venezuela. In: Kenneth E. Sharpe, M. Cameron, E. Hershberg (szerk.): *New Institutions for Participatory Democracy in Latin America: Voice and Consequence*. New York, Palgrave, 123–148.
- McCarthy, Michael 2016: *Populism in Power: Venezuela's Chavismo from Mobilization to Party-Building (1999-2010)*. (Doktori disszertáció.) Johns Hopkins University, Baltimore, MD.
- Marquina, Cira Pascual 2019: What's Been Learned Won't Be Easily Forgotten: A Conversation with Antonio Gonzalez Plessmann. *Venezuelanalysis.com*, 2019. január 17. <https://venezuelanalysis.com/analysis/14235> (Letöltés: 2019. május 9.)
- Morgan, Jana 2018: Deterioration and Polarization of Party Politics in Venezuela. In: Scott Mainwaring (szerk.): *Party Systems in Latin America: Institutionalization, Decay and Collapse*. Cambridge, Cambridge University Press, 291–325.
- Penfold, Michael 2007: Clientelism and Social Funds: Evidence from Chávez's Missions. *Latin American Politics and Society*, 49(4), 63–84. <https://doi.org/10.1111/j.1548-2456.2007.tb00392.x>

- Vaz, Ricardo 2018a: Production and Conflict in El Maizal Commune. *Venezuelanalysis.com*, 2018. szeptember 7. <https://venezuelanalysis.com/analysis/14038> (Letöltés: 2019. május 9.)
- Vaz, Ricardo 2018b: Interview with Angel Prado (Part I): 'The Commune Holds the Solution to the Crisis'. *Venezuelanalysis.com*, 2018. augusztus 16. <https://venezuelanalysis.com/analysis/14005> (Letöltés: 2019. május 9.)
- Wampler, Brian 2007: *Participatory Budgeting in Brazil: Contestation, Cooperation and Accountability*. University Park, PA, Penn State University Press.

(Fordította: Lyublyanovics Kyra)

Eredeti megjelenés: Grassroots participation in defense of dictatorship: Venezuela's Communal Councils and the future of participatory democracy in Latin America. *The Fletcher Forum of World Affairs*, 43. évf., 2. szám (2019. nyár), 95–116.

Antiszemizmus (és más előítéletek) a magyar történetírásban

Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944.* Budapest, Jelenkor Kiadó, 2016.

Egy olyan alapállásból kiindulva, mely szerint „antiszemita az, aki a zsidókat okolja az antiszemizmusért” Ungváry „kibővített és javított” disszertációja a gyengén burkolt előítéletesség iskolapéldája. Ám a Bolgár Dániellel folytatott vita¹ után nincs ebben titok. (Gyakorlatilag Ungváry statisztikákra vonatkozó eljárás módját Bolgár olyan szépen megvilágította, hogy itt csupán ideológiai és episztemológiai észrevételeket kell tennünk.) A meglepetés az, hogy egy több szinten és több irányban is előítéletes, némely helyütt pedig enyhén szólva is gyanús módszertanú írás miként került elfogadásra és tett szert eme hihetetlenül nagy elismerésre.

Felmerül a kérdés, hogy miben jelenik meg az előítéletesség az egész szövegben elosztva.

A strukturális elemzés elhagyása. Ungváry a kortárs divatnak engedve, a szélsőjobboldalt is szociálisan érzékenynek akarja beállítani. Ám még az általa idézett szövegrészekből is látható, hogy a jobboldal legfeljebb zsidó résztvevőitől szerette volna megfosztani a kapitalizmust,² és a munkásságot nem felemelni akarta, hanem ebben a pozícióharcban szerette volna kihasználni.³ „Szociálpolitikáról” beszél,⁴ ám be kell ismerje, hogy a szegényeknek nem jutott a zsákmányból.⁵

Az egész disszertációnak is ez utóbbi tézis az alapkoncepciója, jelesül: a szélsőjobboldal mindössze „a mérhetetlen zsidó vagyon” „szorításában” igyekezett kiutat találni, hogy élhessen nemzet e hazán⁶ – innentől Ungvárynak mindössze a *kivitelezést* kell barbárnak bélyegeznie, hogy úgy tűnjön, szemben áll a történelmi szélsőjossal, ám egész felfogása alapján szemmel láthatólag egy akkor „létező” zsidókérdés tézise mellett kötelezi el magát.

„A zsidó” a tőkés átalakulásban vezető szerepet játszik Ungvárynál,⁷ ám ennek részletezésére nem tér ki, és a kontextus alapján szabad akaratot tulajdonít „neki” a „kapitalizmusformák” alakításában.⁸ (Noha a piaci rendszer determináló erejű, nincs igazi variabilitása.) Ez alapján számára az antiszemitizmus a kapitalizmus fejlődéséből következik, és csakis ennek dinamikájában érthető meg.⁹ Ám a zsidóságnak (a feudalizmus idejétől számított) piaci szférába kényszerített voltáról nem szól.¹⁰ Pontosabban lábjegyzetben ismeri el, hogy a Horthy-korszak elmaradott társadalomszerkezettel bírt, ennek következménye az elosztás tereire szorított zsidóság.¹¹

Ugyancsak elhagyja a gazdasági-szociális összefüggésrendszer strukturális elemzésének az elvét (pontosabban fel sem veti) a szélsőjobb általa tulajdonított „antikapitalizmusa” esetében. Hasonlóképpen a feudalista-retrográd irányzatnak már a *Kommunista Kiáltvány* III. fejezet 1/a pontjában is említett „reakciós antikapitalista” utópizmusát sem hajlandó tárgyalni, megkülönböztetve utóbbit a kispolgári elemeknek a monopolista pozíciót saját maguk számára kívánó „örsegváltó” politikájától, holott mindkettő élesen elválik a marxista programtól, persze kontextusában tárgyalva. Ungváry éppen ezt kerüli el; kiragadott részleteket elemez. Egy váratlanul feltűnő idézet mégis elárulja, hogy a szélsőjobbnak a baloldali szociális program papírmaséjára éppen a baloldal lefegyverzése miatt volt szüksége.¹²

Ungváry minden hivatkozás nélkül állítja, hogy Gömbös „az osztályok nélküli társadalom híve volt”, ugyanakkor a tőke mindössze enyhe *korlátozására* volt kész.¹³ A két állítás logikailag kizárja egymást.

Az antiszemitizmus felerősödését „a Tanácsköztársaság tapasztalatai” ködös képére igyekszik visszavezetni,¹⁴ ignorálva, hogy az értelmiség már 1917-re tematizálni kényszerült a „zsidókérdést”,¹⁵ prózaian szólva a hadibeszállítókna a rendszer és a hadigazdaság természetéből következő törvénytelen ségei okán!¹⁶ Amikor azonban a hadiipari panamák tényeit veszi sorra, egyértelműen „a zsidóra” és a hangulatra szűkíti le az elemzést:¹⁷ a GYOSZ ellenezte a munkanélküli segély bevezetését, a GYOSZ vezetősége zsidókból állt, és „ez okozott” antiszemitizmust...¹⁸ Valóban egyszerű szillogizmussal állunk szemben?

Ungváry idézi, hogy már 1919 augusztusától létezett egy elképzelés az 1914 után „beszivárgott zsidók” „gazdaságilag káros” jelenlétéről és ennek hatósági kezeléséről.¹⁹ Ám mindez a kapcsolódó szerzői értelmezés hiányában azt a látszatot kelti, mintha mégis igazolható lenne Szakály Sándor botrányt kiváltó okfejtése. A kettő közötti logikai kapcsolatot ugyanis *nem tárgyalja*.

Diskurzusköttöttség. Ungváry meglehetősen zavarosan, de konzisztens jobboldalisággal diskurzusköttött. A feudális hatalom jelképrendszerének tárgyalásánál a következőket írja: „[...] a Tanácsköztársaság [...] jelszavai [...] a magyar történelem, a vallás, a vagyonbiztonság és a jogrend teljes tagadását jelentették.”²⁰ A mondat kétféleképpen olvasható: kriminalizálni igyekszik a baloldalt, mintha egyetemes tagadásról lenne szó, holott ismert, hogy a Tanácsköztársaság természetesen azonnal nyújtott alternatív értékeket is, így helytelen az értelmetlen anarchiára való fenyegető utalás, amely nem mellesleg a félelemre való hivatkozás falláciája²¹ is. Ha a másik oldaláról nézzük, a *feudális* jogrendet, a történelmi *diskurzust* (ez utóbbi szó Ungvárynál elmarad!), és a kereszténységet²² (!) „magyarnak” veszi, ezzel viszont kerekén kijelenti, hogy az ideológiai pluralitás már eleve nem lehet a „magyar mivolttal” (lett legyen az bármi, noha ez nem kerül kifejtésre) összeegyeztethető.²³

A fővárosi kompozíció elemeit „az ezeréves államiság” szobrainak nevezi, anélkül, hogy ennek angazsált voltára reflektálna. „Árpád helyére Marx egészalakos szobra került.” – hogy ez „traumának” számítsen, ahhoz erős elkötelezettség kell.

Tragikomikus vagy éppen csalárd módon helytelenül használja a „kultúrsokk” kifejezést: a „szimbolikus gesztusok” (amelyekről elfelejti említeni, hogy egy meghaladott állás hatalmi jelképeit megtagadó gesztusok voltak) szerinté ugyanis ilyen váltottak ki. Ám a „kultúrsokk” a valóságban egy idegen kultúra egyes, a szubjektum által sajátjaként megszokottól eltérő elemeivel való találkozáskor jön létre. Vagyis Ungváry pusztá hatalmi díszleteket azonosít egy „nemzeti” „kultúrával”, illetve egy eltérő értékrendi megalapozottságú hatalmi formáció számára rögtön „egy idegen kultúra” lesz. Ugyanazon oldal lábjegyzetében (173. sz.) a köztéri dekorációkra „a város szimbolikus elfoglalása” körülírással utal, ezzel is az „idegenség” bélyegét sítve a nem feudális alapállásokra. (Különösen érdekes ez azon megvetés tükrében, amellyel Ungváry a mindenki idegen ügynököt látó, kútmérgező Telekiről ír.²⁴) A „zsidók” tanácsköztársaságbeli szerepéről beszél²⁵ s egyúttal megjegyzi, hogy az erről szóló brossúrák (a horthysta propagandairódlom súlyos kontextusának említése nélkül!) egy részét a hazai szélsőjobboldali szubkultúrában közismert vállalkozás könyvesboltja kiadja és terjeszti mindenféle szakmai magyarázat nélkül.²⁶

Konzervativizmus okán Ungváry a feudális nyomort a Horthy-korszakot megelőző Monarchia számlájára írja, vagy épp Triano-

néra,²⁷ esetleg a Tanácsköztársaságéra; lényegében mindenki hibás, csak a Horthy-rendszert nem érheti bírálat. Annyira, hogy átkot kiált minden vélt vagy valós „társadalom-átalakításra”, nem megfélelkezőről: mivel a fasiszmus liberális [vállalkozói alapú], a „következtetésben” (ami tényszerűen nem következtetés, hanem emocionális ítélet) a szocializmusnak (mint „a” „valódi” „totalitarizmusnak”) *kell* alulmaradnia.²⁸

Egy ponton Ungváry kénytelen felismerni, hogy a szűklátókörű konzervatívok szemében mindenki más „kommunista”,²⁹ ugyanakkor továbbra is reflektálatlanul és önkényesen szelektálva állít párhuzamba mindent a szocializmussal, ami megfelel szerzői elképzelésének. *De te fabula narratur*. Idézi Darányi paranoiáját, mely szerint mindenki álarcában „a bolsevizmus” a főellenség,³⁰ mégsem vonatkoztatja saját kijelentéseire ennek tanulságait. Hóman beismerése, mely szerint a szociális fejlesztések követelése csak a forradalom elkerülését szolgálja,³¹ szintén leperreg róla. Ungváry minden elképzelhetőt „államszocializmusnak” szeretne nézni,³² miközben kénytelen elismerni, hogy Imrédy is kizárólag a baloldal méregfogát igyekezett kihúzni.³³ Sőt, a dolgok fejre állításban odáig megy, hogy kijelenti: a Népköztársaság egy nevesincs jobboldali szervezet programját „hajtotta végre”.³⁴ Ez utóbbihoz azonban el kell felejtienie, hogy a Népköztársaság Moszkvából hozta jóval korábban kodifikált programját, ráadásul történetileg mindig a reformjobboldal plagizált a baloldaltól, nem pedig fordítva.³⁵

„A kapitalizmus *mai formája* ellen küzdünk” [kiemelés tőlem – K. A.], mondja a szélsőjobb.³⁶ Ungváry ebből a reformista alapállásból megsemmisítő kritikát óhajt kiolvasni, noha fentebb láttuk, hogy hitelt ad a kapitalizmus többalakú jellegét hangsúlyozó tételeknek (ha azok antiszemiták)! Ugyanígy egy veretesen liberális szövegre próbálja ráerőltetni a „permanens forradalom” hajánál fogva iderángatott fogalmát,³⁷ vagy éppen a középosztálybeli érdekeknek a „polgárosodás hibás menetéről” sopánkodó szónokát szeretné baloldalinak látni.³⁸

Ungváry ugyanakkor nemcsak konzervatív jobboldali, hanem liberális is: a magánvagyon mindenfajta sérelmét elutasítja, és groteszk eszmefuttatásokba kezd a „jogról”, ha az előbbieket kerülnek említésre. Vagyis e tekintetben nála egy platformra kerül az oligarchák vagyonának a szocializmusban történt társadalmi tulajdonba vétele³⁹ és a zsidó/külföldi vállalkozók cégeinek és vagyonának transzprivatizációja⁴⁰ a kapitalizmus fasiszta megjelenési formájában. Mikor Matolcsy Máttyás a római tulajdonjogot egy „nemzeti” tulajdonjog-fogalommal

akarja helyettesíteni⁴¹ [az „őrségváltás” elősegítésére] Ungváry felháborodik. Holott, mint látjuk, a magántulajdon itt nem semmisül meg, sőt! Kiderül, hogy a horthysták számára csak a zsidó földtulajdon szabad préda, a többi már magántulajdon, amit a jogegyenlőség elve véd.⁴² A föld-kishaszonbérlet akciója, amelyet Ungváry földreformként akar felfogni, nem volt szociális, másfelől a paragon túl csak a zsidók és a külföldiek marginális földbirtokainak a bérletére vonatkozott volna.⁴³ Kísérletet sem látni a kettő ellentétének a feloldására: a ragaszkodás a feudális maradványokhoz szemben áll a vállalkozói cselekvés szabadságával.⁴⁴

Ugyancsak feloldatlanul marad a tulajdonjog sérelme feletti (liberális) megbotránkozás ellentmondása azzal, hogy a szövegben több helyen is felhossa a kartell-bűncselekményeket, a spekulációt,⁴⁵ ámde úgy, mintha a plutokrata tőkés *nem* tőkés vállalkozóként, a rendszer logikus elemeként aknázná ki a rendszer összefüggései adta lehetőségeket, hanem „zsidóként” cselekedne.⁴⁶ Hasonlóként „tárgyalja” az Egán-ügy kapcsán az uzsorás bűneit.⁴⁷ Elismeri ugyan a tönkrement dzsentri szerepét az antiszemitizmusban,⁴⁸ ám ennek gazdasági okairól hallgat. Elvileg szintén elismeri, hogy a legszegényebb rétegek nyomora a földkérdésből eredt, és csak az antiszemiták faragtak a szociális kérdésekből „zsidókérdést”.⁴⁹ Idézi, hogy a paraszt nyomora az iparosok problémája,⁵⁰ ám a vállalkozói réteg támogatására kifutó koncepció *liberális* jellegét nem szeretné észrevenni, ahogyan a magyar viszonyok elmaradottságát érintő hitleri kritika liberális élet sem.⁵¹ A *középosztály* helyzetének megerősítését veszi „szociálisnak”, míg a társadalom náci korrumpálását „tagadhatatlan szociális eredménynek”.⁵² Midőn egy jobboldali arról panaszkodik, hogy a vállalkozói középosztály pozícióit még nem vehették át a nemzeti elemek, Ungváry csak a pórias származás felemlegetését szeretné észrevenni, a transzprivatizációt, a „nemzeti középosztály” kitermelődését, a vállalkozói rendszer hibátlan kontinuitását még véletlenül sem.⁵³ Ugyanígy nem szeretné meghallani a zsidó földtulajdon felosztása mögött az indoklás utópista-liberális, a társadalmi mobilitást követelő felhangját.⁵⁴ Ungváry idézi Jarosst: a lopott vagyont „be kell építeni a nemzetgazdaság vérkeringésébe”.⁵⁵ Ennél cinikusabb mondatot keveset találni. A zsidókkal rivális kupeczek rögtön átvették az elkobzott árukészletet s azzal együtt a teljes vevőkört, a konjunktúra árain⁵⁶ pedig pezsgő forgalom indult.⁵⁷ Miközben Ungváry beismeri, hogy a zsidóktól lefoglalt bútorok szétoztása térítésköteles alapon folyt, mégis „szociális” akcióként kezeli e dicstelen tettet.⁵⁸

Ungváry láthatóan meg kívánja őrizni liberális érzéseinek sértetlenségét, így eltekint annak értelmezésétől, hogy a zsidó jogászokat és orvosokat az antiszemitizmus a piacra űzte, és az állami javadalmazású praxisokat a nem-zsidóknak adta.⁵⁹ Ugyanígy a piac működésképtelenségét jelzi a numerus clausus azon indoklása, mely a „szellemi proletariátus” kitermelődését vélte megakadályozni.⁶⁰ Elismeri, hogy ötven éven át a gazdasági visszaélések oka a törvényi szabályozás elégtelensége volt,⁶¹ ám ez esetében nem semlegesíti az állami beavatkozással szemben táplált liberális előítéletet. Az sem látszik, hogy e kontextusban újra szándékozna gondolni a strukturális lehetőségeket kihasználó kartellező tőkések felemelkedését, ami relativizálhatná az eddig sulykolt „zsidó” eredetet.

Ungváry diskurzuskötött abban is, hogy kiátkozni látszik a nemzeti kereteken túllépő együttműködés minden formáját, kivéve persze az EU-t.⁶²

Egyoldalú áldozatképzés és a felelősök keresése – csoportalapon. „Zsidók”, „németek” és „magyarok”. Homogén tömbök pártharcok és egyéni utak nélkül, enyhe áldozatiság és semmi felelősség. A „német” és a „zsidó” a polgárosodás hordozója, egyúttal rögtön „áldozat”. Ám mindeközben Ungváry elismeri a polarizált társadalom legszélesebb rétegeinek a nyomorát, átkot szórva a plutokratikus visszaélésekre.⁶⁴

Ha „a zsidók” *Mad'arsko* polgárai, úgy a „gazdasági térfoglalás” és a „plutokrácia”, illetve a „felülreprezentáltság” a jelük, míg a határon túl áldozat-magyarok, akiktől papíron „elvették az identitásukat”.⁶⁵ Ungváry azt állítja, hogy tízezer zsidó család bírta az összvagyon 16%-át, harmincezer a további 5%-át, 200 ezer pedig szinte semmit.⁶⁶ Ezek az arányok elgondolkodtathatnák a vagyoni rétegek piramisszerű szűküléséről, helyett kijelenti, hogy ez utóbbi 200 ezer család mégis magasabb színvonalon élt, mint a hárommillió koldus.⁶⁷ A „zsidó térfoglalás” már csak azért is árulkodó szókapcsolat, mert a főnevet az orvosi szaknyelvben gyulladásokra, tályogokra, döntően pedig daganatokra használják. „A zsidónak” itt nincs *egyéni*leg értelmezhető gazdasági-, politikai- vagy éppen társadalmi szerepe. (Valamiért mégis fontosnak tartja megemlíteni, hogy az iparmágnások 22 felsőházi mandátumából 8-at, állítólag, zsidók birtokoltak.⁶⁸)

A 4800 zsidó kezében lévő transzprivatizált italmérési engedély az összesnek csupán 17%-a.⁶⁹ Hol van ebben felülreprezentáltság? Felveti, hogy a zsidó nagybirtokok felülreprezentáltak voltak, egyúttal azonban beismeri, hogy a nagybirtokok kevés tulajdonos között osz-

lottak meg;⁷⁰ azaz ismét a plutokrácia óriási vagyonát szeretné mediánnak tekinteni. A zsidó nagyvállalkozók mezőgazdasági befektetéseit csak „a zsidók” leírással adja tovább.⁷¹ Összességében „a zsidók” a hibások minden velük szembeni gyűlöletért: hol azért, mert ők a legvagyonosabbak (passim), hol pedig azért, mert a legokosabbak.⁷² Az előítéletek, a propaganda, a gyűlöletkeltés, vagy éppen a „tekintélyek” antiszemita uszításai Ungvárynál – úgy tűnik – nincsenek hatással a lakosság zsidóellenes hangulataira, erre kizárólag maguk a zsidók és elidegeníthetetlen attribútumaik képesek.⁷³

A „németek” megnevezés nála elválaszthatatlan a jogosan megbüntetett *volksbundista* bűnözők fogalmától: a kortárs jobboldal módján el akarja kendőzni a Volksbund hitlerista jellegét és cselekményeit, „nemzetiségi sérelmet” akar formálni a szervezeti-ideológiai tagságból.⁷⁴ Sőt, a Volksbund bűntársai iránti megvetést és a lefolytatott hatósági eljárásokat „faji ellenségkép” „koholása” képében igyekszik feltüntetni.⁷⁵ Hasonló esszencialista álláspontra helyezkedik a „magyar középosztály” ügyében: tagadja annak a háború melletti kiállását és a népirtásban tanúsított bűnös magatartását,⁷⁶ miközben a zsákmány elosztásában való részesedésüket elismeri!

Az egész kötet két legnagyobb, tematikusan összefüggő darabja a „németek” (valójában: nácik) mentegetése, annak bizonygatásával, hogy a „magyarok” (valójában: horthysták) előbbiekől függetlenül, önmaguktól is ki tudták dolgozni a jog- és vagyonfosztást.⁷⁷

Állítja, hogy „antiszemita” lépés volt a satócs-nyerészkedés elleni tanácsköztársasági fellépés, sőt, hogy ennek a frissen tábort váltottakkal szembeni bizalmatlansága csakis zsidógyűlölet lehet.⁷⁸ Ugyanígy a „baloldali antiszemitizmus” meséjét szeretné bizonyítotttnak látni abban, hogy (hivatkozás nélkül) állítja: a szocdemek gyűlésén indítványozták a zsidók kizárását a vezetőségből,⁷⁹ miközben a szocdemek vélt vagy valós antiszemitizmusa nem vethet semmilyen árnyékot a baloldalra.⁸⁰

Ugyanakkor Ungváry magát a Tanácsköztársaságot is (Váry alapján) zsidó vezetésűnek tekinti, s ennek szellemében kijelenti, hogy a „zsidó bolsevik” meséje mögött „van” valóságalap.⁸¹ S egy csipetnyi demofóbia: kritika nélkül idézi azt az állítást, miszerint a nyilasok alacsony szociális státuszukból kifolyólag raboltak.⁸²

*Fallaciózus „bizonyítás”.*⁸³ A legvaskosabb kijelentések (szélsőjobboldali rágalmak, kitalációk) sokszor hivatkozás nélkül szerepelnek Ungvárynál. Ez kimeríti a bizonytalan tényállás falláciáját. Hajlamos

emellett arra, hogy csak az állításait igazolni látszó adatokat és állításokat vegye figyelembe. Például a főváros 24%-nyi zsidó lakosságáról szóló állítás és a csendőri jelentésben említett 28%-nyi „utcai zsidó” „baloldali” ügyében a kettő közötti különbséget nem értelmezi.⁸⁴ A „zsidóság” „anyagi helyzete” „elemzésénél” azokat az adatokat használja fel, amelyek igazolni látszanak őt, ám minden mást kihagy. A nagybirtokok 8%-ának zsidó tulajdoni arányát ugyan kimutatja, ám a felette diszponáló valódi tulajdonosok számát már nem! Tehát feltehetőleg egy maroknyi oligarcha vagyonáról beszél úgy, mintha egy egész csoportra átlagolható tulajdonról lenne szó.⁸⁵ A foglalkozási ágakról és adókategóriákról bemutatott táblázat nem köthető közvetlenül a zsidósághoz, Ungváry számára mégis valamiért azonnal a zsidók magas keresetét magyarázó bizonyítékká válik.⁸⁶ Jelöletlen számú zsidó műgyűjtő meglétét a zsidóság általános gazdagsága jelének veszi.⁸⁷ A Budapest és a vidék között tátongó vagyoni szakadékot, amit a tőke koncentrációja okoz(ott), a zsidókat a nem-zsidóktól elválasztó szakadékként értelmezi.⁸⁸ Összességében, itt a mediánszámítás módszerét alkalmazza, ami viszont a hamis kompozíció (felosztás) csalárdsága: egy csoport egyetlen elemére (tagjára) vonatkozó állítás azonnal vonatkoztatható egy vagy akár az összes másik elemre (tagra).⁸⁹ Mint lábjegyzetben még említésre kerül, az *argumentum ad ignoratiam*⁹⁰ keretében a „kikeresztelkedett” lesz Ungváry „rejtőzködő zsidója”, akiről csak *feltételezhető*, hogy sok volt belőle, és hozzájárult a nagy vagyoni különbséghez. Sajnos azonban nincs róla adat, így aztán nem is cáfolható...

A források kiválasztásánál a tekintélyre hivatkozás falláciája: jellemző, hogy Ungváry terepe tökéletesen hitelt ad a Tanácsköztársaság ügyében Váry irományának,⁹¹ a csendőri jelentéseknek,⁹² vagy akár egy névtelen örültnek is.⁹³

A tekintélyre hivatkozás keretében marginális pártok jelentéktelen képviselőinek (akkori) aktuálpolitikai témájú és tartalmú parlamenti megszólalásait idézi, de csakis azért, mert ezek alkalmasak az anti-kommunista hangulatkeltésre.⁹⁴ Egyikük ignorálja, hogy az „ébredők” összes ötlete a középosztályt szolgálná és magánvállalkozásokat transzprivatizálna,⁹⁵ miközben „szocializációról” beszél.⁹⁶ A kupecsek nem termelő (mert bizony *elosztó*) tevékenysége tárgyaláskor egy másik jelentéktelen forrás Buharinban véli meglátni az „uszítót”.⁹⁷

A marginális források jelentette muníció elapadása láttán, az utóbbiakat előszeretettel citálók rendszerint azzal folytatják, hogy mindent, ami nekik nem tetszik, egyenlővé tesznek a „bolsevizmussal”,⁹⁸ vagy

még a korábbiaknál is jelentéktelenebb „kútfőket” használnak: Ungváry „a zsidók” vagyonosságának megállapításánál idézi Jászai Mari egy felkiáltását⁹⁹ – tudománytalanság ide vagy oda, mindig a szerző az, aki idéz.

Ungváry bármiféle hivatkozás nélkül állítja, hogy a szocializmus „minden elkülönülő csoportot” „fel kívánt számolni”¹⁰⁰ – ez a félelemre tett hivatkozás falláciája. Ugyancsak a félelemre (és a rosszin-dulatra) való hivatkozás hamis érvelését alkalmazza, amikor minden citátum nélkül „kizsákmányolónak” nevezi a sztahanovizmust, egyébként értelmetlenül.¹⁰¹ Sőt, a „holodomort” mint szervezett akciót, szándékolt, az ukrán nép ellen elkövetett, etnikai célzatú genocídiumot is valósnak veszi.¹⁰² E három megalapozatlan állítás zavartalan egymásmellettisége a több, egyenként is hamis állítások összességéből fakadó hamis érvelés iskolapéldája.

Ungváry emellett egy többszintű struktúrát (is) épít az ideológiai pluralitás és a diszkurzív terminológiák sérelmére. Hol a szalmbáb-érvelés eszközével él, azaz akképpen magyarázza félre a másik diskurzus kifejezéseit, hogy az számára „legyőzhető” legyen (pl. Lenin szavait, melyek értelmében a burzsoá tudományos és gazdasági vívmányok átvehetők a nép javára,¹⁰³ úgy állítja be, mintha ezzel a szocialisták nem a civilizációs javakat, hanem a profitszerző praktikákat örökölték volna a liberálisoktól.)¹⁰⁴ Példának okáért az Ungváry által hivatkozott Götz Aly hasonló stratégiával igyekszik két különböző rendszert család módra összemosni, írásaiban pedig gyakorta az *ekvivokáció*¹⁰⁵ bevált módszerét alkalmazza.¹⁰⁶

Ungváry maga is sokszor megbélyegző, ítélkező hangnemben beszél minden más ideológiáról (döntően persze a szocializmusról), ami viszont már önmagában is az ítélkező hangnem falláciája.

Végül meg kell jegyezni: gyakran úgy tűnik, mintha a szövegben előkerülő fogalmaknak kizárólag napjaink hegemonnak tetsző neoliberális (ideológiai) „újbeszél”-je szerinti értelmezését venné figyelembe (pl. a lentebb tárgyalt „progresszív”, a kizárólag jobboldali módon használt [középosztály-mentő] „szocializmus” stb.¹⁰⁷). Teszi ezt a szalmbábérvelés egy válfájának tűnő módon, de tekinthetjük az apriorizmus falláciájának¹⁰⁸ is.

Fel kell tennünk a kérdést: episztemológiai szempontból értékelhető-e egy olyan írás, amely nem vesz tudomást az ideológiai világ pluralitásáról, és a különböző ideológiai diskurzusok elemeinek sajátos helyiértékeit önkényesen áthelyezve, vagy ennek a releváns értelmezésben játszott igen fontos szerepét megkerülve, a szerző

szimpátiáit és ellenszenveit nyíltan, a szöveget formáló, aktív erőkké emelve, a tudományon kívüli szférába lép?¹⁰⁹

Néhány zavaró hiányosság. A „progresszív” szó teljesen értelmezhetetlen használata.¹¹⁰ Olybá tűnik, mintha egyszer „aktív”, máskor „voluntarista”, ritkábban „antifeudális-liberális” értelemben használná, ámde inkonzisztensen.

A kortárs jobboldal módján, az „elkövető–áldozat felcserélés”¹¹¹ jegyében Alyhoz hasonlóan szerepcsere történik: erőszakkal úgy igyekeznek beállítani, mintha a jobboldal őszintén vállalta volna a szociális missziót, míg a baloldal „csak színleg” tett így.

A harmadik zsidótörvény kapcsán a „biopolitikára” fókuszál, és elmondja, hogy az akkor nemzetközileg elismert gyakorlat volt.¹¹² Egyfelől: rögtön adódik a kérdés: miért tereli erre a szót? Másfelől: miért éppen innen felejtí ki a Szovjetuniót, ahol a betegeket elmeszociális és fogyatékos-otthonok sora fogadta be, illetve gondozta, s akiknek sorstársain a „civilizált Nyugat” egy része ebben az időszakban eutanáziát hajtott végre?¹¹³

Ungváry az egyik súlyos kijelentése után, amely szerint a zsidószervezetek azért hibáztatták a náciakat a horthysta politikáért, mert reálisan csak Németországtól várhattak anyagi kárpótlást, saját korábbi írására hivatkozik.¹¹⁴

Az „áruért vért” akció ismertetése közben egy nagyon kétélű mondatrészt enged meg magának: „még ingyen sem fogadtak volna be egymillió zsidót”.¹¹⁵

Himmler projekcióit idézi – hitelt is adva azoknak.¹¹⁶

Hivatkozás nélkül előfeltételezi, hogy a köztörvényesek börtöne „ugyanolyan”, mint a megsemmisítő tábor.¹¹⁷

Néhány pozitívum. Ungváry nagyjából felvázolja a *Generalplan Ost*-ot.¹¹⁸ Megemlíti a náci terjeszkedés szláv népekkel szembeni népirot alapállását.¹¹⁹ Támadja a Teleki-kultuszt.¹²⁰ Elismeri a Horthy-korszak elmaradottságát és a hárommillió koldus létét.¹²¹

Az egész szöveg önellentmondásba hajló, máshonnan, talán Ungváry korábban elkészült írásaiból kiválasztott szövegelemek laza halmazának tűnik, amely láthatóan nem kapott értelmező és a fentiekben már említett, „zavarokat” feloldó végső szerkesztést. Ez szembe megy a bevezetésben rögzített fáradságos és hosszadalmas szerkesztési munka állításával.¹²² A kompilatív jelleg természetesen a szövegben belüli

előre- és visszautalások hiányát, a belső logikai összefüggések nemlétét éppúgy magyarázza, mint azt, miért is található mindösszesen kettő, öt-nyolc oldalnyi, tartalmilag és logikailag egyaránt koherens szövegrész az egész monográfiában.¹²³

Jegyzetek

- ¹ Bolgár Dániel: Újabb mítoszok a zsidó jólétről (*Eszmélet*, online cikkek, 2017; <https://www.eszmelet.hu/bolgar-daniel-ujabb-mitoszok-a-zsido-joletrol/>). Bolgár ebben a korábbi cikkeket, vitairatokat is idézi saját és Ungváry részéről is.
- ² Uo., 108.
- ³ Uo., 104.
- ⁴ Uo., 10.
- ⁵ Uo., 16. fejezet.
- ⁶ A Holokauszt esetében gazdasági mozgatórugót kíván felfedezni, amit „szociális”-nak állít be.
- ⁷ Uo., 18.
- ⁸ Uo., 32. Egyetértőleg idézi Karády Viktort, aki szerint a „zsidó csoportok” határozták meg a kapitalizálódás „formáit”.
- ⁹ Uo., 673.
- ¹⁰ Ellentétben Herzl-lel, aki elismeri, hogy a pénzpiacra száműzött zsidó történeti termék. (Herzl Tivadar: *A zsidó állam. A zsidókérdés modern megoldásának kísérlete*. Szombathely–Gencsapáti, Szülőföld, 2015. 82.) Itt Ungváry egyfajta esszencializmusnál látszik megragadni.
- ¹¹ Uo., 207., 9. lábjegyzet.
- ¹² Uo., 166–167.
- ¹³ Uo., 188. és 192. Nem derül ki, ezt honnan vette Ungváry. A következő oldalon kénytelen elismerni, hogy a polgári eredetű Gömbös nem rajongott a feudális háttérrel előnyt szerzők társadalmáért. Ám a polgári származásuk mozgásterének (akár negatív) követelése – ráadásul egybevetve a tőkés rendszer fennmaradásának alapvetésével – azt jelzi, hogy Gömbös liberális volt. Tehát Ungváry konzervatív énjé ellentmondásba került liberális énjével, és ezt a liberális Gömbösnek a piacpárti táborból való önkényes kiakolbólításával próbálja kezelni.
- ¹⁴ Uo., 85. et passim.
- ¹⁵ Lásd: Hanák Péter (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1984.
- ¹⁶ Lásd: Szabó László: *Bűnügyi múzeum*. Budapest, Minerva Kiadó, 1968.
- ¹⁷ Uo., 94.
- ¹⁸ Uo., 156–157. a) A gyáriparos miért zsidóként kapzsi, nem pedig gyáriparosként?
b) Valahogy ismét csak a „zsidó” tehet az antiszemitizmusról...
- ¹⁹ Uo., 109.
- ²⁰ Uo., 100.
- ²¹ Hamis érvelés, melynek során a beszélő a hallgató valamivel szembeni racionális vagy irracionális félelmét kihasználva, azt érzelmi alapon manipulálja tézise elfogadására, holott az logikai értelemben bizonyításra nem kerül. A falláciákról bővebben: lásd a 84. lábjegyzetet.

- ²² Tehát egy közel-keleti bölcsőjű, monoteista vallás egyik ágát (felekezetét). A történetileg közép-ázsiaiinak tételezett magyar szellem ez esetben igen távol esik önmagától.
- ²³ Az ideológiai/értékrendi pluralitás nyilatkozati tagadása, az „érték” kifejezéssel való visszaélés módján, a kortárs szélsőjobb egyik általános toposza. „Képviseli az értékeket” – figyeljük meg a jelző hiányát és a határozott névelőt! Agresszív apriorizmusról beszélhetünk.
- ²⁴ Uo., 267.
- ²⁵ Uo., 101., 179. lábjegyzet.
- ²⁶ Az adott üzet és az ott megvásárolható kiadványok mély ideologikus elkötelezettsége igen zavaró. Talán helyesebb lett volna meg sem említeni a kötetben, nem kínálva ezzel „ingyen reklámot” a helynek.
- ²⁷ Uo., 146. A nyomor a Monarchia, majd pár sorral lejjebb a békediktátum következménye.
- ²⁸ Uo., 688. Itt persze az elvárások is komoly súllyal esnek a latba. Ungváry részben kurzustörténéssz, tehát egyfelől igazolnia kell a ’89-es rendszerváltással idealizált horthyzmust, racionalizálnia a Holokausztot, ám úgy, hogy ez ne csapjon nyilvánvaló relativizálásba. Pengeélen táncolva, többnyire eleget tesz a neohorthysta és a liberális („politikailag korrekt”) elvárásoknak is.
- ²⁹ Uo., 197.
- ³⁰ Uo., 215. Emlékezzünk! Az állítás, mely szerint a legkülönbözőbb ideológiák álarcában is egyedül „a zsidók” támadják a feudális elmaradottságot, a *Cion bölcséinek* egyik fő sugalmazása.
- ³¹ Uo., 216.
- ³² Uo., 256–257. Szinte hihetetlen az a dogmatikus liberalizmus, amellyel egyik mondatában még elismeri a háborús gazdaság hadigazdaság-jellegét, a következőben pedig ugyanaz már „tervgazdasági” lesz. Sőt, a sztenderdizálást, amely objektíve a modern ipari termelés egyik műszaki követelménye és előfeltétele, ugyanebbe a kiátkozott kategóriába helyezi át. (Uo., 460–461., illetve megismétli uo., 638.) Pedig a „gazdasági racionalitás” mint olyan nem a tervgazdaság specifikuma, olyanira nem, hogy bármely ma „divatos”, „menedzser-tankönyvben” megtalálható. (Ha komolyabban belegondolunk: a piac szabadságának igénylése a modernitás elutasításával együtt az indusztriális társadalmakban – rendszertől függetlenül – értelmezhetetlen.)
- ³³ Uo., 256.
- ³⁴ Uo., 255. Állít ilyet – természetesen hivatkozás nélkül.
- ³⁵ Lásd: Jacques Delarue: *A Gestapo története*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1972.
- ³⁶ Uo., 321.
- ³⁷ Uo., 319–320.
- ³⁸ Uo., 290. Természetesen a proletár szólama eltér ettől: a bér munkás mindössze saját egzisztenciális függésével lehet tisztában, így az, hogy kizsákmányolóját („Ausbeuterét”) Kruppnak vagy éppen Schwarznak hívják, sem az életszínvonalát, sem a függőségi struktúrát nem fogja még minimálisan sem módosítani. A legendákkal ellentétben pedig nem létezik „méltányos árja vállalkozó” (mára átfordítva: „nemzeti”) a „karvaly zsidóval” (ma: a „multival”) szemben, ahogy vice versa sem, hisz’ a kapitalizmus lényegéből fakadóan mindkettő „karvaly”. Ungváry a legfontosabbnak a vállalkozói szféra vélt „faji” összetételét tartja. Prohászka Ottokár

visszaszólása Voltaire-nek. (Lásd: *Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái* – 11. *Kultúra és terror. A társadalmi kérdés*. Budapest, Szent István Társulat, 1927. 272.)

- ³⁹ Pl. a műkincseknek a lakosság épülésére szolgáló kiállítása a Tanácsköztársaság idején. (Uo., 63–64.)
- ⁴⁰ Fontos itt észrevenni, hogy a transzprivatizáció „államosításnak” nevezése egyfajta indoktrinációs eszköz lett a neoliberális politikai-gazdasági elit vegytisztán piaci cselekvéseire. A helyzet tragikomikuma nyilvánvaló: a legkapitalistább transzfereket, üzleti modelleket és a nyugati formák (médiamonopóliumok stb.) eljövételét tekintik ma sokan „kommunizmusnak”.
- ⁴¹ Uo., 227. Ungváry sűrűn idézi őt.
- ⁴² Uo., 491–492.
- ⁴³ Uo., 244. A zsellért eleve kirekeszti a bérlet-jelleg, másfelől a nadrágszójtelkes, ráadásul azt is csak bérlő nincstelenek eleve esélytelenek lettek volna a latifundiumok, de akár a középbirtokok „versenyével” szemben. A náci és a horthysta földprogramok közös rákfeneje, hogy a nagybirtok védelme érdekében született elképzelések (amelyek a vagyontalan tömegek földéhségét a másoktól elhódított területekkel csillapítják) képtelenek választ adni erre a kérdésre.
- ⁴⁴ Miközben megkísérli az antiszemitizmust „antikapitalistának” tekinteni, ami nagyjából ki is merül Prohászka és Bangha tárgyalásával (uo., 273–279.), kénytelen elismerni, hogy modernista antiszemiták is voltak, de a feudális reakció mögötti latifundiális mezőgazdasági érdekharcot nem tematizálja, és kerüli a „kenyérharc” fogalmát (uo., 82–85.).
- ⁴⁵ Uo., 62.
- ⁴⁶ Ungváry a „zsidó nyerészkedést” a világszerte mért magasabb forgalmi árban véli megtalálni. Ehhez azonban figyelmen kívül kell hagynia, hogy a világszerte mért a legtermelékenyebb piaci szereplő határozza meg, a periférián viszont – a (legfeljebb) másodvonalas technológia alkalmazása mellett – a magasabb hozzáadott értéket követelő termelés egyúttal magasabb eladási árát is eredményez.
- ⁴⁷ Uo., 86–88. Az uzsorás itt történelmi eredet nélküli, egyértelműen „zsidó”, illetve a „zsidó” ugyanitt, amennyiben érdemes az említésre, uzsorás.
- ⁴⁸ Uo., 90.
- ⁴⁹ Uo., 149–150. Ám csak azután, hogy táblázatokkal „bizonyítja”: a „zsidók” minden jó állást elfoglaltak (?). Az „át nem eresztő réteg”-et mint fogalmat annak valódi kontextusából kiragadva idézi. Ugyanis nem tárgyalja, hogy alapvetően minden osztály lefelé zár, és csak felfelé nyitott. Strukturális értelemben nem létezik „zsidó” vagy „nem-zsidó” középosztály; Ungvárynál valamiért – igen.
- ⁵⁰ Uo., 180.
- ⁵¹ Uo., 233. Hitler a „dolgozó gazdag” mögött a liberális ideált, a szélhámos-csalót, a „Schwindler”-t értette.
- ⁵² Uo., 235. Noha Alytól tudhatná, hogy ez csak más országok kifosztása útján volt lehetséges, és még így is csupán rövid távon volt fenntartható. A lakosság korrumpálása egy „új Dolchstoß” elkerülése céljából eleve gyanúsnak tűnő koncepció.
- ⁵³ Uo., 463.
- ⁵⁴ Uo., 486.
- ⁵⁵ Uo., 636.
- ⁵⁶ Uo., 648–649. Felmerül a kérdés, hogy az átvett árukészletek értékesítése után vajon milyen gazdasági állapot következett el?

- ⁵⁷ Uo., 640–641.
- ⁵⁸ Uo., 659.
- ⁵⁹ Uo., 34–39. Pedig ez maga a piaccal szembeni liberális csodavárás megsemmisítő kritikája! Ha a létbiztonság kizárólag az állam oldalán lehetséges, és a piacra száműzés a lassú, de biztos elemésztés módja, akkor a liberális dogmák szükségszerűen elbuknak. E tény azonban szemben áll mindennel, amit ma tudni vagy hinni tilos és kötelező: Ungváry tehát nem tud és hisz. Ez utóbbit próbálva menteni (uo., 69.), hitet tesz a magánpraxisok jelentette jó kereset mellett, ami viszont úgy hangzik, mintha azt állítaná, hogy a zsidók még jól is jártak a kirekesztéssel.
- ⁶⁰ Uo., 112. Lejjebb (ugyanott) azonban összemosná a numerus clausus-szal a háborúban bűntárs horthysta elit újratermelődését (is) akadályozó '50-es évekbeli „osztálykompenzáló” politikát.
- ⁶¹ Uo., 192.
- ⁶² Uo., 91. Az EU nyilván „nem olyan”...
- ⁶³ Uo., 24–31.
- ⁶⁴ Uo., 160. Elismeri, hogy a hadiszállításokból származó nyereségek szétosztása ekkoriban közmegegyezés is volt.
- ⁶⁵ Uo., 44–45. Azok a horthysták, akik szerint visszaadták a zsidók „magyar identitását”, valójában éppen *megvonták* tőlük azt, miként országon belül is.
- ⁶⁶ Uo., 635.
- ⁶⁷ Uo., Lévai Jenő mondta ezt?
- ⁶⁸ Uo., 49–50. Tehát a „zsidók” politikai súlya is nagy (?) – amivel egyébként élesen szembe megy az akkori diskurzus és a törvények tartalma is.
- ⁶⁹ Uo., 468.
- ⁷⁰ Uo., 482.
- ⁷¹ Uo., 485.
- ⁷² Uo., 201.
- ⁷³ Uo., 94–95. Az első világháború hadiipari (beszállítói) nyereszkeskedését 1916-tól tárgyalja, bemutatja. Ennek ellenére még nála sem mint üzleti fogás jelenik meg, hanem mint „zsidó” ügyeskedés.
- ⁷⁴ Passim, de különösen uo., 302–319.
- ⁷⁵ Uo., 675.
- ⁷⁶ Götz Aly komoly történelmi feltárásokat tett a Kisgazdapártnak a háborús uszításban és rablásban való részvételéről. (Lásd: Götz Aly: *Hitler néppállama. Rablás, faji háború és nemzeti szocializmus*. Budapest, Atlantisz Kiadó, 2012.)
- ⁷⁷ Uo., 218–223. illetve 496–504.
- ⁷⁸ Uo., 98.
- ⁷⁹ Uo., 264.
- ⁸⁰ A baloldal és a (jobbaldalt támogató) szociáldemokraták már 1918 óta külön úton jártak. (Lásd: Székely Gábor: *A Komintern és a fasizmus 1921–1929*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1980.)
- ⁸¹ Uo., 50–51.
- ⁸² Uo., 672. Eközben a könyv oldalain többször is visszaköszön, hogy a zsákmány oroszlnárszére a középosztály tette rá a kezét, mégpedig szervezett keretek között!
- ⁸³ A fallációk típusainak egy alapos felsorolása itt érhető el: <http://utminers.utep.edu/omwilliamson/ENGL1311/fallacies.htm> A fallácia álérvelést, tudományos értelemben értékelhetetlenre torzított „bizonyítás”-t jelent. A szövegben tehát „falláción” „hamis érvelést” értek.

- ⁸⁴ Uo., 50–51.
- ⁸⁵ Uo., 52–53., illetve ugyanez uo., 650–651.
- ⁸⁶ Uo., 54–56., illetve ugyanez uo., 58–61. Vagyis hiányos adatokból is következtetést von le – az *ignoratio elenchi* lehetősége sem képes korlátozni ebbéli bátorságát.
- ⁸⁷ Uo., 63–64.
- ⁸⁸ Uo., 75–76. Ettől függetlenül jelzi, hogy (bár) a zsidóknak már feleakkora vagyon után is adózniuk kellett, a befolyt adónak mégis összesen 42%-a volt „zsidó” eredetű. A fővárosi zsidóság 85%-a alatta maradt az adóköteles jövedelemnek – ismeri el Ungváry (uo., 76.) –, ennek ellenére ragaszkodik a jelentős zsidó vagyoni fölny kiegészítéshez.
- ⁸⁹ Episztemológiai szempontból akár egyfajta tévelygésről is beszélhetünk: a reál-tudományok elvont [1]-ei, atomjai, tipizálható természeti képződményei beleágyazhatók nomothetikus leírásokba, hogy azután a specifikus eseteket lehessen az azokat differenciáló tényezőkkel tárgyalni. A társadalomtudományokban az „általánost” és az „egyedit” konstituáló összefüggések jóval bonyolultabbak, és a létező elemek tipizálásához sokkal agresszívebb elvonatkoztatások szükségesek – a reáldiszciplinák metodikájának alkalmazása humán területen roppant kockázatos vállalkozás.
- ⁹⁰ A fallációk egyik típusa. A tézist cáfoló adatok hiány(osság)ából a saját tézist automatikusan igazoltnak beállító, hamis érvelés.
- ⁹¹ Uo., 50. A tény, hogy a hivatkozott iromány a Horthy-rendszer (egyik) legitimációs „legendáriuma” volt, Ungváryt nem foglalkoztatja, s ezzel ideológiai elkötelezettségből háttat fordít a valóságnak és a tudománynak.
- ⁹² Uo., 50–51. Az „utcai baloldali” és a rejtőzködő kikeresztelkedett mint a spekuláció tárgya...
- ⁹³ Uo., 289. Az elv láthatólag a függőké: „mindegy, csak ártson!”
- ⁹⁴ Fóris Ákos egy másik Ungváry-monográfiáról írt recenziójában szintén leírja, hogy Ungváry előszeretettel szűri meg a felhasználásra kerülő forrásait. (Lásd: Fóris Ákos: Megválaszolatlan kérdések – megkérdőjelezhető állítások. Ungváry Krisztián: Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény, elbeszélés, utóélet. Budapest, Osiris Kiadó, 2015. *Eszmélet* 109. sz. (2016. tavasz), 139–150.
- ⁹⁵ Uo., 120–126.
- ⁹⁶ Uo., 128.
- ⁹⁷ Uo., 143–144.
- ⁹⁸ Uo., 225–227.
- ⁹⁹ Uo., 94. A kiváló színésznő szociológiai szakértelme megkérdőjelezhető.
- ¹⁰⁰ Uo., 99. Az emancipáció és a funkcionális integráció mitől lenne „felszámolás”? A félelemre hivatkozást itt a homályosság falláciájával ötvözi.
- ¹⁰¹ Uo., 168.
- ¹⁰² Uo., 345. S ha már egyszer így tesz, rögtön „stratégiai célokat” is konstruál mögé.
- ¹⁰³ Teszteljük is rögvést a szerzőt a *kettős mérce* mint hamis érvelés esetére! Japán 1868-ban kénytelen volt kinyitni kapuit és (ön)fejlesztési célból programmá tenni a centrum ismereteinek elsajátítását. Ez ugyanaz lenne, mint amit Lenin tett és amire felhívott (pl. a tudományos munkaszervezés kérdésében)? Vajon egyforma súllyal kezelné-e a kettőt egy konzervatív-jobboldali történész (értelmiségi)?
- ¹⁰⁴ Uo., 462.

- ¹⁰⁵ Azaz olyan álérvelést használ, melynek során egy szó többértelműségével visszaélve, azt egy olyan értelmében akarja feltüntetni, amely a bírált szövegnek nem sajátja és azt értelmetlenné is teszi. Lásd: fogoly (személy) – fogoly (madár) stb. Ezt a módszert nyugodtan nevezhetjük „rég bevált”-nak, hiszen már Arisztotelész is bírálta mint csalárd bizonyítást.
- ¹⁰⁶ Lásd: Götz Aly i. m. A szó a jobboldali hagyományban „nemzetfajt” jelent, és csak a baloldali olvasatban nyeri el társadalmi jellegű értelmét. (Lásd: *Der Große Duden. Rechtschreibung*. Dudenverlag, 1970. M-W-Z Band 10. S. 742. 1., 2.) Aly monográfiája első fejezetében visszatetsző erőltetettséggel ejti meg saját fogalmi hamisítását, így például a menedzseri alapállást „forradalmi lendületté” torzítja. Összességében, meglegéssel gondolhatja, hogy megfelelt a kortárs diskurzus elvárásainak.
- ¹⁰⁷ Teszi ezt különösen erőszakosan uo., 353–378., ahol innen-onnan összegyűjtött, de legalább célzatosan kommentált, kiragadott szövegrészekből próbál meg „bizonyítékot” gyártani a jobboldal baloldaliságára.
- ¹⁰⁸ Apriorizmus avagy dogmatizmus: hamis érvelés, melynek során a beszélő kizárólag a saját maga által képviselt irányzatot ismeri el létezőnek. (A jobboldal hidegháborús győzelme óta ez a beszédmód éppúgy uralkodóvá vált, mint a társadalmi problémák létezésének patológikus tagadása – a kettő valószínűleg összefügg.)
- ¹⁰⁹ A hagyományos akadémiasságon kívüli szférában természetesen a tudományos kifejtés szabályai nem vagy csak elhanyagolható mértékben érvényesek, így a totalitárius iskola követői is jóval nagyobb teret kap(hat)nak.
- ¹¹⁰ Különösen uo., 177–188.
- ¹¹¹ Ruth Wodak terminusa nem véletlenül jelenik meg Ungváry művével egy kontextusban.
- ¹¹² Uo., 444–445.
- ¹¹³ A megszállt területeken ezeknek az embereknek a megvédése nem sikerült, az SS, az SD, a SIPO stb. egységei népiertó módon fellépve végeztek a fogyatékos-ethnonok – többek között – gyermekkorú lakóival. (Lásd: *Justiz und NS-Verbrechen Bd. XXV. Verfahren Lfd. Nr.643*. LG Essen 661222 BGH 680802, illetve Andrej Angrick: *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941-1943*. HIS Verlag, Hamburg 2003. 648–651.)
- ¹¹⁴ Uo., 500. Természetesen lehet így eljárni, ám egy emocionálisan ennyire felkavaró állítást megerősítendő – már pusztán a tényyszerűség kedvéért is – érdemesebb lenne egy komoly, tételes hivatkozást tenni az azt megalapozó (elsődleges) forrásokra. Utóbbiak (ismételt) rögzítését követően lenne célszerű megemlíteni a saját, e tárgykörben publikált munkáit. Amennyiben előtte már más kutatók is foglalkoztak ezzel a témával, úgy őket is illetet volna – a publikációk kronologikus sorrendjét betartva – megemlíteni.
- ¹¹⁵ Uo., 671. Miért kell feltétlenül megemlíteni, hogy a „zsidókat”?
- ¹¹⁶ Uo., 521. Bűnisméltés, uo., 558. Himmler projektív hajlamairól lásd: Peter Padfield: *Himmler I-II*. Budapest, Victoria Kft., 1996. A fasizmus egyébként eleve projektív alkatokról szól(t), lásd: Walter Mettner levelei, in: Christian Gerlach: *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*. Hamburg, HIS Verlag, 1998; illetve Wolfgang Curilla: *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrußland 1941-1944*. Paderborn, Verlag Ferdinand Schöningh, 2005.

¹¹⁷ Uo., 676.

¹¹⁸ Uo., 558–559.

¹¹⁹ Uo., 519.

¹²⁰ Uo., 405–417. Ennek oka kevésbé világos egy konzervatív-jobboldali szerző tollából. Mindazonáltal sejthető, hogy a Horthy-rendszer mentegetésében a felelősséget a nácikra hárító olvasat (egyik) hőse Teleki. Ungváry, aki – mint látjuk – hajlamos a nácikat „megtiport németek”-nek látni – tehát identitásalapon vizsgál egy politikai mozgalmat, nem pedig társadalmi-gazdasági nézőpontból! –, kritikával kell illesse ezen irányzat legendáriumát.

¹²¹ Passim.

¹²² Uo., 11–12.

¹²³ Uo., 218–223., illetve 496–504.

A hiányzó közös nevező

Földes György (szerk.): *±30 Esszék a közelmúltról és a közeljövőről*.
Budapest, Napvilág Kiadó, 2019

Manapság „divat” szidni a kapitalizmust, főként a neoliberális kapitalizmust. Nemrégiben még a *Financial Times* is címlapon követelte a változást (*Capitalism: Time for a reset*). Örülünk, Vincent?

Nem igazán – mondhatnánk –, örömünk legalább annyira felemás, mint a *±30* címet viselő esszégyűjtemény olvasása közben. Egyfelől dicséretes, hogy a magyar politikai baloldal, amelynek (elvben) egyik reprezentatív kötete lenne (lehetne) a rendszerváltás 30. évfordulójára megjelent könyv, ismét elővette a népfrontpolitikát, és igen különböző politikai-kulturális beállítottságú emberek megszólítására törekedett. A szerzők közt egyaránt találhatunk liberális, konzervatív és szociáldemokrata meggyőződésű embereket – sajnos azonban e sajátos népfrontos eklekticizmus (bármit is gondoljunk ma erről) a rendszerkritikai baloldalra már nem terjedt ki, amely (nem elégedvén meg pusztán a kapitalizmus „újratervezésének” politikai programjával) egy tőkén túli világban gondolkodik, s perspektíváját nem a „reálpolitikához” való „taktikai ragaszkodás” határozza meg.

A szerzők kiválasztása látszólag véletlenszerű volt, a szándék azonban nyilvánvalóan a magyar kulturális elit megszólítása e népfrontos stratégiával. Aminek Aczél György idejében még lehettek is pozitív hozadékai – a kultúrában legalábbis biztosan. Ma azonban, a pluralizmus (elvben) versengő pártrendszerében, e politikának nincs túl sok értelme, hiszen a kötetbe beválogatott/felkért szerzőknek számtalan módja van a megnyilatkozásra, és attól nem fogják jobban szeretni a magyar politikai baloldalt, hogy megírhattak egy esszét a jelzett kötetbe. Az eredmény „legfeljebb” egy ÉS- vagy HVG-cikkgyűjtemény lett, amelyet az a döntően liberális beállítottságú kulturális elit, amelynek a szerkesztő szemmel láthatóan hízelegni akar, talán amúgy is meglehetősen fanyalogva olvas majd (nem utolsósorban azért, mert ennek az elitnek csak rossz emlékei vannak az Aczél-korszakról).

A kötet egyik alapvető problémája a jelzett vállalkozás értelmetlensége – míg régen a népfrontpolitika valóban tömegekhez juttatta el a kultúrát, addig ma ez nem ér többet, mint egy-két kritikát, amelyet amúgy is csak a „vájtfülűek” olvasnak. Ez nem a szerkesztő és a vállalkozás bűne. Az azonban igen, hogy a baloldal megmaradt – igen csekély – erőforrását arra fecsérli, hogy saját magát pozicionálja újra (vagy bele) egy olyan liberális kulturális közegbe, amely hallani sem akar a szocializmusról.

Ez a beállítottság a kötet minden esszéjében tetten érhető, mint ahogyan az a törekvés is, hogy az orbáni rezsimet valahogyan „vissza-vezessék” Kádár Jánosra és az államszocializmusra. (Gyurgyák János megfogalmazásában: „[O]rbán a 2000-es évek elején rádöbrent: »Ezeknek Kádár kell! S ha nekik ez kell, miért ne éppen én legyek az ő új Kádár Jánosuk.«” [229.])

Hamis analógiák bűvöletében – avagy visszatért-e a sztálinizmus szelleme?

Az a vélelem, hogy az Orbán-rezsim az államszocializmus „második kiadása” lenne, a magyarországi értelmiségi diskurzus talán egyik legjellemzőbb és folyton visszatérő eleme. A 2010-től berendezkedő, keresztény-nacionalista, neokonzervatív politikai kurzust, eszerint, az államszocializmussal lehet, sőt, kell párhuzamba állítani, s még véletlenül sem vér szerinti rokonával, a Horthy-rendszerrel. Jegyezzük meg mindjárt azt is, hogy ez a narratíva – strukturális szempontból – nagyon hasonlít a totalitarizmus-elméletre, amely a sztálinizmus és a fasizmus közé tesz – lényegében formai hasonlóságok alapján – egyenlőségjelet. (A kommunizmus–fasizmus dilettáns azonosításának tézisé a kötet szerzői közül többen is képviselik, köztük Spiró György is. Az irányzat szellemi zsákutcáját mi sem fejezi jobban, mint az, hogy a *Jönnek* című vers Spirója esszéjében eljut a nemzetállam apologetikájához... szomorú ez a szellemi hanyatlás.)

E nem túl szofisztikált gondolatvezetés jelen van a mindennapi közbeszédben, a „kommentírodalomban”, a megmaradt ellenzéki sajtóban, s furcsa módon még a kormánypárti propagandamédiában is megragadható. Ez utóbbi a meggyőződéses antikommunista, liberális „elitet” próbálja összemosni – gyakran, meglehetősen ízléstelen módon, a rokoni kapcsolataikra hivatkozva – a Rákosi- vagy Kádár-

kor elitjével. Látnunk kell azonban, ezek az ideológiai konstrukciók a politikai ellenfelek kölcsönös diszkreditálása céljából születtek és léteznek, tudományos szempontból abszolút használhatatlanok, a jelen megértéséhez pedig kicsit sem visznek közelebb minket. A történelemhez – úgy látszik – „mindenki” ért, s az önjelölt szakértők könnyen és hamar megtalálhatják az adekvátnak tűnő párhuzamokat a történelmi példák gazdag tárházában.

Nehéz (és kár lenne) tagadni, hogy az 1948–1989 között – Közép-Kelet-Európában – létezett szocializmus számos formális hasonlóságot mutat napjaink állapotaival. Érdemes azonban szem előtt tartani azt a – mostanában méltatlanul ignorált – tézist, miszerint „minden tudomány fölösleges volna, ha a dolgok megjelenési formája és lényege közvetlenül egybeesnék”. A mainstream beszédmód éppen a jelenségek lényegét, a történetiséget felejtí ki értelmezéséből, s nem vetődik fel a kérdés, hogy hogyan is került Rákosi, Gerő vagy éppen Kádár csizmája korunk asztalára.

Igaz az, hogy a kelet-európai (gazdasági-társadalmi) fejlődés egyik fontos sajátossága, hogy itt az autokratikus, tekintélyelvű hatalmi struktúrák dominanciája szilárdult meg az évszázadok során – nem függetlenül a gazdasági elmaradottságtól, a nyugati centrumkapitalizmus kvázi gyarmatosító attitűdjétől és a világrendszer hierarchizált működésétől. A hatalomgyakorlás autoriter jellege, a paternalizmus, a bürokratizmus tehát kontinuos mozzanatok Magyarország (és Kelet-Európa) történetében. Felismerhetjük és megragadhatjuk akár az 1918 előtti periódusban, akár a Horthy- vagy a Rákosi/Kádár-korban, és persze napjainkban is. (Sőt, nyugodtan kijelenthetjük azt is, hogy végső soron minden tekintélyuralmi-autoriter rezsim mutat hasonlóságokat, hiszen módszereik is nagyon hasonlóak: rendőri és/vagy adminisztratív elnyomás, egyszemélyi vezetés, centralizáltság, masszív propaganda stb.) Ennek ellenére – bár sokak számára vonzó megoldás – mégsem fűzhető fel a teljes új- és jelenkori kelet-európai és magyar történelem ugyanazon fonalra, muszáj megragadnunk benne a diszkontinuos mozzanatot (vagy mozzanatosokat) is.

1945 radikális fordulatot hozott Magyarországon (s persze szerte Közép-Kelet-Európában). Megkezdődött a régi, Hitler-szövetséges Magyarország – „középkorias” elemekkel súlyosan terhelt – társadalmi struktúrájának lebontása, az uralkodó elit elüldözése, illetve az országot háborúba vivő (és a holokausztért is közvetlenül felelős) szélsőjobboldali, nyilas elemek megbüntetése, vagyis a defaszizálás. Ezzel párhuzamosan zajlott a társadalmiforma-változás is: radikálisan

korlátozták a magántulajdont, s a termelőeszközöket társadalmi, azaz valójában állami tulajdonba vették.

Nem kell komoly társadalomtörténésznek lenni ahhoz, hogy lássuk: a napjainkban zajló folyamatok – az alaptendenciát tekintve – éppen a visszajára fordultak a fentiekhez képest, s hogy a második világháború előtti magyar társadalom struktúrája látszik – megváltozott körülmények között – visszarendeződni. Tanúi vagyunk az oligarchikus viszonyok kiépülésének (vagy inkább restaurációjának), a lakosság jelentős része teljes anyagi és szellemi nyomorának, a mindennapi létbizonytalanságnak, és a szemünk előtt zajlik a „jóléti állam” vívmányai (iskolák, kórházak, szociális ellátás stb.) folyamatos pusztulása/ pusztítása. E tendenciák Ferge Zsuzsa *Három évtized hullámszárai a közjólét szemszögéből* című írásának adataiból is jól kiolvashatók.

Régi toposzok – régi köntösben

Találóan állapította meg Böröcz József – a *Maszol*nak adott interjújában –, hogy a magyar értelmiség egy része az úgynevezett *kargókultusz* jellegzetes elemeit viseli magán. A fogalom a kulturális antropológia (szak)szókincséből származik, és azt a jelenséget írja le, amikor a világtól viszonylagosan elszigetelt társadalmak külső látogatókkal találkoznak, s a látogatók által behozott különféle „érdekes” tárgyakat (a kargókat) kultikus-vallásos formában – a valós kontextusukból kiragadva – beillesztik a helyi kultúrába. A rendszerváltás utáni Kelet-Európában is egy nagyon hasonló jelenség figyelhető meg: a régió – s benne Magyarország – politikai és értelmiségi elitje a Nyugaton talált, illetve onnan behurcolt „csillogó” ideológiai paneleket („az államszocializmus az elmaradottság okozója”, „a polgári demokratikus berendezkedés, a demokrácia nyugati modellje, a szabadság és a piac a fejlődés igazi letéteményese” stb.) fenntartások nélkül magáévá tette és teszi.* Oly mértékben magáévá tette, hogy e fogalmakkal és ebben az értelmezési keretben ragadja meg az egész ország és a régió történeti perspektíváit, vagyis beleesik abba a csapdába, hogy a nyu-

* „Az EU-csatlakozás hasznait két érdekcsoport fölözi le” – interjú Böröcz József szociológussal. Elérhető: www.maszol.ro/index.php/hatter/111361-az-eu-csatlakozas-hasznait-ket-erdecsoport-foloz-i-le-interju-borocz-jozsef-szociologussal

gat-európai fejlődési sémák és az ott érvényes fogalmak felől próbál választ találni tipikusan kelet-európai problémákra. Minden, ami e konstrukciótól eltér, rossz analógiák fogságába kerül, és ez a régióban – egyre több helyütt – kibontakozott tekintélyuralmi rezsimnek okainak és „működésének” félremagyarázásához (is) vezet.

Ennek tükrében talán nem is annyira meglepő, hogy a kötet szerzői jó részénél még mindig hasonló képzetek uralkodnak.

Bod Péter Ákos (egyébként dicséretes módon) az Elbán túli fejlődés – eredetileg Engelstől származó – terminológiáját (is) használva próbál elmaradottságunk okaira választ találni – sajnos sikertelenül. Az ismert közgazdasznál (s nem csak nála) a polgári demokrácia nem egy gazdaság- és társadalomtörténeti kategória, hanem egy olyan, a történelem felett létező „valami”, amely egyszerűen, „tanulás útján” és sok gyakorlással idővel elsajátítható. „Az Elbától keletre, a kényszerű újrakezdések és gyakori rendszerváltások térségében eddig még nem tudtak meghonosodni a polgári értékek, nem vált belsőleg is elfogadottá a nyugatos intézményi rend [...].” (33.) De mintha Bod Péter Ákos is belátná: magyarázata meglehetősen problematikus, ezért néhány oldallal később az autoriter viszonyok „társadalmi forrását” is azonosítja: „[A] külföldi tőke gyors betelepedésével, a kisvállalkozói előzmények sikeres folytatása esetén [...] a hazai üzleti réteg kiemelkedésével teremtődött egy másik ország is. Kádári kisemberből azonban több volt. Az ő csalódottságukra válaszolt a politika is, lényegében populizmussal [...].” (50.) A rendszerváltás projektumának egyértelmű kudarcáért tehát a nyugati demokráciát „befogadni” képtelen kádári kisemberre tolódik a felelősség. Ez a rendkívül történetietlen (és apologetikus) narratíva a rendszerváltó liberális értelmiség igen kedvelt toposza, s részben éppen ez a felfuvalkodott, lenéző attitűd az oka annak, hogy a magyar társadalom döntő többsége nem állt ki mellettük akkor, amikor az autoriter orbáni állam megtámadta, ellehetetlenítette s jelentős részben fel is számolta intézményi bázisukat (MTA, CEU stb.).

Óriási csalódás Gyurgyák János történész esszéje, akinél – úgy tűnik, sajnos – az ideológiai megfontolások végképp felülírtak mindenfajta szakmaiságot.

Bevezetőjében természetesen nem mulasztja el a lehetőséget, hogy az immár 30 éve döglött oroszánba még egyszer belerúgjon: „A nagy gölem, a szovjet birodalom jórészt saját súlyánál fogva roskadt össze, kimúlt anélkül, hogy a világot egy újabb (atom)háborúba sodorta volna, amelytől úgy tartott a nyugati civilizáció.” (118.) Jóindulatúan

tekintsünk most el attól a tényről, hogy a nagyobb háborúkba éppen a „nyugati civilizáció” szokta belesodorni a világot, s e szokásáról, úgy tűnik, a mai napig nem mondott le, s attól is, hogy a Szovjetunió nem „súlya” miatt omlott össze. (Egy ehhez hasonló, abszurd megállapítást Bod Péter Ákos is megenged magának, aki szerint, a szovjet lakosságának – szemben az anyagi jólétben élő magyarokkal – csak „hústalan káposztaleves és kása” jutott vasárnaponként ebédre...) Gyurgyák erőteljes szalmabábréveléssel a „szocialista gondolkodókat” is „térdre kényszeríti”: „Sohasem hittem ugyanis a szocialista gondolkodók optimista fixa ideájában, nevezetesen, hogy az emberi természet alapvetően megváltoztatható és egy kivételes pillanatban bekövetkezik majd a *nagy transzformáció*, egy valóságos »isteni csoda« [...]”. A kérdésre, hogy vajon melyik gondolkodónál olvashatunk hasonlót, a történész sajnos nem ad választ. (A kapitalizmus alternatívájának keresését, Gyurgyákhoz hasonlóan, a kötet szerkesztője, a baloldali Földes György is elveti, aki szerint ugyan a fennálló rendszer alapvetően rossz, ember- és környezetromboló, viszont az alternatíva keresése szintén örültség, hiszen a globális kapitalizmus mint társadalmi-gazdasági berendezkedés nem kérdőjelezhető meg. „Nem a jog tiltja ezt, hanem a józan ész, amely azt súgja, hogy nagyot kockáztat az, aki megpróbálja, mert az útkeresés során könnyen zsákutcába tévedhet.” [105.]

Gyurgyák tanulmányát a fentiekén túl számos egyéb, bántó elmentmondás feszíti. Ehelyütt csak azt emelnénk ki, hogy a szerző képtelen az Orbán-rendszert adekvát módon elhelyezni a félperifériás Kelet-Európai kapitalizmusban, s régióink társadalmi-gazdasági-kulturális viszonyrendszerében. Nem bír – vagy talán inkább nem akar – elvonatkoztatni Orbán személyétől, s állítja, a NER nem írható le történeti példákkal. (Miközben ő maga sem tud mást csinálni, mint történelmi példákkal megfogni a 2010-es rendszert.) Állítja továbbá, hogy a rendszer Orbán nélkül ki sem „találódott” volna, s azt is, hogy az Orbán-rendszer „refeudalizálta” a magyar társadalmat. Ugyanakkor éppen maga ismeri el, hogy Magyarországon csak nyomokban van meg az a „vagyon-tulajdonosi” burzsoázia, s a vele szoros szövetségben álló művelt polgárság, amely Nyugat-Európában az évszázadok során organikusan kifejlődött. A 130. oldalon megállapítja, hogy sokszor nem a külső erők okozzák az egyes rendszerek bukását, hanem a „főszereplő tragikus vétsége, a *hübrisz*.” A 139. oldalon viszont „rájön”, hogy a hübrisznek vajmi kevés köze van a rendszerváltásokhoz: „A stabilabb, hosszabb ideig fennálló rezsimek

(Horthy, Kádár, Orbán) szinte azonos forгатókönyv szerint alakulnak ki: az előző rendszer totális összeomlása, geopolitikai fordulat [...], hatalomra kerülés, valamint konszolidáció 20–30 évre. Majd ezek a rezsimek is viharos gyorsasággal összedőlnek egy újabb geopolitikai fordulat következtében.”

Mégis mi a megoldás? A kötetből nagyon úgy tűnik, hogy a boldogsághoz elegendő a hatalom visszaszerzése Orbántól, és akkor már tényleg örülünk, Vincent. Az Orbánig vezető strukturális út megismeréséhez azonban a szerzők semmiféle segítséget nem adnak, döntő többségük sajnos beleragadt a „jó rendszerváltás” vs. „rossz NER” fogalmi dichotómiájába. A könyv előszavában felvetett nagy kérdésekre – *hogyan értékeljük a múltat, s főként, hogy merre tartsunk?* – nem kapunk válaszokat, s ami a kötetet végigolvasva leginkább szembeötlik, az az, hogy a „mainstream” magyar értelmiségnek továbbra sincs releváns mondanivalója a magyar társadalom számára. Szomorú fejlődésképe (vagy inkább az arra való képtelensége) ez a magyar politikai baloldálnak, nem csoda, hogy Orbánnal szemben sem igazán találnak alternatívát – még a „polgári legitimitás” keretein belül sem. Nyugodtan mondhatjuk: nem véletlenül. A rendszerváltás után következő, főként a baloldal és a liberálisok által dominált 20 év nagy valószínűséggel nem „restaurálható”: mára kiderült, hogy a NER nem anomália, hanem a félperifériás kelet-európai kapitalizmus „normális” üzemmenete. Nem örülünk, Vincent.

MEGJELENT AZ ESZMÉLET ZSEBKÖNYVTÁR 3. KÖTETE!

Bartha Eszter: A népirtástól a történelemhamisításig.

Rendszerkritikai megközelítések Krausz Tamással

186 oldal

Eszmélet Alapítvány, 2019.

990 Ft

Kapható az Írók Boltjában, a Bookline-on, illetve közvetlenül megrendelhető az eszmelet.hu oldalról.

Roundtable

Change of regimes, 1989–2019 5

On the occasion of the 30. anniversary of the Eastern European change of regimes, the editors invited international and Hungarian scholars to answer the following questions:

How do you evaluate the new capitalist regimes, which were formed after the collapse of socialism in Eastern Europe? How do you see the historical role of the change of regimes? What consequences has the capitalist restoration had on the social, economic and cultural conditions of Hungary and the wider region?

Kate Hudson: *Answer to the questions*

Péter Szigeti: *Change of regimes* 30

Tamás Gerőcs – András Pinkasz: *The historical perspectives of the self-defence of society*

Tamás Krausz: *Some comments on the ideology of the change of regimes*

Attila Antal: *1989–2019: The birth of new autocracies*

Eszter Bartha: *The working-class experience of the change of regimes – from the perspective of 30 years*

Rastko Močnik: *The restoration of capitalism in Yugoslavia*

Alekszandr Buzgalin: *There will be a new need for the early experiences of the socialist world-economy*

Endre Barát: *The food dependency of the countryside as the cul-de-sac of the change of regimes*

History

Chris Hann: **From cul-de-sac to cul-de-sac.** *The change of regimes in Kiskunhalas – under Polányi's eyes*

The article examines the impacts of the change of regimes through the example of Kiskunhalas. While today it is a common practice to evaluate the whole Kádár era as a cul-de-sac, the new economic mechanism brought not only employment but also a stable and balanced development to the town. After the collapse of state socialism the industry and agriculture of Kiskunhalas underwent a rapid decline. The theses of Károly Polányi were verified, especially the “disembedding” of economy from society. Therefore, it was not a civil society but a new market society, which was formed after the change of regimes. At the end of the article the author puts the question: is the fate of Hungary inevitably a cul-de-sac until it stands at the periphery of global capitalism? 55

László Tütő: **Social philosophical alternatives in the Hungarian system change**
– II. *Is the social self-governance reconcilable with the political parties? On one lesson of the tripartite roundtable*

The minute-books of the so-called National Roundtable-talks of 1989 in Hungary testify to three major endeavors. The political parties want to negotiate with each other, over the head of the civil society. The representatives of the parties should participate in the political power. No agreement should be concluded on the economic questions. The process of the talks shows the picture of a business enterprise (political business). In view of the minute-books one could approximately foresee the next three decades in Hungary 66

Documents

Át lehet-e „csúszni” Nyugat-Európába? *Beszélgetés Pach Zsigmond Pál akadémikussal.* (Is it possible to „slip through” to Western Europe? Interview with Zsigmond Pál Pach, member of the Hungarian Academy) *Népszabadság*, 1990. március 11. 100

Krausz Tamás: **Rendszerváltás és baloldal.** (System change and the left) *A Világ*, 1991. június 12. 106

Associations

Tamás Krausz: **The “Homo Sovieticus”**

The genre of the study is: essay. It briefly introduces the historical path of the “Homo Sovieticus”, from its conceptual and mental genesis. The “Homo Sovieticus” is a complex and highly controversial historical phenomenon: its heroic has been accompanied by tragedies and extraordinary sacrifices. Its universal cultivating history ended eventually in the illusions of the petite bourgeois consumer ideals. The cultural “mission” of the “Homo Sovieticus”, however, remains an integral part of the universal human progress 110

Analysis

Éric Sabourin: **Reciprocity and the rural social organizations**

The article analyzes the elaboration of the concept of reciprocity – which was introduced into the social sciences by Károly Polányi – in three fields from the 1990s: the economic sociological studies centered on the functioning of an economy based on solidarity, the management and administration of common goods and the anthropological renewal of the theory of reciprocity. A common merit of the three approaches is that they offer – through the principle of reciprocity – an alternative to the “natural” interpretation of the logic of the competition of private interests, which follows from the generalization of the relations of the exchange of commodities and thereby they help us to overcome the *pensée unique*, which is dominant in political economy and which recognizes only one economic logic, that of *laissez faire* as “rational” and legitimate 122

Gáspár Miklós Tamás: **Ethnicism after nationalism: the roots of the new European right**

While the modern, global capitalism cannot step out of the web of nationalism, it escapes to its new historical stage, to “ethnicism”, which is not identical with fascism albeit it had a fascist past. The article examines its historical trajectory and contemporary developmental characteristics. The old right represented order, discipline, obedience, honor and a respectful conduct. Ethnicism is chaos. It might be suitable for a tyrannical rule – at present the far right uses it for this purpose in Europe – but it is as much destructive as it is apolitical. In the lack of an alternative to the decadent capitalism, which advocates emancipation, it can be the overture to the collapse and the global counter-revolution 145

Varieties on a theme

The Venezuela dossier 166

Participatory democracy in Venezuela. Romain Migus interviews Blanca Eekhout, the minister of the Municipal Ministry of the Bolivarian Republic of Venezuela. 2019. június 26.

Political struggles and constitutional crisis in Venezuela. Edited by Győző Lugosi.

Jared Abbott and Michael McCarthy: *The municipal councils of Venezuela and the future of participatory democracy in Latin-America.* Initiatives from below in the defense of the dictatorship.

The social organizations of self-governance played a significant role in the political survival of the Maduro-government. The so called communal councils remained active even at the face of a drastic economic decline, contrary to the expectations of many. At the same time it is a fact that the ruling party uses the councils as means of its own survival, and creates a hierarchical, clientele-like relationship between the councils and the ruling party, thereby damaging the quality of the communal participation in the councils and narrowing the circle of the participants.

Bookmark

Antal Kalous: **Anti-Semitism (and other biases) in the Hungarian historiography.** Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944.* Budapest, Jelenkor Kiadó, 2016. 216

László György – Eszter Bartha: **The missing common denominator.** Földes György (szerk.): *± 30. Esszék a közelmúltról és a közeljövőről.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2019. 233

Szerkesztőbizottság: György László (olvasószerkesztő), Hortobágyi Anna, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (olvasószerkesztő), Matheika Zoltán, Melegh Attila, Mezei Bálint, Nagy Éva, Szalai László (terjesztés), Szigeti Péter.

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Kállai R. Gábor, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Susan Zimmermann, Z. Karvalics László.

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Marcello Musto, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levit, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós,

Immanuel Wallerstein .

A szerkesztőség elérhetőségei:

Telefon: +36 (30) 567 6815, e-mail: eszmelet1989@gmail.com

Honlap: <http://eszmelet.hu/home/>

Nyomdai előkészítés: Co-Graf, Budapest

Nyomás: Varg Hungary Kf., Budapest, felelős vezető: Egyed Márton ügyvezető

Kiadja az Eszmelet Alapítvány

Felelős kiadó: Krausz Tamás (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:

Szalai László

Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről (postaköltséggel):

1. Normál ár: 35 €; 2. Támogatói ár: 70 €

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj (postaköltséggel):

1. Normál ár: 4500,- Ft; 2. Támogatói ár: 9000,- Ft; 3. Csökkentett ár: 2250,- Ft

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.

Csekk számlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000